Ghid
pentru studiul istoriei contemporane

Vittorio Vidotto

Ghid pentru studiul istoriei

Ghid pentru studiul istoriei contemporane

Vittorio Vidotto
GUIDA ALLO STUDIO DELLA STORIA CONTEMPORANEA

Vittorio Vidotto
Ghid pentru studiul istoriei contemporane

Traducere: Radu Gâdei

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
VIDOTTO, VITTORIO
Ghid pentru studiul istoriei contemporane / Vittorio Vidotto ; trad.: Radu Gâdei. - București: BIC ALL, 2007
Bibliogr.
Index
ISBN 978-973-571-639-4

I. Gâdei, Radu (trad.)

930

Editura BIC ALL: Bd. Constructorilor, nr. 20A,
sector 6, cod 061317 – București
Tel.: 402 26 00
Fax: 402 26 10

Departamentul distribuție: Tel.: 402 26 34
Comenzi la: comenzi@all.ro
www.all.ro

Redactor: Diana Mandache
Coperta: Alexandru Novac

Ghid pentru studiul istoriei contemporane

Vittorio Vidotto

Traducere de Radu Gâdei

Ghid pentru studiul istoriei

Seria GHID PENTRU STUDIUL ISTORIEI

Seria *Ghid pentru studiul istoriei*, preluată de la *Editura Laterza* și elaborată de personalități ale lumii academice contemporane, este menită să furnizeze celor interesați de studiul istoriei universale (elevi, studenți, profesori) cele mai noi date privind stadiul actual al cercetărilor în domeniu. Concepute ca instrumente de lucru, aceste cărți prezintă un inventar analitic al problemelor pe care le pune fiecare epocă cercetată: izvoarele istorice pertinente și edițiile la zi ale acestor surse, temele de studiu impuse de fiecare perioadă istorică analizată.

Seria cuprinde lucrările:

- *Ghid pentru studiul istoriei medievale*, de Paolo Cammarosano, profesor de istorie medievală la Universitatea din Trieste

- *Ghid pentru studiul istoriei moderne*, de Roberto Bizzocchi, profesor de istorie modernă la Universitatea din Pisa

- *Ghid pentru studiul istoriei contemporane*, de Vittorio Vidotto, profesor de istorie contemporană la Universitatea din Roma

CUPRINS

Prefață

Acest *Ghid* este o introducere critică la studiul istoriei contemporane, dar este și o carte destinată să-l apropie pe cititorul nespecialist de o mare temă culturală.

Este a treia lucrare dintr-o serie destinată oferirii unei prime orientări în diferite perioade istorice. Au fost deja publicate *Ghidul pentru studiul istoriei moderne* de Roberto Bizzocchi și *Ghidul pentru studiul istoriei medievale* de Paolo Cammarosano.

Sunt prezentate aici caracteristicile și particularitățile istoriei contemporane atât ca domeniu de cercetare, cât și ca tradiție istoriografică. Pe lângă faptul că exprimă punctul de vedere, și ceea ce îl interesează pe autorul său, cartea reflectă în mod conștient dezbaterile și discuțiile care au marcat răspândirea din ce în ce mai accentuată a istoriei contemporane în Italia. Un sector de studii care a obținut statutul de disciplină autonomă abia de la începutul anilor ’60, pentru a se răspândi apoi rapid în învățământul mediu și universitar și impunându-se cu tot mai mare autoritate în atenția opiniei publice.

Volumul este structurat în patru părți, tot atâtea fiind și capitolele lui. În primul sunt prezentate bazele conceptuale și istoriografice, fiind ilustrate diferitele forme și practici din care este alcătuită istoria contemporană, abordând și unele aspecte controversate, ca acela al legitimității istoriei contemporane și utilizarea publică a istoriei. Al doilea capitol prezintă câteva chestiuni mari care traversează întregul arc de două secole al epocii contemporane. Al treilea capitol sugerează primele modalități de cercetare, analizând caracteristicile și limitele documentării și izvoarelor. În ultima parte, în sfârșit, sunt prezentate zece cărți luate ca model și constituind, în același timp, un exemplu grăitor pentru modul diferit de lucru al istoricilor, particularitățile metodei lor și raportul creat cu publicul cititor.

Ghidul menține în mod voit multe dintre caracteristicile unui instrument de lucru și, din acest punct de vedere, trebuie folosit în anumite condiții. Nu are note în subsolul paginilor și nici la sfârșitul capitolelor. Trimiterile bibliografice și citatele urmează criteriul autor-dată cu lista completă a tuturor operelor citate puse în ordine alfabetică la sfârșitul volumului. În sistemul autor-dată pot apărea ca publicații recente lucrări apărute cu mulți ani în urmă, fie pentru că au fost retipărite, fie pentru că au fost traduse la distanță de ani, chiar de mulți ani sau secole: lista finală, care, prin urmare, trebuie consultată cu atenție, menționează întotdeauna în aceste cazuri data ediției originale pentru cărțile din afara Italiei și a primei ediții pentru cele traduse în limba italiană. De exemplu, *Etica protestantă și spiritul capitalismului* de Max Weber este citată ca o ediție italiană din 2002, în timp ce originalul fusese tipărit în Germania în 1904-1905.

În text, citatele mai lungi și/sau mai semnificative sunt prezentate separat printr-un spațiu liber existent deasupra și dedesubt, ca și prin tipărirea lor cu un corp tipografic mai mic: este un artificiu editorial pentru a le scoate în evidență și nu pentru a le diminua importanța. Lectura lor nu trebuie, prin urmare, să fie omisă, ci chiar luată în considerare cu o deosebită atenție, din moment ce în acele locuri este prezentat, în general, raționamentul principal al autorilor puși în discuție, aceste citate oferind și un exemplu concret al modului de a scrie și de a aduce argumente.

Dedic această carte, născută din activitatea universitară, tuturor studenților care, în acești ani, au fost interlocutori direcți și, fără să știe, mi-au fost sfătuitori pe parcursul muncii mele.

Vittorio Vidotto

Ghid pentru studiul istoriei contemporane

1. Concepte, periodizări, tipologii

1.1. Modern și contemporan

Când începe istoria modernă? De câte ori am auzit punându-se această întrebare și am auzit repetându-se răspunsul așteptat: de la 1492, de la descoperirea Americii.

Istoria contemporană suscită sub acest aspect curiozități minore. În sens comun, contemporaneitatea este în aparență intuitivă și nu pare să aibă nevoie de o definire temporală. Este istoria prezentului, a lumii care ne înconjoară, a evenimentelor abia încheiate și care produc efecte și astăzi.

În cultura istorică italiană, în schimb, s-a afirmat și, mai apoi, s-a consolidat o altă convenție. Prin „istorie contemporană" se înțelege, de fapt, îndelungata perioadă care pornește de la 1815 sau, mai din urmă, de la revoluția franceză, pentru a ajunge până în zilele noastre. Există, deci, un contrast evident între percepția contemporaneității și folosirea acestui termen, specializat și disciplinar, de către istorici. La aceasta se adaugă acea dilemă niciodată rezolvată asupra granițelor temporale dintre modern și contemporan, complicată ulterior de ponderea inegală de conținut și simbolistică a celor doi termeni.

În uzul curent, dar și în accepția sa cultă, termenul „modern" are, în general, o conotație dată de unele valențe pozitive (Bizzocchi, 2002, p. 9). Fiind contrapus trecutului și anticului, modernul este totuna cu progresul în toate formele sale: politice, sociale, economice, științifice, tehnologice, a obiceiurilor. Să ne gândim doar la toate obiectele și instrumentele care ne înconjoară și pe care le definim ca „moderne" sau „mai moderne" și pentru care, deși sunt produse recent, nu folosim adjectivul „contemporan". Sau la expresii referitoare

la timpul prezent, ca „societate modernă”, „biologie modernă”, „fotbal modern” pentru care termenul de „contemporan” ar apărea ca reductiv şi, în acelaşi timp, opac şi mai puţin incisiv. Pentru marea masă a cititorilor nu este uşor să facă distincţia dintre modern şi contemporan, adjective care pot fi, deseori, confundate şi chiar suprapuse.

În virtutea celui mai amplu spectru semantic, noţiunea obişnuită de modern tinde, aşadar, s-o înglobeze pe aceea de contemporan care, la rândul ei, se poate prezenta ca sinonim al modernului sau ca o accentuare a sa, secţiune finală şi/sau reziduală. Această tendinţă este confirmată de limbajul ştiinţelor umaniste. Să ne gândim la termeni derivaţi ca „modernitate” şi modernizare”, concepte care desemnează unele caracteristici tipice ale modernului – mobilitate socială, libertăţi politice şi egalitate în drepturi, dezvoltare economică şi tehnologică – şi procesul istoric al afirmării lor. Toate sunt elemente care pot fi datate, de la originile lor, în cadrul arcului temporal al epocii moderne, conform tradiţionalei periodizări 1492-1815, dar caracterizând într-un mod fără echivoc mai ales perioada următoare, exact tocmai aceea a epocii contemporane.

Şi, în timp ce continuăm să plasăm în zona modernităţii multe aspecte ale lumii contemporane, nu încetăm să repetăm, simplificând-o, definiţia lui Benedetto Croce (1866-1952) conform căreia fiecare istorie este întotdeauna istorie contemporană: „pentru că, oricât de îndepărtate sau foarte îndepărtate ar părea din punct de vedere cronologic faptele pe care le cuprinde, ea este, în realitate, istorie referitoare întotdeauna la nevoia şi la situaţia prezentă, în care acele fapte îşi propagă vibraţiile” (Croce, 1943, p. 5). Formulă fericită, dar ea contribuie tocmai la restrângerea contemporanului în experienţa prezentului.

O mare parte dintre dificultăţile conceptuale şi dintre particularităţile lexicale ale conceptului de contemporaneitate şi toate potenţialele conflicte cu sensul comun sunt în parte depăşite abia atunci când începem să folosim expresii ca „istorie contemporană” sau „epocă contemporană”, conştienţi fiind că intrăm într-un mediu disciplinar dotat cu propriile norme şi statute consolidate.

1.2. Periodizările epocii contemporane

Una dintre primele operaţiuni efectuate de istoric este aceea de a data evenimentele, adică de a le plasa în timp şi de a le interpreta în relaţie cu altele, într-o ordine elementară de „înainte” şi „după” Pasul următor este acela de a atribui un sens, o semnificaţie unitară unei serii de evenimente altfel dispersate în timp. Această cerinţă este respectată şi în cazul unor încadrări largi în timp de care ne servim atunci când vorbim despre epocă, perioadă, secol sau categorii

cum ar fi, de exemplu, cea de *ancien régime*. Nu este vorba despre niște simple măsuri ale timpului, pentru că aceste denumiri se încarcă, încă de la folosirea lor sistematică din cursul secolului al XIX-lea, cu conținuturi interpretative și, în unele cazuri, cu valori alternative, ca în cazul contrapunerii dintre Evul Mediu și epoca modernă, între *ancien régime* și epoca revoluțiilor.

Începând de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, se răspândește folosirea conceptului de secol care este purtătorul și emblema unei conotații de epocă (Socrate, 2003). Vom avea astfel secolul al XVIII-lea ca un 1700 al rațiunii și al luminilor, și secolul al XIX-lea ca un 1800 al progresului și al burgheziei. Aceste instrumente conceptuale, împotriva cărora s-a manifestat în zadar Croce, ostil oricărei catalogări care atenta la individualitatea absolută a evenimentelor istorice (Croce, 1943, p. 296-301) se vor îmbogăți treptat ulterior. În jurul anului 1960, a devenit de uz general și în Italia (Fabi, 1962, p. 18; Cortelazzo și Zolli, 1979) subîmpărțirea secolului în curs pe decenii, anterior răspândită în lumea anglo-saxonă: în mod gradat se consolidează un automatism forțat și de neoprit, dictat de iluzia raționalizatoare a împărțirii zecimale și impus de cerința de comunicare și simplificare a mijloacelor media.

Astfel că secolul al XX-lea va fi împărțit în anii Douăzeci ('20), Treizeci ('30), Patruzeci ('40) și așa mai departe. Adoptarea preponderentă a acestor denumiri derivă și de la succesul unor expresii ca „furtunoșii ani Douăzeci ('20)", *The Roaring Twenties*, titlul unui film celebru cu gangsteri, un clasic al genului său, în regia lui Raoul Walsh și interpretat de James Cagney. În acest caz, un singur cuvânt, *roaring*, părea în stare să rezume întreaga atmosferă a unui deceniu marcat de o vitalitate frenetică, însoțită de răspândirea muzicii de jazz și de începuturile emancipării femeii. Această operațiune simplificatoare tinde să prelungească efectele unor anumite fenomene asupra unui arc de timp mai amplu decât prima lor manifestare, dar în mod paradoxal obligat să nu depășească niciodată extinderea unui deceniu. Vom avea în felul acesta anii Treizeci ('30) ai marii crize și ai totalitarismului, anii Patruzeci ('40) ai războiului mondial și ai reconstrucției, anii Cincizeci ('50) ai Războiului Rece și ai decolonizării, anii Șaizeci ('60) ai bunăstării și ai revoltelor studențești, cu o focalizare a evenimentelor deplasată pe rând din Europa în America, implicând și Italia sau lărgindu-se la o dimensiune mondială. De asemenea, anii Șaptezeci ('70) ai crizei economice și ai radicalizării ideologice, anii Optzeci ('80) ai prăbușirii ideologiilor și reîntoarcerii la economia de piață și, în sfârșit, anii Nouăzeci ('90) ai societății postindustriale și ai globalizării.

Deși aparțin unei aparente obiectivități aritmetice, cele două unități temporale prezentate până acum – secol și deceniu – nu reușesc să evite posibila acuzație de a face parte dintr-un sistem al artificiilor și al convențiilor. Dar acest repertoriu n-ar fi complet fără a menționa și conceptul de generație. Este un concept cu un statut și mai incert. „Generație" poate, într-adevăr, indica un grup

uman având în comun epoca de naștere sau care – independent de o referire punctuală la naștere – a participat la o fază istorică semnificativă. Câteva exemple pot contribui la clarificarea acestor diferențe. Generația lui '99, „copiii din '99", desemnează tinerii italieni care au fost trimiși în prima linie a luptelor, la numai optsprezece ani, în noiembrie 1917, după dezastrul de la Caporetto. În acest caz, „generație" are și o semnificație tehnică deoarece corespunde cu momentul anagrafic, adică toți cei născuți în 1899. „Generația lui Șaizeci și opt ('68) îi cuprinde pe cei care au luat parte la revoltele studențești din acel an sau s-au identificat cu climatul respectiv: nu numai studenți de optsprezece, nouăsprezece sau douăzeci de ani, așa cum erau în marea lor majoritate, ci și numeroși tineri licențiați care se apropiau de treizeci de ani. Prin urmare, nu anul nașterii definește o generație, ci participarea la un eveniment semnificativ. Analog este cazul „generației lui Nouăzeci și opt ('98)", grupul de intelectuali spanioli angajați în redefinirea rolului politic și cultural al țării lor după declinul care a culminat cu înfrângerea în fața Statelor Unite în războiul din 1898, aducând cu sine pierderea Cubei și Filipinelor. „Generație" are și valoarea unei măsuri temporale: Herodot, istoricul grec din secolul al V-lea î.Hr. susținea încă din vremea aceea că un secol era egal cu trei generații. Dar la fel de adevărat este, totuși, că în fiecare an începe o nouă generație. Și, cu toate acestea, nevoia de identitate și de apartenență duce la folosirea unor exprimări ca „generația mea/noastră" sau „generația părinților noștri". De asemenea, într-un mediu mai bine conturat istoric, vom vedea că se recurge la definiții ca „generația Risorgimentoului" sau „Crispi, unul dintre ultimii reprezentanți ai generației care făurise Risorgimentoul"

Secole, decenii, generații sunt, așadar, instrumente de care se folosește istoricul pentru a grupa evenimentele și a preciza timpul scurs în cadrul unor perioade semnificative. Aceste instrumente îi permit să se miște, după criterii codificate și general acceptate, în interiorul unui domeniu specific de studii, în acest caz istoria contemporană, răspunzând uneia dintre operațiunile preliminare ale muncii istoriografice, periodizarea.

Periodizarea, termen derivat din știința istorică germană și adus în Italia de Croce în lucrarea sa *Teoria e storia della storiografia* [Teoria și istoria istoriografiei] (1917), nu privește doar subdiviziunile interne ale unui arc temporal îndelungat, ci aduce în prim-plan motivele care permit stabilirea caracteristicilor fundamentale și specifice ale fiecărei perioade, determinând un început și, de asemenea, un moment de ruptură care scoate în evidență trecerea la altceva, justificând denumirea unei noi epoci istorice.

Dacă, așa cum spuneam, o îndelungată și consolidată tradiție plasează începutul epocii moderne în 1492, coincizând cu descoperirea Americii, nu a existat același consens în stabilirea datei de încheiere a perioadei și, prin urmare, nici în privința datei de la care începe istoria contemporană. Anul 1789, moment

crucial pentru căderea așa-numitului *ancien régime*, căderea Bastiliei și abolirea feudalismului și revoluția franceză în ansamblul ei până la 1794 sau la 1799, la lovitura de stat a lui Napoleon, reprezintă, de fapt, punctul culminant al unei epoci sau începutul uneia noi? Poate ar fi util să spunem că este vorba despre date cu un puternic caracter simbolic. Nu numai pentru că, evident, trecerea de la o epocă la alta nu poate fi considerată drept un moment punctiform plasat la miezul nopții unei zile predestinate care face ca bărbați și femei, mergând la culcare ca moderni, să se trezească a doua zi contemporani. Ci, mai ales, pentru suma semnificațiilor/efectelor/schimbărilor constatate la acele date și consolidate în istoria și în imaginația popoarelor. Date universale, s-ar putea spune și chiar s-a spus aceasta. Cu condiția să nu uităm, din prudență și exactitate, că ele sunt, în schimb, momente și exprimări ale culturii, ale tradițiilor politice și ale mentalităților Occidentului și Europei în mod special. Nu este mai puțin adevărat că persistă forme de cultură și de organizare socială – ca acelea ale comunităților tradiționale din zilele noastre, existente în Borneo și Amazonia – care, deși aparțin cronologic contemporaneității, intră pe bună dreptate în dimensiunea „non-contemporană" (Kosellek, 1986, p. 112). O fractură revoluționară reprezintă întreruperea ideală pentru a marca începerea unei noi periodizări și pentru a stabili un capăt al celeilalte. Dacă, apoi, istoria politică și chestiunile corelate ale puterii și ale suveranității sunt, după cum se va vedea în continuare, punctul de sprijin originar al disciplinei istorice, revoluția franceză va apărea în mod inevitabil ca evenimentul epocal care a schimbat și a accelerat mersul istoriei. Dacă, în schimb, ne plasăm pe terenul faptelor economice și sociale, prima revoluție industrială, cea care a putut fi văzută la începuturile sale în Anglia, încă din anii '80, va fi aceea care va impune o dimensiune periodizantă proprie, prin mecanizarea filaturilor de bumbac, producția fontei și nașterea fabricii mecanizate. Și, mai ales, prin efectele de cascadă ale acestor invenții: formarea treptată a clasei muncitoare, ponderea crescândă a burgheziei care creează noi întreprinderi și a capitalismului industrial, extinderea pieței, creșterea populației, dezvoltarea centrelor urbane, reducerea ponderii economice a agriculturii și răspândirea treptată a bunăstării și în păturile inferioare ale societății. Față de revoluția politică, ruptura produsă de revoluția economică apare, totuși, mai puțin evidentă, așa cum mai puțin semnificative se constată că sunt și efectele ei imediate. De altfel, progresul studiilor și corecțiile în scădere asupra valorilor cantitative ale creșterii industriale engleze au tendința de a redimensiona valoarea inițială a acelor transformări. Dar fascinația periodizării unei duble revoluții a marcat în continuare începuturile epocii contemporane.

Acestea sunt coordonatele temporale acceptate în general în Italia și în lumea studiilor noastre. Dar periodizările sunt înrădăcinate în mai multe feluri în diversele culturi naționale. Revoluția franceză este considerată ca evenimentul care constituie începutul epocii contemporane nu numai, așa cum este normal, în

Franţa, ci şi în Germania, unde dominaţia franceză a impus o modernizare a structurilor politice şi a determinat, de asemenea, prin reacţie, naşterea mişcării naţionale germane. Pentru Anglia, care cunoscuse două revoluţii politice în cursul secolului al XVII-lea şi avea deja o organizare parlamentară, revoluţia franceză nu are, evident, aceeaşi relevanţă. Mai mult, a doua revoluţie engleză din 1688-1689, cu schimbarea paşnică de regim reprezenta un model alternativ celui francez, în timp ce perioada revoluţionară şi napoleoniană era încadrată în cel mai vechi conflict dintre cele două puteri pentru hegemonia colonială şi comercială în lume, conflict în care Anglia ieşise câştigătoare în 1763. Se relua acum o confruntare politică dură, capabilă să pună în discuţie dominaţia engleză în lume, o confruntare care urma să aibă loc pe uscat şi pe mare, dar şi pe planul ideologic şi cultural. În schimb, pentru Europa continentală în ansamblul ei, fractura revoluţionară reprezenta un moment epocal atât pentru cei care realizaseră schimbarea, cât şi pentru apărătorii trecutului.

Nu surprinde, prin urmare, faptul că într-o carte de succes, răspândită şi în Italia, *Ghidul pentru istoria contemporană*, istoricul englez Geoffrey Barraclough (1908-1984) a considerat că istoria contemporană a început din jurul anului 1890, când rolul puterilor şi raporturile de forţă „care sunt actuale în lumea de azi capătă pentru prima oară o fizionomie clară”, adică atunci când intră în scenă pe scară mondială Japonia şi Statele Unite (Barraclough, 1971, p. 18 şi 107). Un punct de vedere aflat într-o strânsă legătură cu dominaţia mondială a Marii Britanii, consolidată în cursul secolului al XIX-lea, şi cu apariţia unor noi protagonişti.

Cezurile şi periodizările apar, prin urmare, strâns legate de trăsăturile caracteristice ale istoriilor naţionale luate separat, chiar şi atunci când se încearcă să se atribuie istoriei contemporane o conotaţie pregnantă de istorie mondială eliberată de orice dimensiune de natură locală. Diversitatea tradiţiilor naţionale şi culturale se reflectă şi în terminologia folosită, în absenţa echivalenţei cuvintelor şi conceptelor necesare pentru a indica aceleaşi lucruri.

În felul acesta cultura istorică engleză şi americană extinde fără greutate categoria istoriei moderne până la al doilea război mondial sau la începuturile Războiului Rece, ataşându-le expresia *late modern* pentru a indica toată perioada de la 1789 la 1989, anul în care a căzut Zidul Berlinului. Definiţia de *contemporary history* nu indică, prin urmare, o periodizare recunoscută şi acceptată, iar termenii săi cronologici sunt în general circumscrişi secolului al XX-lea, dar, în plus, şi anilor de după Marele război.

Tradiţia istoriografică germană preferă şi ea în locul noţiunii de contemporan pe aceea de modern, cu gradaţii ale adjectivului *neu* (nou) în combinaţie cu *Zeit* (timp, epocă): *frühe Neuzeit*, începutul epocii moderne, *Neuzeit*, epoca modernă (până la 1918), *neueste Zeit*, epocă foarte nouă, contemporană. Este folosită şi

expresia *Zeitgeschichte*, adică istorie a timpului [nostru], dar s-a consolidat doar parțial și numai în raport cu recenta răspândire a catedrelor universitare purtând această titulatură.

În Italia, constituirea istoriei contemporane ca sector autonom de studii și ca periodizare se naște dintr-o împletire complexă de tradiții culturale, istoriografice, academice și didactice.

La sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, au fost publicate în Italia câteva lucrări cu rol de manuale de istorie contemporană (Manfroni, 1890; Lemmi, 1925). Volumul lui Michele Rosi, *Storia contemporanea d'Italia* (Istoria contemporană a Italiei), publicat pentru prima oară în 1914, reprezintă unul dintre cele mai semnificative exemple în acest sens. De mai multe ori reeditat, lucrarea contribuie la un tipar interpretativ concentrat asupra funcției periodizante a Risorgimentoului, exprimând convingerea că istoria contemporană italiană coincide în întregime cu istoria Risorgimentoului. Un Risorgimento care „nu se încheie cu proclamarea Regatului și nici după aproximativ doi luștri* prin cucerirea Romei", ci „continuă până în zilele noastre și va mai continua încă o vreme, până când forțele țării nu vor avea o evoluție logică proprie în interior și în exterior" (Rosi, 1917, p. VII-VIII). Poziția centrală a Risorgimentoului este dominantă, de altfel, în programele de istorie din ultimul an al școlilor de toate gradele, dedicate istoriei contemporane, percepută conform unei periodizări care pornește, în general, de la 1748 – când, la încheierea războiului de succesiune austriac, se definește configurația politică a peninsulei italiene (Rodolico, 1923) – sau ia ca moment inițial revoluția americană și revoluția franceză. Abia mai târziu, după cel de-al doilea război mondial, punctul de pornire, *terminus a quo*, este deplasat mai înainte și fixat la 1815, consolidându-se pentru mai bine de cincizeci de ani în jurul acestei date.

În universități, cu începere de la jumătatea anilor '30, istoria Risorgimentoului capătă un statut de disciplină autonomă prin primele catedre cu acest nume, încadrate cu profesori titulari. În 1935 este înființat, din inițiativa ministrului fascist al Educației Naționale, Cesare Maria De Vecchi, Institutul pentru istoria Risorgimentoului, un organism național pentru încurajarea studiilor istorice în acest sector. Era consacrată astfel o împărțire a domeniului și o autonomie, dacă nu chiar o rivalitate, cu o cultură istorică academică reprezentată cu cea mai mare autoritate de exponentul său de marcă, Gioacchino Volpe (1876-1971), trăsătură definitorie a activității Institutului istoric italian pentru epoca modernă și contemporană înființat în 1934.

Nu numai datorită acestor inițiative materializate prin apariția unor instituții, ci și ca urmare a publicării, în 1931, a lucrării lui Adolfo Omodeo (1889-1946), *L'età del Risorgimento italiano* (Epoca Risorgimentului italian), categoria

* un lustru - cinci ani - n.t.

istorică a Risorgimentoului tinde să capete forţă şi să se răspândească în panorama culturală italiană. Pentru Omodeo, epoca Risorgimentoului se configurează ca un moment al istoriei universale: formarea morală a poporului Italiei, afirmarea sa în lume, într-un cuvânt apariţia naţionalităţii italiene, derivă din „întreaga mişcare a civilizaţiei europene moderne" şi constituie „cea mai elevată şi nobilă formă a spiritului modern făurit de italieni pe pământul Italiei" (Omodeo, 1955, p. XVII). Succesul cărţii lui Omodeo, devenită manual de formare pentru generaţii întregi, avea darul să introducă istoria Italiei într-un context european mai amplu, subliniind primatul forţelor politice şi morale. Atât filonul naţionalist, cu scăderi explicite dinastice şi fasciste, cât şi cel etico-politic, mai mult sau mai puţin explicit antifascist, converg separat către încadrarea epocii contemporane în marele eveniment risorgimental. Nu este loc şi nici cadru legal pentru istoria contemporană în universităţile italiene unde predarea ei va începe să-şi facă loc abia la sfârşitul anilor '50, eliberându-se treptat de supunerea în faţa istoriei Risorgimentoului şi a hegemoniei exercitate de istoricii moderni angajaţi în studierea temelor pretins contemporane, acoperind, prin urmare, istoria generală pe tot arcul temporal „până în zilele noastre". Până atunci, şi în multe universităţi chiar şi după aceea, acţionează înţelegerea tacită în privinţa unei separaţii între istoria europeană şi istoria italiană a secolului al XIX-lea (cel puţin până în 1870), una încredinţată moderniştilor, cealaltă aflată sub tutela celor care susţineau primatul Risorgimentoului. Trebuie să aşteptăm până în 1961 pentru a vedea înfiinţată la Universitatea din Florenţa prima catedră de Istorie contemporană, încredinţată lui Giovanni Spadolini, iar următorul concurs pentru ocuparea unei astfel de catedre se va ţine abia în 1968. Din acest moment, istoria Italiei de după unire este privită cu alţi ochi: încep să se afirme studiile asupra epocii lui Giolitti şi a regimului fascist, în timp ce pierde orice justificare şi legitimitate viziunea despre continuitatea istoriei Risorgimentoului care şi-ar fi aflat împlinirea prin victoria din Marele război şi un nou avânt prin afirmarea fascismului.

Cu o uşoară, dar semnificativă întârziere, textele pentru şcolile superioare, care dedică întregul volum final istoriei de la 1815, încep şi ele să adopte titlul „Istoria contemporană". Manualul de succes al lui Rosario Villari, din 1970, este acela care deschide calea, fiind urmat curând de alţi autori (ca De Rosa în 1971) şi de cele aflate deja pe piaţa editorială.

Acest parcurs cultural şi disciplinar, didactic şi academic – amintit aici doar pe scurt – explică unele coincidenţe şi suprapuneri între istoria Risorgimentoului şi istoria contemporană resimţite uneori ca echivalente în virtutea unui punct de vedere preponderent italo-centric, alteori dispuse cronologic una după alta în interiorul unei lungi periodizări.

Deşi consolidată în programele şcolare, de manuale şi de o largă răspândire universitară, periodizarea începând din 1815 continuă să suscite rezerve în

rândul cercetătorilor. Nu este suficient să subliniem dimensiunea practică și convențională. Pentru mulți, ea apare ca fiind prea strâns legată de originile îndepărtate ale contemporaneității și prea îndepărtată de accelerările sociale și politice din secolul al XX-lea. De aici, sugestia de a porni de la 1870, anul care marchează încheierea proceselor de unificare din Italia și Germania și nașterea noilor echilibre ale puterii în Europa, în timp ce pot fi zărite în perspectivă politica imperialismului, a doua revoluție industrială și debuturile societății de masă. De aici și recurgerea la alte instrumente periodizante, mai puțin extinse și mai legate de mari teme, cum ar fi epoca revoluțiilor (1776/1789-1848) și epoca imperialismului (1870/1875-1914/1918). De aici, o utilizare mai elastică a categoriei de secol. La vremea sa, istoricul francez Fernand Braudel (1902-1985), teoretician al distincției dintre durata lungă a transformărilor structurale economice și sociale și timpul scurt al evenimentelor politice, sugerase neobișnuita periodizare de „lung secol XVI" – de la 1450 la 1640 – corespunzând unei faze de dezvoltare a economiei și a societății. În analogie cu această definiție, istoricul englez Eric J. Hobsbawm (n. 1917), autor al unei trilogii (*The Age of Revolutions. Europe 1789-1848,* 1962; *The Age of Capital 1848-1875,* 1975; *The Age of Empire 1875- 1914*, 1987, tradusă în limba italiană, între 1963 și 1987, cu titlurile *Le rivoluzioni borghesi, Il trionfo della borghesia, L'età degli imperi* (Revoluțiile burgheze, Triumful burgheziei, Epoca imperiilor), a introdus noțiunea de „lung secol XIX" pentru perioada aflată între 1789 și 1914, între revoluția franceză și primul război mondial. Nu contează, în acest caz, timpul cronologic, ci un timp metaforic pus între două elemente de puternică discontinuitate.

Continuându-și reconstituirea istorică, Hobsbawm a publicat, în 1994, un volum despre secolul al XX-lea, *The Age of Extremes. The Short Twentieth Century*, al cărui bine ales titlu italian, *Il secolo breve* (Secolul cel scurt) – 1995, care se deosebește de cele folosite pentru traducerile germană, franceză și spaniolă, insistă pe trăsătura neobișnuită a acestei periodizări. În acest fel, atât secolul XIX, cât și secolul XX sunt eliberate de cronologia lor naturală în numele unor momente de ruptură mult mai puternice: pentru secolul scurt, căderea comunismului și a imperiului sovietic între 1989 și 1991, un eveniment decisiv pentru un marxist prin formație și un comunist prin militantism ca Hobsbawm.

Nu toți au împărtășit ideea secolului al XX-lea ca secol scurt, o definiție propusă în 1993, cu un an înainte de Hobsbawm, și de istoricul american Jack Hexter (1997, p. 728). Unii i-au contestat teza, propunând un arc de timp mai extins, chiar dincolo de o sută de ani (Arrighi, 1996) sau vorbind despre un „secol lung, chiar cel mai lung din istorie" (Salvadori, 2002, p. V), datorită șirului de întâmplări dramatice, violențe și tragedii care i-au marcat parcursul. Alții, ca Charles Maier, au refuzat ideea de secol, preferând să stabilească unitatea unei

epoci, cea de la 1850 (sau 1860) la anii '70 sau '80 din secolul al XX-lea în care destinele popoarelor erau legate de statele lor naționale, știința și tehnologia „erau concentrate asupra producției în serie de mașini standardizate și asupra cuceririi mișcării și controlul asupra propriului teritoriu era valoarea superioară tuturor celorlalte" (Maier, 1997, p. 56). Toate acestea se încheiaseră în ultimii douăzeci/douăzeci și cinci de ani ai secolului al XX-lea când se schimbaseră radical sistemele de producție și globalizarea se impusese (vezi 2.4).

Succesul internațional pe care l-a avut cartea lui Hobsbawm, dezbaterile care au însoțit-o și încheierea secolului au dus la o meditație profundă asupra caracteristicilor dominante ale secolului al XX-lea. Aproape că, datorită unor categorii mentale și temporale adânc înrădăcinate și folosite pe larg de mijloacele media, cei mai mulți dintre istorici nu se mai puteau elibera de „obsesia secolului", adică de necesitatea de a oferi o interpretare complexă și atotcuprinzătoare a întregului secol XX. Aproape că o asemenea primă, elementară formă de periodizare, adică secolul, rămânea cea mai importantă și de neînlocuit, împreună cu o datorie care trebuia plătită tradiției filosofiilor istoriei (istorism, marxism), moștenirea subterană a unei întregi istoriografii. Și aceasta dincolo de orice prudență necesară, acceptând câteodată riscul profeției, în fața unui secol pe cale să se încheie sau abia încheiat.

1.3. Legitimitatea istoriei contemporane

Relativismul normal la care poate duce reflecția asupra definițiilor, denumirilor și periodizărilor, mai ales dacă sunt concepute într-un cadru cultural comparativ, nu trebuie, totuși, să ajungă până la acceptarea obiecțiilor aduse din multe părți în privința legitimității istoriei contemporane ca istorie a celor mai recente evenimente. Însăși locuțiunea de istorie contemporană ar apărea ca fiind paradoxală prin contrastul dintre „istorie" care sugerează o distanță în timp și „contemporan" care subliniază, în schimb, simultaneitatea.

Subiectul acesta se înscrie printre cele mai răspândite prejudecăți privitoare la istorie și istorici. Conform unei opinii curente, istoria se poate consemna doar dacă între istoric și subiectele tratate s-a interpus un interval de timp adecvat, suficient ca să garanteze stingerea controverselor și pasiunilor legate de un anumit eveniment și când au devenit pe deplin accesibile principalele izvoare arhivistice și documentare: adică atunci când s-a creat ceea ce am putea numi o „distanță de legitimare"

Este inutil să subliniem că munca de reconstituire istorică are o bază cu atât mai solidă cu cât documentația examinată este mai vastă. Dar la fel de adevărat este și

că nu putem, în numele unei distanțe recomandate, să-i criticăm pe istorici pentru că nu au așteptat cei patruzeci sau șaizeci de ani prevăzuți de legi în privința arhivelor publice sau private, pentru a aborda teme ca persecutarea evreilor în Italia sub fascism sau politica de la începuturile orientării de centru stânga.

În realitate, istoria se naște în urma evenimentelor. Nu numai în forma preliminară a cronicii ca prezentare a faptelor fără nicio tendință critică. Ci și în toate etapele imediat următoare, impuse de necesitatea de a da o primă reconstituire ordonată și o cronologie, de a analiza cauzele și a descoperi actorii principali, de a stabili o ierarhie a descoperirilor. De altfel, fără acest permanent proces de apariție și acumulare la cald a amintirilor, înșiruirilor de evenimente și analizelor nu s-ar putea ajunge la distanța legitimă cerută, aceasta fiind în realitate rezultatul final al unei serii de operațiuni critice strâns legate între ele.

Dar distanța temporală nu este câtuși de puțin garanția unei „răciri a pasiunilor” Să ne gândim la controversele dintre istoriografia marxistă și cea liberal-democratică, reprezentate prin Albert Soboul și, respectiv, François Furet, asupra interpretării revoluției franceze în anii ’60 ai secolului trecut, la aproape două sute de ani de la căderea Bastiliei; sau la extrem de violentele polemici împotriva lui Renzo De Felice (1929-1996) urmate de *Intervista sul fascismo* (Interviu asupra fascismului) publicat de acesta în 1975, la peste treizeci de ani de la căderea regimului respectiv.

Mai trebuie amintit și faptul că unele cărți de istorie, emblematice și o adevărată mândrie pentru disciplina respectivă, au fost scrise sub presiunea unor fapte abia petrecute, iar autorii fuseseră participanți la evenimente. Să ne gândim la *Guerra del Peloponneso* (Războiul din Pelopones) a lui Tucidide, la *Storia d’Italia* (Istoria Italiei) a lui Guicciardini, la *Italia in cammino* (Italia la drum) a lui Volpe și la *Storia d’Italia* (Istoria Italiei) a lui Croce, la *Nascita e avvento del fascismo* (Nașterea și venirea la putere a fascismului) a lui Tasca, la *Strana disfatta* (Ciudata înfrângere) a lui Bloch, la *Italia contemporanea* (Italia contemporană) a lui Chabod. Toți sunt istorici contemporani dacă avem în vedere prezența lor în epocă și toți au realizat o interpretare profundă a evenimentelor la care au asistat. Aceasta este chestiunea crucială: dacă o interpretare de acest fel, dictată de o implicare directă personală și politică, poate avea capacitatea de a dura și de a continua să fie un îndrumar de lectură oferind sugestii și stimuli pentru reflecții ulterioare.

O distanță temporală este de dorit, dar, deseori, nu este suficientă. Până foarte de curând s-a susținut că a doua zi după atentatul din strada Rasella din Roma, de la 23 martie 1944, în care au fost uciși 33 de soldați germani, autoritățile de ocupație ar fi răspândit în oraș afișe prin care li se cerea autorilor să se predea evitând astfel represaliile împotriva unor ostatici nevinovați. Deși s-a dovedit prin documente falsitatea acestei informații, o bună parte din opinia publică a

continuat să creadă că acele 335 de victime executate prin masacrul de a doua zi de la așa-numitele Fosse Ardeatine ar fi putut rămâne în viață dacă partizanii comuniști, autori ai atentatului, s-ar fi predat pentru a fi arestați (Portelli, 1999, p. 5-8). Disputa asupra oportunității publice a acțiunii de pe strada Rasella, dezbatere legitimă și încă deschisă, se alimenta astfel, în pofida celor peste cincizeci de ani care trecuseră, dintr-un fals istoric dovedit ca atare. Lucrul acesta a demonstrat că strădania istoriei și a procedeelor sale de verificare pentru a obține un impact raționalizator asupra opiniei publice poate fi împiedicată într-o manieră eficientă și chiar zădărnicită de forța victorioasă a unor informații false răspândite prin mijloacele media.

Problemele nu se rezolvă prin distanța temporală de evenimente, ci prin respectarea regulilor de evaluare critică a faptelor, cu confruntarea dintre informații și certitudinea asupra provenienței lor, utilizând toate izvoarele care devin treptat disponibile fără a se baza niciodată, atunci când este posibil pe unul singur: conștienți că timpul va putea – dar nu neapărat întotdeauna – îmbogăți documentarea și că toate întrebările adresate trecutului vor fi din ce în ce mai variate. Conștienți, de asemenea, că toate reconstituirile, chiar și cele mai simple, fac parte, în orice caz, din bagajul istoricului pentru a fi supuse unor verificări continue și repetate.

Toate chestiunile referitoare la legitimitatea istoriei contemporane derivă de la raporturile foarte strânse existente cu domeniul său preponderent de reconstituire și analiză: politica. De altfel, istoria ca disciplină modernă se naște și din cerința de a oferi o bază pentru apariția și consolidarea statelor naționale, de a tutela afirmarea regimurilor și partidelor politice, de a justifica politicile expansioniste ale naționalismelor, de a proslăvi mândria și identitatea națională. Dacă aruncăm o privire asupra trecutului disciplinei noastre este imposibil să uităm sau să subevaluăm funcția politică și pedagogică aflată la originile sale.

La această componentă originară se adaugă, începând cu iluminismul, perfecționarea treptată a istoriografiei ca disciplină științifică, înarmată cu critica laică a izvoarelor și refuzând amestecul oricărei autorități, de natură politică sau religioasă. Aceste două elemente centrale merg alături unul de altul, împletindu-se și contrazicându-se într-o evoluție marcată de ajustări, puneri la punct, revizuiri și noi viziuni de ansamblu.

Prin extinderea istoriei contemporane la tematicile economice și sociale, ale mentalității și ale culturii, prin deschiderea către conceptualizările politologiei și antropologiei, dar, mai ales, prin declinul marilor contrapuneri ideologice – între marxism și liberal-democrație – începând cu anii '80, impulsurile explicit politice au devenit mereu mai atenuate și mai supuse medierii. Chiar dacă este dificil de susținut că modelul ideal al istoricului, ca intelectual cu tendințe laice și de *super partes* nu rămâne și acum vulnerabil la solicitările venite dinspre politică.

Învăţatul şi învăţăcelul din sfera istoriei contemporane trebuie să fie conştienţi încă din primul moment de aceste origini şi, dacă se doreşte, de aceste vulnerabilităţi, pregătindu-se, prin urmare, să descopere şi să înţeleagă trăsăturile caracteristice, farmecul, potenţialele implicări şi, de asemenea, limitele istoriei contemporane. Acceptându-i caracteristicile originare şi legitimitatea specifică.

Istoria, înţeleasă ca flux neîntrerupt de întâmplări pe parcursul timpului, nu se poate opri. Dar şi istoria ca reconstituire şi ca povestire continuă neîncetat să se dezvolte, pentru că, în cultura lumii occidentale, care a dat viaţă cercetării istorice, continuăm să ne punem întrebări despre trecut, să-i căutăm acestuia un sens şi să cercetăm originile prezentului, convinşi că răspundem unei nevoi fundamentale şi unei fundamentale funcţii civile.

1.4. Utilizarea publică a istoriei

În dezbaterea politică şi culturală, cea care se desfăşoară mai ales în presa zilnică şi periodică, revine cu mare frecvenţă locuţiunea „folosirea publică a istoriei". Prin ea se înţelege, la un prim nivel, extinderea discursului istoric în afara mediului disciplinar şi ştiinţific originar destinat preponderent specialiştilor şi celor care slujesc această materie (Gallerano, 1995, p. 17). Al doilea nivel descoperă folosirea improprie a istoriei atunci când ea este manipulată în scopuri propagandistice şi transformată într-un instrument explicit de luptă politică.

Dacă aruncăm o privire asupra primului aspect putem constata cu uşurinţă felul în care, dincolo de noutatea definiţiei, concepută de filosoful german Jürgen Habermas (*öffentliches Gebrauch der Historie*) cu ocazia marii dispute asupra amintirii nazismului în Germania (*Historikerstreit* din 1986-1987, vezi 2.6), folosirea publică să fie o parte de neînlocuit a istoriei politice. Istoria politică trăieşte, de fapt, şi din schimbul dintre lumea studiilor şi scena publică, stârnind ecouri incontrolabile în mijloacele media. Al doilea aspect, mai apoi, nu este decât o ducere la extrem a primului şi, în acelaşi timp, unul dintre riscurile cele mai evidente care pândesc discursul istoric.

Introducerea unei discipline sau a unui moratoriu în folosirea publică a istoriei, care să nu fie cele provenite din confruntarea de idei şi de interpretări, nu apare nici posibilă şi nici utilă. Cu atât mai mult cu cât aceia care dezaprobă folosirea improprie a istoriei în scopuri politice sunt aproape întotdeauna ei înşişi participanţi activi la acest joc. Misiunea istoricilor ar trebui să fie, mai ales aceea de a interveni ca să corecteze sau să dezvăluie exagerările şi falsificările

existente în intențiile politice și pedagogice, mai ales când pătrund în domeniul autorităților publice cu ocazia unor celebrări simbolice de mare importanță.

Din acest punct de vedere, o nouă orientare a apărut în Italia de când președintele republicii Carlo Azeglio Ciampi și-a stabilit ca obiectiv instituțional nu numai să apere valorile rezistenței, ci și să le conteste istoricilor ideea unei morți a patriei (Galli della Loggia, 1996) legată de 8 septembrie 1943, de înfrângerea militară, de capitularea necondiționată, de disoluția armatei și a instituțiilor țării. Cu cea mai înaltă autoritate publică angajată în asigurarea celei mai mari contribuții la folosirea publică a istoriei, istoricii sunt inevitabil obligați să pătrundă pe scena mijloacelor media și să ia poziție (Romanelli, 2003). Este un moment caracteristic pentru Italia și pentru dificultatea reconcilierii cu trecutul unei țări astăzi democratice, dar marcată în istoria sa de perioada dictatorială a fascismului. Pare, într-adevăr, un obiectiv îndrăzneț, în scopul întăririi identității naționale, acela de a regăsi o continuitate pozitivă într-o istorie a Italiei în care au avut loc fracturi adânci și discontinuități dramatice.

Rămâne astfel deschis în Italia un discurs istoric public, caracterizat de obiectivul descoperirii responsabilităților și vinovățiilor nu numai printre protagoniștii de altădată, ci și printre urmașii lor sau presupuși astfel în zilele noastre. Un discurs care tinde să ofere explicații unice ale evenimentelor, lipsit de articularea și complexitatea unei adevărate analize istorice, supus cum este solicitărilor și, mai ales, simplificărilor rudimentare din mass-media. Rămâne, prin urmare, dificil să se facă diferența între o folosire bună și una rea, atunci când are loc o contrapunere explicită politică și istoriografică.

Probleme asemănătoare au apărut și apar nu numai în Germania prin controversele asupra nazismului (vezi 2.6), ci și în Franța, față de amintirea viciată a regimului colaboraționist de la Vichy și, mai recent, de reconsiderarea războiului din Algeria la peste patruzeci de ani distanță de încheierea acestuia, în 1962.

O distincție este, totuși, obligatorie: între folosirea publică a istoriei într-un sistem politico-liberal și democratic, în care pot fi puse în acțiune procedurile de verificare critică, ținându-se seama de cât mai multe opinii, și ceea ce se petrece în regimurile autoritare și totalitare în care verificările și criticile nu sunt permise.

Pentru a încheia, va trebui să amintim și faptul că unele lucrări importante de istorie contemporană, printre care deja citatele *Storia d'Italia* a lui Croce și *L'Italia in cammino* despre care vom vorbi mai târziu, ar trebui să se numere printre cele mai bune exemple de folosire publică a istoriei și de exercitare responsabilă a funcției publice cu care este învestit istoricul.

1.5. Istoria politică

Din ceea ce s-a spus până acum apare foarte limpede modul în care istoria politică reprezintă elementul originar și evolutiv al istoriei contemporane. Și, până relativ de curând, una dintre caracteristicile dominante.

Istoria contemporană se naște, într-adevăr ca istorie politică nu numai în Italia, ci și în toate celelalte țări care se pot lăuda cu o tradiție istoriografică. Mai mult, fiecare istorie s-a născut, chiar și în vremurile cele mai îndepărtate în interiorul dimensiunii politice și în virtutea unei solicitări politice.

Acest primat al istoriei politice derivă din importanța crucială pe care o au pentru orice colectivitate temele care constituie obiectul atenției sale. În primul rând și în general, toate chestiunile referitoare la cucerirea și păstrarea puterii; revoluțiile și loviturile de stat; războaiele și bătăliile; de asemenea, formarea și consolidarea statelor naționale; tratatele și alianțele; în sfârșit, forțele politice și liderii care sunt actorii principali ai tuturor acestor procese.

Despre procesele respective, istoria politică a oferit timp îndelungat un fel de discurs legitim. Pentru îndeplinirea acestei funcții s-au străduit, în Italia, mare parte a istoriografiei risorgimentale și a celei naționaliste și fasciste, dar și reprezentanți de frunte ai istoriografiei liberale. După al doilea război mondial, renașterea partidelor și a confruntării politice libere au favorizat explozia unei forme mai speciale de cercetare istorică, aceea pe care o putem numi istoriografia apartenențelor. Istorici militanți (mai întâi militanți și mai apoi istorici) s-au dedicat reconstituirii originilor și evoluției partidelor din care făceau parte, răspunzând necesității de a introduce și consolida în istorie fundamentele propriei identități politice. Catolicii și democrat-creștinii și-au avut prin Gabriele Rosa (*Storia del movimento cattolico in Italia*, 1966) istoria lor, la fel comuniștii prin Paolo Spriano (*Storia del Partito comunista italiano*, 1967-1975), iar socialiștii prin Gaetano Arfé (*Storia del socialismo italiano*, 1965), ca să nu vorbim decât despre cele mai importante și de pionierat opere de sinteză ale lor. Cu rare excepții, până la sfârșitul anilor '60 și chiar după aceea, coincidența dintre obiectul studiului și partidul sau ideologia de apartenență ducea la un parcurs obligatoriu de militanță istoriografică. În virtutea acestei opțiuni explicite a domeniului, istoriografia de partid păstrează inevitabil unele aspecte absolute și justificatoare, deși ea respectă regulile metodologiei științifice bazate pe examinarea documentației oficiale și utilizarea arhivelor unor anumite organizații. Aceste studii sunt legate de activitatea la nivel național a partidelor, de rolul central pe care ele l-au deținut în sistemul politic italian și de contribuția pozitivă avută la transformările prin care a trecut țara.

Sistemul de referire la ideologie și cultură în cadrul căruia operează acest tip de istorie politică, dincolo de reconstituirea minuțioasă și punctuală a evenimentelor,

este caracterizat, deși cu unele abateri, prin adeziunea de principiu la modelul democratic și antifascist, acesta fiind folosit drept criteriu pentru evaluarea aspectelor pozitive sau negative, legitimități și excluderi. O istorie marcată de o foarte insistentă componentă evaluatoare, deseori dusă dincolo de orice reflecție metodologică referitoare la consecințele teoretice și practice ale unei asemenea abordări: imposibilitatea sustragerii de la obligația de a da măsura sistemelor și regimurilor politice, a oamenilor și a partidelor în raport cu felul în care au corespuns, mai mult sau mai puțin, unui model politic ideal.

Un sistem de valori căruia i se supun, pe de o parte, ideea și dorința unei evoluții progresiste a forțelor politice, iar, pe de altă parte, pentru istorici, angajamentul de a acționa pentru realizarea acestui obiectiv. Nu este greu să găsim câteva exemple elocvente. În prezentarea de la *Storia d'Italia*, Editura Einaudi (1972), cea mai mare realizare colectivă a anilor '60, editorul, după ce afirma: „cercetarea istorică este una dintre modalitățile cele mai eficiente de participare la realitatea prezentului", își propunea „găsirea în meditația asupra trecutului a unui termen de confruntare capabil să dea forță și claritate luptei politice înnoitoare" (*Storia d'Italia*, 1972, p. XXXVI). La distanță de peste douăzeci de ani, în 1994, cei doi redactori ai unei alte *Storia d'Italia*, unul dintre ei fiind autorul acestor pagini, pornind de la constatarea că „îndelungata criză prin care a trecut țara și, în primul rând, sistemul său politic, necesită noi reflecții asupra întregului fenomen național și noi întrebări asupra solidității acestui edificiu unitar însuși", susțineau că reconstituirea evenimentelor din ultimele două secole răspunde „și unei cerințe de angajare cetățenească și politică în sens larg" (Sabatucci și Vidotto, 1994, p. VIII-IX). Chiar și într-o formulare diferită, pot fi văzute în aceste afirmații semne, mai mult sau mai puțin mediate, ale unei intenții politice originare sau, dacă se preferă astfel, etico-politice, ale statutului originar al istoriei contemporane ca istorie politică.

Chiar dacă această intenție nu este în mod necesar manifestă sau declarată în cercetările particulare, ea definește, totuși, cadrul mental originar în care se înscrie munca istoricului politic. Sentimentul învestirii cu un mandat ideologic și cultural în funcție de un proiect politic ideal de realizat a comportat în Italia apariția – mai ales în istoriografia de stânga, cea mai implicată în această dinamică – unor tematici legate de ocaziile nefructificate și de realizările incomplete. Din contră, recunoașterea existenței unei faze politice pozitive, dar consacrată în întregime trecutului, așa cum este cazul aprecierilor asupra Italiei liberale și asupra edificării unui nou stat venite din partea istoriografiei liberale, a implicat, în schimb, o reflecție dictată, în ultima analiză, de temele pierderii valorilor naționale și a unui potențial regres. Ca și cum Italia ar fi fost întotdeauna și inevitabil obiectul unui proces judiciar. Iar istoricii, judecători și profeți. Cred că niciunul dintre cercetătorii formați în perioada de după al doilea război mondial nu a știut, putut sau dorit să se sustragă în întregime acestui climat cultural și automatismelor sale.

Imposibilitatea de a disjunge munca de reconstituire istorică specializată de popularizarea liniilor sale generale de interpretare în cadrul unei mai vaste lumi intelectuale și culturale a dus la construirea unei „vulgata", adică o versiune populară, simplificată și cristalizată, a marilor teme din istoria italiană, gestionată direct de diversele orientări politice, conform unei modalități de acțiune nu cu mult diferită de aceea, ulterior rebotezată, de „folosire publică a istoriei".

Chiar dacă în limbajul curent s-a impus obiceiul de a defini ca „vulgata" doar versiunea produsă de orientarea politico-culturală de stânga, în realitate, un sistem analog de discuție este prezent la toate orientările. Dacă stânga va profita de tezele lui Antonio Gramsci (1891-1937), extrase din opera sa *Lettere dal carcere*, despre Risorgimento ca revoluție eșuată sau va insista pe rolul opoziției împotriva fascismului și al ponderii decisive pe care l-a avut componenta populară a Rezistenței, discipolii aripii moderate a liberalismului vor pune accentul pe contribuția pozitivă a Dreptei istorice sau pe succesul Marelui Război, încercarea cea mai grea prin care a trecut tânăra națiune italiană, în timp ce va rămâne deschisă aprecierea asupra experimentului din perioada lui Giolitti. Nici în cazul uneia, nici în al celeilalte tabere (ale căror poziții, de altfel, apar în paginile de față, prin forța lucrurilor, mult simplificate), nu trebuie, totuși, să ne închipuim o unanimitate lipsită de alternative sau de nuanțe. Tocmai de aceea, sentimentul obișnuit al istoriei apare și el în mod inevitabil fragmentat între diferitele apartenențe politice și ideologice.

La aceste caracteristici ale climatului cultural italian trebuie adăugată și o alta: intoleranța sistematică răspândită față de orice revizuire interpretativă, tratată ca un atac politic și condamnat ca o adevărată trădare. Astfel încât înclinația către revizuire, în loc să fie una dintre cele mai înalte calități ale muncii istoricului, consacrată reconstituirii și reinterpretării trecutului, conform unor noi scheme și noi documente, a fost și, în parte, continuă să fie transformată într-o acuzație adusă autorilor unor popularizări istoriografice. De altfel, termeni ca „revizionism" și „revizionist", folosiți și pentru a defini cererile de modificare a celor mai dure aspecte din tratatul de la Versailles, denumesc, în schimb, în accepțiunea cea mai răspândită în Italia, contrastele și dezbaterile interne din cadrul marxismului și al partidelor socialiste și comuniste, în care aceste calificative erau folosite pentru a desemna oportunismul politic al tendințelor de dreapta acuzate că renunță la rigoarea revoluționară și mențin, prin urmare, o conotație negativă explicită (Bongiovanni, 2003, p. 18-20).

Victima cea mai ilustră a acestei atitudini din partea media și a istoricilor de profesie, a fost Renzo De Felice, cel mai important cercetător al fascismului italian și primul care a oferit instrumente conceptuale noi pentru analiza și înțelegerea celor două decenii de fascism. Încă de la apariția primului volum din marea sa biografie a lui Mussolini, *Il rivoluzionario* (1965) s-au declanșat

polemici aprinse pentru că reconstituia matricea revoluţionară şi de stânga a fascismului. Criticile s-au repetat în privinţa volumelor următoare, în special a celui intitulat *Il duce. Gli anni del consenso* (1974), care trata tocmai problema consensului italienilor la regimul din anii ’30. Dar cele mai vehemente reacţii, mai ales din partea stângii, s-au înregistrat atunci când a apărut, în 1975, *Intervista al fascismo* în care De Felice îşi expunea tezele într-o formă sintetizată şi, uneori, puternic polemică (vezi 4.5). În anii ’60 şi ’70 era, într-adevăr, ceva neobişnuit ca istoricii italieni ai epocii contemporane să se poată elibera de opţiunile originare de orientare şi militanţă, elemente aflate la temelia bagajului lor genetic şi identitar. Ei erau istorici comunişti, socialişti, catolici, liberali sau moderaţi: identitatea şi apartenenţa politică erau egale cu conotaţii culturale precise. Este o tradiţie care n-a dispărut cu totul nici astăzi.

Parcursul intelectual neobişnuit al lui De Felice, fost comunist şi cercetător al curentelor revoluţionare din aşa-numitul iacobinism italian, şi tendinţa sa de a separa judecata asupra fascismului de canonul unui antifascism general nu putea decât să provoace stări de alarmă şi critici pline de prejudecăţi, compensate doar parţial de susţinerea convinsă din partea unei minorităţi a istoricilor de profesie.

Aceste referiri rapide la dezbaterea publică asupra caracteristicilor fascismului şi a atitudinii italienilor faţă de regimul respectiv permit o apreciere a importanţei pe care istoria politică a avut-o şi o are într-o ţară marcată de puternice contradicţii şi de o memorie istorică încă departe de reconciliere. În pofida unei anumite, inevitabile, sărăcii critice, aceste discuţii, purtate cu precădere în circuitul mijloacelor media (dar cu recidive, departe de a fi secundare, şi în publicaţiile de specialitate sau în învăţământul universitar), au avut, totuşi, meritul de a face cunoscute contrastele interpretative şi de a grăbi răspândirea lor în opinia publică a păturilor sociale cultivate. A avut de suferit, în schimb, o mai clară percepţie a ceea ce noile tendinţe istoriografice şi metodologice erau pe cale să elaboreze prin încercarea de a se elibera şi de a elimina obligaţiile faţă de apartenenţe pentru a ajunge la alte forme de istorie politică.

Cazul De Felice se înscrie sub anumite aspecte într-o fază crucială de transformare a istoriei politice preocupate, începând de la jumătatea anilor ’70, să descopere şi să reconstituie formarea, caracteristicile şi comportamentele societăţii de masă, unul dintre fenomenele cele mai importante ale epocii contemporane şi, totodată, unul dintre punctele nodale ale gândirii istoriografice în jurul căruia se grupează noi conceptualizări, noi interpretări şi noi întrebări. Întrebări tulburătoare şi dramatice ca acelea referitoare la unul dintre cele mai mari paradoxuri ale secolului al XX-lea, epocă de mare dezvoltare economică, socială, civilă şi materială şi, în acelaşi timp, epocă de războaie distrugătoare şi costisitoare, de dictaturi şi forme ale totalitarismului, de exterminare şi genocid, de violenţă şi ură colectivă. Fapte şi comportamente nu impuse unor supuşi docili, ci împărtăşite de

mase mari orientate politic. Tocmai reflecția asupra societății de masă este aceea care definește conturul noii istorii politice. Funcționarea ideologiilor politice în vederea mobilizării colective, rolul miturilor și al simbolurilor, mecanismele de asociere și formele militanței au devenit domeniul de cercetare al istoricilor. Un loc central este ocupat de categoria „naționalizării maselor", introdusă de istoricul germano-american George L. Mosse (1918-1999): o locuțiune care indică procesul de implicare al maselor în obiectivele politice propuse sau impuse de clasele conducătoare naționale. Scopul acestei implicări sunt ideologiile naționaliste de la sfârșitul secolului al XIX-lea (vezi 2.3). Cu alte obiective, dar cu procedee nu foarte diferite operează partidele socialiste și, ulterior acestora, cele comuniste, ca și organizațiile fasciste și național-socialiste. Chiar și în diversitatea lor, toate aceste mișcări au în comun un arsenal ideologic extins și un proiect general pentru prezentul și pentru viitorul societății, prezentându-se ca religii politice prevăzute cu un crez, cu lozinci, cu mituri și ritualuri de masă, expresii caracteristice pentru „noua politică" (Mosse, 1975, p. 7-26; Macry, 1995, p. 296-314; Gentile, 2001).

Orientarea interesului asupra acestor teme a schimbat profund gândirea istoricilor și a produs o calmare benefică a contrapunerilor ideologice între istoriografiile de partid. De fapt, dincolo de conținuturile ideologiilor și ale proiectelor politice, a început să se acorde atenție modului de operare, limbajelor și formelor, tradițiilor capabile să explice rațiunile profunde ale mobilizării maselor și ale implicării lor.

Dar nu doar acestea sunt aspectele care contribuie la definirea statutului noii istorii politice. Sociologia și politologia au pătruns în istoria contemporană și istoricii au adoptat în arsenalul lor, adaptându-le la scopurile lor, instrumentele pe care aceste discipline le folosesc în domeniul lor de studiu. Să ne gândim, ca să cităm doar un singur caz, la lucrările lui Paolo Pombeni despre partide și sisteme politice (Pombeni, 1994). Datorită lor a apărut atenția acordată clasificării stadiilor dezvoltării politice și sociale și folosirii unor criterii de comparație între diferite modele politice și sociale. Concepte ca modernizare, secularizare, culturi și subculturi, sistem politic sunt folosite în mod curent fără a se ști exact originea lor. Termeni potențial neutri suferă, în orice caz, o adaptare evaluatoare, ca în cazul locuțiunilor „modernizare democratică" și „modernizare autoritară". Nici din analiza sistemelor politice, a automatismelor lor și ale regulilor operative nu lipsesc criterii de evaluare: să luăm în considerație, de exemplu, primatul acordat în ultimii ani în Italia principiului democratic al alternanței între două orientări politice antagoniste, de dreapta și de stânga, propus atenției opiniei publice ca model politic ideal și proiectat în trecutul evenimentelor politice italiene de după unire ca fiind edificator, prin absența sa, pentru slăbiciunea cronică a sistemului nostru politic, pus, în schimb, în mod sistematic în slujba compromisurilor transformismului (Sabbatucci, 2003).

Acest interes permite să se măsoare diferenţa între cei care operează asupra unor registre diferite şi cei care, în schimb, au rămas legaţi de vechile scheme ale istoriografiei de partid. Noii istorici continuă, în general, să revendice prioritatea istoriei politice asupra altor istorii, convinşi că dimensiunea puterii rămâne pentru totdeauna în centrul vieţii colective, dar au tendinţa de a evita să se lase implicaţi în ciocnirile dintre prejudecăţi, caracteristice pentru istoriografia dictată de apartenenţe. Un sector care îşi menţine, cu toate acestea, o vitalitate durabilă, condiţionat şi alimentat de un raport înrobitor cu militanţa politică, cu priorităţile şi sugestiile acesteia.

Şi totuşi, în privinţa câtorva aspecte nodale din istoria politică italiană, istoriografia de stânga a dat, începând din anii '90, semnale de profundă înnoire şi de răsturnare propriu-zisă a interpretărilor tradiţionale. Cazul cel mai semnificativ este acela al lucrării lui Claudio Pavone, *Una guerra civile* (1991), cu o reinterpretare a experienţei şi a dimensiunii morale a rezistenţei, însoţită de o reflecţie asupra motivelor şi formelor de implicare a indivizilor luaţi separat. O noutate semnalată încă din titlul care introduce o locuţiune, „război civil", folosită preponderent în sens polemic de dreapta filo-fascistă. De mare importanţă sunt şi studiile despre republica din Salò – printre care trebuie amintit cel de Luigi Ganapini, *La repubblica delle camicie nere* (1999) – elaborate în afara schemelor şi prejudecăţilor până atunci curente.

Solicitaţi de o amplă dezbatere publică, istoricii s-au angajat în reconstituirea motivaţiilor culturale şi politice ale diferitelor opţiuni în aderenţa la o anumită tabără, luate în anii războiului civil, unul dintre punctele nodale controversate în definirea identităţii naţionale italiene din perioada de după al doilea război mondial: aceasta fiind o temă care a avut o amplă rezonanţă în opinia publică, depăşind chiar şi mediul specialiştilor.

1.6. Celelalte istorii

Claviatura istoricului care se dedică epocii contemporane este, în realitate bogată în multe alte opţiuni. Ele indică teme poate mai puţin prezente pe scena mijloacelor media, dar aceasta nu le face mai puţin semnificative sau mai puţin interesante pentru cel care se apropie de asemenea studii.

În primul rând, istoricul epocii contemporane a frecventat şi frecventează domeniul istoriei economice: un domeniu de studiu care cercetează principalele activităţi productive, originea bogăţiei şi a sărăciei, cauzele dezvoltării sau ale declinului. Istoria agriculturii, a industriei şi a comerţului, a băncii şi a întreprinderii. Prin urmare, este un sector larg şi bine organizat, având o autonomie disciplinară recunoscută – inclusiv şi mai ales la nivel academic – şi o tradiţie

îndelungată. O tradiție care pornește de la originile economiei politice din secolul al XVII-lea și care s-a consolidat în secolul al XIX-lea ca știință care a avut în atenție menționarea cuceririlor economice ale fiecărui stat în parte și ponderea lor pe plan mondial, împreună cu definirea particularităților dezvoltării economice naționale, contribuind în felul acesta la stabilirea obiectivelor viitoare în cadrul unei întreceri între puteri. Istoria și politica economică urmăreau astfel să se legitimeze reciproc atât în funcție de o expansiune imperialistă, cât și în conceperea unor propuneri asupra reformelor destinate să reorganizeze noua societate apărută după impetuoasele transformări de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Chiar și în cadrul diversității școlilor naționale în sine, un sector al studiilor istorice se punea în slujba unui proiect politic și, în perspectivă, a unei teorii generale despre lume și societate. Pentru unul dintre cei mai mari reprezentanți ai istorismului german, Gustav Droysen (1808-1884), „sistemul vieții economice" nu putea fi circumscris „cantității producției de mărfuri", ci era înfățișat cu toată convingerea ca fiind „unul dintre marii factori din cadrul complex al sistemului etic universal" (Droysen, 1966, p. 265). Istoria economică făcea parte și mai pregnant din sistemul teoretic elaborat de Marx și bazat pe lupta de clasă, prin analiza sa asupra burgheziei și a proletariatului, a noii lumi capitaliste și industriale, a originii sale și a rezultatelor sale viitoare. Cheia interpretării marxiste sau de inspirație marxistă, puternic condiționată de aprecierea dată sistemului capitalist, a devenit una din principalele căi de acces la istoria economică. Nu numai datorită legăturilor sale cu marxismul, ci și influenței exercitate de alte doctrine, ca liberismul sau cele mai recente teorii ale dezvoltării și subdezvoltării, istoria economică nu se prezintă ca o disciplină neutrală. Termenul de comparație al reconstituirilor sale și scara de valori în care sunt încadrate se orientează preponderent către indicatorii dezvoltării și, în primul rând, ai dezvoltării industriale. În funcție de acest obiectiv primar sunt măsurate parcursurile meritorii și ocaziile ratate ale politicii economice din fiecare stat în parte. Aceste procedee ale istoriei economice nu pot constitui o surpriză după toate câte s-au spus anterior în privința istoriei politice. De altfel, există în acest sens o îndelungată tradiție a suprapunerilor, alunecărilor și contaminărilor între cele două domenii de studiu.

Istoria economică a epocii contemporane ia naștere în Italia prin marea sinteză a lui Gino Luzzatto (1878-1964), publicată prima oară în 1948 și reeditată de mai multe ori de către autor până în 1960 ca al doilea volum din *Storia economica dell'età moderna e contemporanea* (Luzzatto, 1960): o tratare panoramică, bine informată, clară și adusă la zi până în 1950, a evoluțiilor economiei din lumea capitalistă și industrializată, Europa, Statele Unite și Japonia. În îndelungata perioadă studiată, Luzzatto ajunsese din Evul Mediu până în vremurile mai recente, cuprinzând în 1963 și reconstituirea primelor decenii ale economiei italiene de după unire (Luzzatto, 1968). Aproximativ în aceeași perioadă, de la mijlocul anilor '50 și până la începutul anilor '60, se

produsese o cotitură decisivă în studiile de istorie economică din Italia datorită pătrunderii în acest sector a unui tânăr istoric politic, Rosario Romeo, care declanșase prin *Risorgimento e capitalismo* (1959) un viguros atac asupra istoriografiei de inspirație marxistă, a tezelor lui Gramsci despre Risorgimento și abordase pentru prima oară, în afara schemelor uzuale, tema avântului industrial italian (vezi 4.3). A rezultat din aceasta una dintre cele mai vii și controversate dezbateri istoriografice din perioada de după război, depășită doar, prin intensitate și nu prin relevanță, de cea care a urmat asupra fascismului, provocată de interpretările lui De Felice.

Istoria procesului de industrializare din Anglia și din Europa a rămas timp de mulți ani nodul tematic cel mai intens explorat, pentru că asupra lui convergeau atât interesele specialiștilor în istoria contemporană, cât și cele ale istoricilor economiei. Un interes confirmat de succesul editorial și didactic al cărților dedicate acestui subiect de englezii Thomas S. Ashton (1969), Phyllis Deane (1971), Sidney Pollard (1984) și de americanul David S. Landes (1978), publicate la origine între 1948 și 1981, și de recentele precizări ale lui Pat Hudson (19959 și Joel Mokyr (2002), pentru a nu vorbi decât despre textele cele mai răspândite și mai cunoscute în Italia. Dar mai trebuie amintite și volumele din marea *Storia economica Cambridge* (1974-1980), *Storia economica e sociale del mondo*, apărută sub îngrijirea francezului Pierre Léon (1980) sau *Storia economica d'Europa* (1980), sub îngrijirea lui Carlo Maria Cipolla (1922-2000), cel mai mare istoric italian al economiei din a doua jumătate a secolului al XX-lea: toate sunt lucrări care dedică un spațiu larg industrializării.

Tocmai traducerea în limba italiană a unor mari opere de istorie economică publicate în Europa este o confirmare a importanței pe care o căpătaseră aceste teme, nu numai pentru specialiști, între sfârșitul anilor '60 și primii ani '80. Marii editori de cultură (Einaudi, Laterza, Il Mulino, Utet) erau, într-adevăr, capabili să urmărească tendințele noi și să încurajeze răspândirea lor în rândul publicului cultivat.

Reflecția asupra radicalității schimbărilor produse de revoluția industrială provoacă și amplifică atenția față de transformările sociale care au derivat din ea: nașterea fabricii și a proletariatului legat de fabrică, apariția burgheziei întreprinzătoare, urbanizarea accelerată, noi forme de sărăcie și exploatare. Asupra tuturor acestor evenimente se ațintise deja privirea cu bătaie lungă a lui Marx și Engels care au oferit în lucrările lor de tinerețe materiale pentru o primă reconstituire a multor fenomene. În continuare, *Capitalul* lui Marx, editat între 1867 și 1894, va propune o teorie economică a acelei realități, sugerând și un model pentru dezvoltarea socială și economică ulterioară, fapt care a avut o influență decisivă asupra muncii istoricilor angajați în descifrarea noilor mecanisme sociale.

Chiar fără a avea în intenție stabilirea unor genealogii prea deterministe, este neîndoielnic că – atât în relație directă cu concepțiile marxiste, cât și, deseori, în

contradicţie mai mult sau mai puţin evidentă cu ele – de la Marx îşi au originea o serie de studii economice şi sociale care marchează debutul sociologiei pe baze istorice. Este suficient să amintim numele germanilor Werner Sombart (1863-1941), cu *Il capitalismo moderno* şi *Il borghese*, din 1902 şi, respectiv, din 1913, şi Max Weber (1864-1920), cu *L'etica protestante e lo spirito del capitalismo* şi *Economia e società*, publicate în 1904-1905 şi în 1922. Aceste lucrări propun viziuni cu bătaie lungă şi utilizează o lectură comparativă a unor realităţi deseori foarte îndepărtate una de alta, proceduri care sunt în genere combătute de istoricii de profesie. Privesc preponderent către trecut, dar se apropie şi de prezent, oferind instrumentele de analiză pentru abordarea transformărilor în curs de desfăşurare. Societatea, clasele sau personaje sociale luate izolat încep să iasă din indeterminarea lor pentru a deveni obiect al reconstituirii şi al reprezentării istorice. De atunci şi din ce în ce mai evident, formaţia tehnică a istoricului se deschide către conceptualizarea ştiinţelor sociale. O contribuţie foarte puternică în această direcţie provine şi de la şcoala istorică de la „Annales", cunoscută astfel după numele revistei „Annales d'histoire économique et sociale" (astăzi „Annales. Histoire, Sciences sociales") fondată în 1929 de doi istorici francezi, medievistul Marc Bloch (1886-1944) şi modernistul Lucien Febvre (1878-1956), autori ai unei revoluţii istoriografice propriu-zise care a permis istoriei să deschidă noi şi imense arii de cercetare, mai ales în domeniul a ceea ce, printr-o formulă poate prea amplă, definim ca „istorie socială" (Burke, 1992, p. 121): chiar dacă aportul direct asigurat de „Annales" studiilor de istorie contemporanăa rămas marginal ca substanţă chiar şi în anii '70, perioada de succes maxim al „noii istorii" franceze care, sub conducerea lui Braudel, continua să se inspire din metoda celor doi părinţi fondatori.

Istoria socială îşi propune ca reconstituire globală a unei societăţi şi ca moment mai avansat al cercetării faţă de istoria legată în mod tradiţional de evenimentele politice. O ambiţie deloc nouă dacă luăm cunoştinţă de această declaraţie de principii a unui istoric-jurnalist ca Raffaele De Cesare care, în 1907, scria: „Epoca istoriei convenţionale s-a încheiat: despre vechea istorie redusă la războaie, la ambasade, la intrigi ale diplomaţiei şi la viaţa de la curţile regale se vorbeşte în fraze pompoase şi retorice. Astăzi, istoria este chemată să reproducă toate manifestările umane, toată viaţa socială sub forma cea mai simplă" (De Cesare, 1907, I, p. XI). Sunt afirmaţii repetate de nenumărate ori, mai mult sau mai puţin cu aceleaşi accente polemice faţă de istoria aşa-numită *événementielle*, adică istoria evenimentelor politice.

În reflecţia sa despre caracteristicile generale ale istoriei sociale, Hobsbawm a încercat să-i traseze acesteia un parcurs ideal: „Pornind de la mediul material, şi istoric, se trece la forţele şi la tehnicile de producţie (cu demografia plasată în unele poziţii intermediare), la structura economică derivată din ele – diviziunea muncii, schimb, acumulare, repartizarea plusvalorii etc. – şi la raporturile sociale

legate de toate acestea. Se poate continua cu analiza instituțiilor, a imaginii și funcționării societății aflate la baza acelor instituții" (Hobsbawm, 1973, p. 67). Acest sistem scoate la iveală câteva sectoare de cercetare tipice pentru istoricul social: de la studiul claselor și al grupurilor sociale, la cel al comportamentelor demografice, la dezvoltarea urbană, la mentalități, la analiza marilor faze de transformare și modernizare, la rolul mișcărilor colective și/sau de protest.

Conform acestei propuneri, istoria socială ar reprezenta ținta cea mai înaltă a muncii istoricului, cea în care converg principalele fire ale noilor cercetări. Într-o oarecare măsură, acestui desen îi răspund tocmai câteva cărți ale lui Hobsbawm însuși, marile fresce dedicate triumfului burgheziei sau epocii imperiilor (vezi 4.7).

În realitate, practica istoriei sociale este alcătuită dintr-o mulțime de contribuții diverse, la scară mică sau mare, care cu mare greutate s-ar recunoaște integral în această clasificare generală. Mai mult decât marile reconstituiri, al căror cel mai cunoscut și mai apreciat maestru este Hobsbawm, contează diseminarea tematică pe care istoria socială a generat-o în studiile despre secolele XIX și XX. De la primul mare exemplu reprezentat de *The Making of the English Working Class* al lui Edward P. Thompson (vezi 4.4), publicat în 1963 (tradus în limba italiană sub titlul *Rivoluzione industriale e classe operaia in Inghilterra*, 1969), la unele cercetări italiene importante ca *Ottocento* a lui Paolo Macry (1988) sau ca *Storia della borghesia italiana* a lui Alberto M. Banti (1996). Multe dintre cele mai bune exemple din noua istorie contemporană sunt caracterizate prin atenția acordată aspectelor sociale. Nicio operă colectivă recentă nu a renunțat la tratarea istoriei societății și chiar mari biografii politice, ca aceea a lui Rosario Romeo, dedicată lui *Cavour e il suo tempo* (1969-1984) consacră spații largi aprofundării tablourilor economice și sociale.

Legătura incontestabilă dintre transformările economiei, societății și studiile de istorie economică și socială confirmă, încă o dată, felul în care motivațiile istoricului, din epoca contemporană în special, sunt cerute de implicarea sa în prezent, în afară și dincolo de eventualele forme de militanță în cadrul unor mișcări sau partide. Atenția față de dimensiunea economică și socială, care se înregistrează în Italia pe parcursul anilor '60 derivă din evidenta interconectare dialectică cu miracolul economic, începutul societății bunăstării și fricțiunile sociale care le însoțesc.

Revoluția culturală și politică din anul 1968 din Italia și din Occidentul industrializat alimentează tematici ca istoria atitudinilor culturale și a mentalităților. O atenție mai mare se concentrează asupra mijloacelor media și asupra capacității lor de a influența comportamente personale și colective.

Apariția unui nou feminism în societățile avansate creează domeniul de studii al istoriei femeilor și al istoriei genului (*gender history*) corelată cu ea: plecând din Statele Unite, este tendința culturală care înregistrează în mod absolut cea mai rapidă răspândire în toată lumea occidentală. Tema *gender history* (înțeleasă

ca atenție acordată relațiilor între sexe și sistemelor de putere care apar din acestea) este o alternativă radicală și contribuie la crearea unității de intenții în cadrul unei producții inițial fragmentare și descriptive, asigurând o „identitate corporativă" unei întregi generații de istorici femei.

Pentru contribuția Italiei la această explozie istoriografică referitoare la femei, scrisă de femei, trebuie amintit rolul decisiv al revistei „Memoria" (33 de numere publicate între 1981 și 1993). În timp ce un editor italian, Vito Laterza, este acela care a promovat o mare operă având ca subiect *Storia delle donne in Occidente* (1990-1992), tradusă ulterior în multe alte țări, încredințată unor istorici francezi, medievistul Georges Duby și specialistei în studierea epocii contemporane Michelle Perrot, cu un mare număr de colaboratoare și colaboratori internaționali: cinci volume dintre care ultimele două dedicate secolelor XIX și, respectiv, XX.

Bogata structură a istoriei femeilor este doar un exemplu, dar dintre cele mai semnificative, pentru incontrolabila varietate care caracterizează astăzi istoria contemporană. Varietate care induce uneori o anumită derută aceluia care își propune ca obiectiv căutarea unei unități a istoriei: un criteriu în sintonie cu intenții teoretice și ideologice puternice, dar, pentru moment, într-un declin evident. Pentru o disciplină care, în perioada întemeierii și organizării sale, între 1815 și 1914, concentrase „atenția în mod esențial asupra isprăvilor din trecut ale unor lideri de gen masculin, albi și adulți, o minoritate absolută printre persoanele care au trăit până acum pe pământ", după cum a remarcat cu ironie Hexter (1997, p. 728), a fost o schimbare impresionantă atunci când „a început să se acorde atenție modului în care covârșitoarea majoritate a ființelor umane, nu albi, nu bărbați, nu adulți, a trăit și a murit în trecut". Istoria socială, istoria „de jos", a înfăptuit această revoluție în toate domeniile cercetării. O revoluție însoțită, în aria lingvistică „europeană" (extinsă de la Europa la America și la Australia) de o creștere impresionantă a numărului de specialiști și a producției științifice (Giarrizzo, 1995).

În Italia, doar în sectorul științific disciplinar numit istorie contemporană în sistemul universitar italian (M-STO/04), se aflau în 2003 circa 550 dintre profesorii titulari, profesorii asociați și cercetători, fără a mai pune la socoteală doctoranzii și doctorii care nu erau încă încadrați în corpul didactic. Societatea italiană pentru studierea istoriei contemporane (Sisco) avea înregistrați 473 de membri în 2004.

Având în față asemenea cifre și fără a privi la alte țări în care tradițiile de studiu sunt la fel de dezvoltate, nu ne mai poate surprinde numărul mare al domeniilor de cercetare care se recunosc în cadrul istoriei contemporane, deseori redusă la simple limite cronologice. De la istoria Risorgimentoului, la istoria urbană și rurală, la istoria comunicațiilor de masă, la istoria instituțională. Sectoare contigue, ca acela al relațiilor internaționale, al istoriei Americilor sau a Europei răsăritene, își apără o tradiție academică specifică și profesională.

S-a trecut peste ierarhiile tradiționale și gradațiile disciplinare, iar acesta este un semn de mare dinamism. Dar, pentru cel care se apropie de aceste studii, continuă să-și mențină un rol de mare importanță formativă, ca element de racord, studiul așa-numitei „istorii generale", la un nivel superior unui simplu manual. Un studiu care deseori nu mai este impus și/sau verificat cu rigoarea de altădată, în parte pentru că se consideră realizat în școlile superioare, dar, mai ales, pentru că este afectat de fragmentarea modulară din noua organizare universitară. Acest lucru reprezintă o gravă pierdere a acelei viziuni asupra întregului și a unei periodizări corecte care ar trebui să fie apărată în orice caz, chiar și în prezența pozitivei, poliedricei varietăți a istoriei contemporane.

1.7. Limbajul istoriei, istoricii și cărțile de istorie

Eclectismul tematic al istoriei contemporane are ca inevitabilă scădere o largă varietate de terminologii și de conceptualizări care străbat întregul discurs al istoriei, fără a se configura, totuși, ca un limbaj de specialitate, ci menținându-se într-o vecinătate permanentă cu stilul și vocabularul comunicării culte.

Fiecare sector – istoria economică, aceea socială, aceea a femeilor – folosește cuvinte, expresii și concepte caracteristice unor domenii specifice de studiu, dar și limbajului curent. Istoria politică adoptă termenii limbajului politic: stat, națiune, patrie, dar și populism, defetism, scepticism, centrism, transformism și substantivele derivate a căror listă, chiar și aproximativă, ar fi imposibil de prezentat. Între politică și istorie, schimburile, împrumuturile și combinațiile sunt o regulă. Termeni ca legitimare și consens se consolidează mai întâi printre specialiști (istorici și politologi) pentru a trece mai apoi în vocabularul uzual al politicii. Concepte ca autoritarism și totalitarism sunt adoptați de istorici, când se impun în calitate de categorii ale analizei unor sisteme politice.

În orice caz, contribuția istoricilor la limbajul politic are drept scop să protejeze proprietatea folosirii și să apere contextualizarea temporală corectă, evitând pericolele anacronismului. Este o greșeală să vorbim, de exemplu, despre tendințele totalitare ale lui Crispi, când termenul potrivit ar fi „autoritare" Se poate scrie și se scrie despre capitalismul și imperialismul Romei antice, dar trebuie să fim conștienți de diferențele față de capitalismul și imperialismul contemporan. Folosirea multor categorii conceptuale nu este câtuși de puțin pașnică și ascunde cu greu divergențe profunde atât de definiție, cât și de aplicare. Foarte deschisă este, de exemplu, discuția privind caracteristicile mai mult sau mai puțin totalitare ale fascismului italian. (vezi 2.6).

În limbajul istoric au o puternică relevanță conotațiile temporale care permit o distribuție corectă în timp a evenimentelor, conform cele două principii al

diacroniei (sau succesiunii) sau al sincroniei (sau contemporaneității). Timpul istoric, așa cum s-a menționat, este diferit de timpul natural, nu se scurge întotdeauna și peste tot cu aceeași viteză, așa că este de mare interes să se semnaleze întârzierile și accelerările, întreruperile și continuitatea. Pentru acest ultim caz, este larg răspândită expresia „fără soluție de continuitate" pentru a indica absența unor cezuri sau întreruperi. Factorii de continuitate sunt decisivi, dar și mai importante, în orice discurs istoric, sunt momentele și fazele schimbării. După cum a subliniat Giuseppe Galasso, „judecata istorică este bazată pe categorii extrem de bine determinate ca acelea ale schimbării și al succesului (Galasso, 1975, p. 278). Schimbarea unui regim, a unui sistem politic, a unui stil de viață. Aceste categorii permit înțelegerea succesului sau înfrângerii în evoluția unui lider politic, a unei armate, a unui stat, a unui sistem economic, a unei ideologii, prin împletirea rațiunilor profunde cu motivațiile ocazionale. Căutând, prin urmare, un răspuns la câteva întrebări elementare: ce s-a schimbat și când, cine a ieșit învingător, cine a fost înfrânt.

Termeni ca „identitate", de matrice ideologică, s-au răspândit pe larg de când formele participării politice, ale militanței, ale adeziunii la un program sau la un proiect, ale conotației de gen au devenit unul dintre centrele de greutate ale cercetării istorice. Confirmând distanța redusă de la limbajul cultivat al opiniei publice și al mijloacelor media.

În ce constă, prin urmare, diferența, care este specificitatea discursului istoric? Parafrazând unele considerații ale lui Arnaldo Momigliano, mare istoric al antichității (1908-1987), să luăm două enunțuri, „Azi-dimineață am luat metroul" și „Mussolini a intrat în război la 10 iunie 1940", pentru a constata că nu există nicio diferență logică între ele și nici măcar între cele două explicații pe care le putem adăuga. În primul caz „pentru că mă grăbeam și aș fi întârziat dacă aș fi mers pe jos", în al doilea caz „pentru că ducele se temea că ar putea fi exclus de la beneficiile apropiatei victorii a Germaniei naziste asupra Franței". Pentru a reconstitui ceea ce am făcut azi-dimineață, este suficient „un mic efort de memorie", în timp ce pentru a înțelege opțiunea lui Mussolini este necesar să întreprindem o cercetare istorică propriu-zisă, „atunci când fie stabilim faptele, fie explicarea lor necesită studierea unor documente" (Momigliano, 1960, p. 365).

Această explorare a documentelor trebuie să fie în toate cazurile vizibilă, „pedeapsa fiind absența recunoașterii – a scris filosoful polonez Krzysztof Pomian (2001, p. 277) – scrierea istorică fiind calificată ca atare. Într-adevăr, în ea trebuie să fie prezente semnele precise ale specificității istoriei: construcții verbale, semne grafice sau imagini reprezentative care să constituie dovezi pentru afirmațiile făcute în text și să permită accesul către cititor"

[...] semnele specificității istoriei – continuă Pomian (2001, p. 277-278) – sunt numeroase: nume de persoane și de locuri, datele evenimentelor, trimiterea la note în subsolul paginii sau pe marginea textului, ghilimele care izolează citatul dintr-un izvor scris urmat de indicarea denumirii sale și, eventual, de locul în care a fost creat, anexe care reproduc texte și documente, fotografii, hărți, planuri, secțiuni stratigrafice, rezultate ale unor măsurători Și mai există semne ale specificității istoriei care țin de limbă: istoricului îi trebuie, de fapt, o retorică specială.

Oricum ar fi, asemenea semne trebuie să-i deschidă larg cititorului o cale pe care el să poată ieși, dacă dorește, din lucrarea istorică pe care o citește, ca să-l conducă spre dovezile fundamentale oferite pentru argumentările de acolo, adică textele, imaginile și obiectele existente în afara acestei lucrări, pentru că se află în biblioteci, în arhive, în muzee, în laboratoare sau în săpături.

Respectul față de procedeele istorice nu înseamnă întotdeauna și în mod necesar că furnizarea dovezilor documentare trebuie să aibă exclusiv caracterul unor note bibliografice și arhivistice, propriu stilului științific și academic, adicăacela al istoriografiei universitare. Aceste aparate doveditoare pot fi concentrate și la sfârșitul volumului sau prezentate într-o bibliografie bine selecționată. Așa cum expunerea, chiar cu tendința de a pune în lumină diferențe și divergențe, a utilizării izvoarelor, a mărturiilor și a contribuției lor la reconstituirea unui eveniment sau la interpretarea unui fenomen poate căpăta un aspect discursiv și o curgere „lejeră”. Ceea ce trebuie să rămână în afara discursului istoric în sens propriu, ceea ce, în ciuda aparențelor, nu este istorie, este ficțiunea, *fiction.* Într-un cuvânt, tot ceea ce nu este probat prin documente, care nu este verificabil sau care nu rezultă dintr-o cercetare. Scene de ambianță, dramatizări chiar eficace, discursuri între ghilimele fără susținerea unor documente nu sunt istorie. Aceasta nu înseamnă că verosimilul, probabilul nu ar fi purtător ale unor sugestii istorice, ci trebuie să se poată observa limpede prin ceea ce reprezintă.

Chiar și cele mai riguroase cărți de istorie conțin, cu toate acestea, pagini de ficțiune literară pură care au darul să surprindă și să captiveze interesul cititorului.

Cu un pasaj de o mare eficacitate, Umberto Levra începe un lung studiu al său despre Torino din perioada de după pierderea rolului de capitală a regatului Italiei. Anunțul acelei hotărâri a provocat incidente serioase în centrul orașului, cu peste cincizeci de morți.

În seara zilei de 22 septembrie 1864, cam pe la orele nouă seara, cizmarul Candido Pavesio, de 35 de ani, celibatar, născut la Stupinigi, dar locuind de

multă vreme în Torino, zăcea întins pe jos în piața San Carlo. Nemișcat, în strigătele și agitația generală din jur, simțea o amorțeală rece care i se urca de-a lungul picioarelor, capul îi devenise dintr-o dată greu, vederea i se încețoșa, în timp ce o baltă de sânge de la spinarea sa începea să se lățească pe caldarâmul din piață. Durerea nu era prea mare, dar oboseala enormă, iar uimirea și mai puternică: ce se întâmplase, se întreba fără să poată găsi un răspuns, în piața aceea în care până cu câțiva ani în urmă luase parte la nenumărate manifestații patriotice, ordonate și pline de bună dispoziție? Sigur, atunci domnea bucuria, acum nu, încordarea era foarte puternică [...] dar cum era posibil să tragă asupra lui tocmai acei soldați de infanterie de atâtea ori aplaudați pe străzile din Torino, în anii de poveste de curând trăiți? [...] Erau întrebări la care cizmarul Pavesio, credincios regelui său și plin de respect față de autorități, nu găsea răspuns. Mirosul acru al prafului de pușcă încă nu se risipise când câteva brațe îl ridicară, fără cunoștință de-acum. Dus la spitalul San Giovanni, a murit la scurt timp după ce ajunsese acolo [...].

Citind începutul acestei pagini, prima reacție a istoricului de profesie este de invidie pentru extraordinara descoperire (însemnări ale unui supraviețuitor, proces-verbal de interogatoriu?) care i-a permis autorului să reconstituie un eveniment atât de dramatic. Urmează, imediat după anunțarea morții protagonistului, uimirea admirativă pentru strălucita dezinvoltură cu care este alcătuit acest incipit (Levra, 2001, p. XIX-XX). Evident, ceea ce am citat puțin mai devreme nu este câtuși de puțin un caz unic. Aș putea aminti prologul volumul *Donne ai margini. Tre vite del XVII secolo* de Natalie Zemon Davis (1996, p. 3-6) în care cunoscutul istoric american ajunge să-și imagineze un dialog, la distanță de secole, între cele trei protagoniste și autoare.

De altfel, fiecare reconstituire istorică este, într-o oarecare măsură, o povestire și pune, deci, problema comunicării cu publicul. Aceasta în timp ce istoricilor li se reproșează în genere că rămân prizonierii tehnicismului lor și că acordă prea puțină atenție aspectului stilistic. În multe cazuri, este adevărat și se poate demonstra foarte ușor. La o redactare plictisitoare și la scăderea interesului pentru lectură din partea cititorului se adaugă deseori o insistentă demonstrare a vastității bibliografiei consultate și un aparat greoi de note, uneori indispensabile pentru a susține noutatea unei cercetări, dar alteori redactate doar în scopuri academice. Aceste cazuri se justifică prin respectul față de tradiții și supunerea necondiționată față de obligațiile impuse de corporațiile universitare de apartenență: deseori este vorba, de fapt, de volume destinate circuitului restrâns al specialiștilor. Dar defecte de acest tip se întâlnesc uneori chiar și în lucrări gândite pentru publicul cultivat în general. Din această ultimă categorie face parte marea biografie a lui Mussolini scrisă de Renzo De Felice (vezi 4.5).

Volume groase, exprimare greoaie, şiruri nesfârşite de note în ciuda cărora, totuşi, datorită şi polemicilor cu care s-a confruntat autorul, lucrarea a avut un succes editorial extraordinar, cu nu mai puţin de douăsprezece ediţii ale primelor trei tomuri între 1965 şi 1997: era o confirmare a faptului că uşurinţa lecturii nu este întotdeauna o garanţie a succesului şi nici nu poate fi invocată pentru a da sau a nega valoarea unei opere istorice, făcând abstracţie de noutatea tratării şi de calităţile cercetătorului.

Este o veche şi mereu reluată polemică prin care sunt contrapuşi istorici profesionişti pe de o parte, ziarişti şi simpli autori de lucrări istorice pe de altă parte şi asupra căreia este cazul să facem unele clarificări.

În răspândirea cunoştinţelor istorice şi a interesului pentru istorie, decisiv în primul rând este să facem distincţia între o bună popularizare, informată şi strălucitoare şi o operă originală de cercetare: ele îndeplinesc funcţii diferite, uneori de o importanţă egală. Şi, aşa cum este vorba despre lucrări diferite, tot astfel există cititori şi public diferit, iar limbajul este adecvat diferiţilor destinatari. După cum nici prioritatea acordată uşurării lecturii nu poate deveni un alibi pentru a ascunde superficialitatea analizei şi pentru a nesocoti orice formă de control critic.

Pe de altă parte, elaborarea unui text istoric, completat cu aparat critic şi trimiteri la documente, lucrare complexă prin planul şi arhitectura expunerii, nu numai că răspunde caracteristicilor unui sector disciplinar de studiu şi cercetare, în sensul indicat mai sus de Pomian, dar relevă şi trăsături specifice ale diverselor tradiţii culturale. În Italia s-a impus ceea ce puţin forţat am putea numi „canonul chabodian". Federico Chabod (1901-1960) a fost cel mai mare istoric italian al epocii moderne între anii '30 şi '50, cercetător al lui Macchiavelli, al Statului Milano, al ideii de naţiune. Elev, printre altele, al lui Volpe, profesor universitar la Milano şi, după aceea, la Roma, a condus din 1947 Institutul italian pentru studii istorice întemeiat de Croce în reşedinţa sa din Napoli, unde şi-a completat pregătirea noua generaţie a istoricilor de după al doilea război mondial: de la Rosario Romeo la Cinzio Violante, la Giuseppe Giarizzo, Franco Gaeta, Marino Berengo, Gennaro Sasso, Giuseppe Galasso, Sergio Bertelli, Renzo De Felice şi mulţi alţii. Încă din lucrările care aveau ca subiect epoca modernă şi apoi în *Storia della politica estera italiana* (1951), alături de o scriitură „elevată", Chabod prezenta un sistem extins de citate şi de trimiteri care aveau darul să probeze cu documente complexitatea şi bogăţia de date pe care se baza originalitatea reconstituirii sale. Era încă o modalitate de a legitima noul canon al istoriografiei ştiinţifice, pusă la adăpost de manifestări simpliste şi de abordări ideologice forţate (vezi 4.2). Un model repetat mai apoi de cea mai tânără istoriografie şi devenit, în orice caz, conştient sau nu, un punct de referinţă obligatoriu.

Trebuie adusă, într-o oarecare măsură, în limite corecte ideea că istoricii italieni nu știu să scrie pentru marele public, spre deosebire de anglo-saxoni și chiar de francezi. Este lucru sigur că o producție editorială gândită pentru cifre mari, ca acelea ale potențialilor cititori de limbă engleză, impune o abordare mai lesnicioasă, o pagină mai aerisită, aparat critic redus, plasat la sfârșit de capitol și/sau la sfârșitul volumului. O comparație între cărțile *Mussolini* a lui De Felice și *Hitler* a lui Ian Kershaw (1999-2001) este, în privința aceasta, extrem de revelatoare. Dar la fel de adevărat este și faptul că în lumea universitară anglo-saxonă cărțile de specialitate nu sunt diferite de cele din Italia și au o circulație redusă și tiraje foarte mici.

Cu rare excepții, la istoricii italieni se manifestă o anumită reținere față de tratarea unor subiecte mari, de sinteză, ezitând să se angajeze, de regulă, în biografia istorică de mare extindere. Sunt sectoare în care suferă concurența unor opere străine traduse, ca acelea ale englezului Denis Mack Smith, foarte iubit de editori, dar nu prea agreat de istorici, majoritatea lor fiind ostili manierei mai libere de interpretare din cărțile sale, de la *Storia d'Italia* (1959) la lucrările care au urmat, dedicate lui Garibaldi (1970), Vittorio Emanuelle II (1972), Mussolini (1983), Cavour (1984).

În ultimii ani se poate constata, totuși, o schimbare de atitudine în încercarea de a căuta registre de comunicare mai accesibile. Este cazul lucrărilor lui Aurelio Lepre (*Mussolini l'italiano*, 1995; *Storia della repubblica di Mussolini*, 1999); ale lui Ernesto Galli della Loggia care, prin *L'identità italiana* (1998) a deschis teme considerate mult timp secundare pentru reflecția istorică; ale lui Emilio Gentile care, prin *Il culto del littorio* (1993), una dintre puținele cărți italiene de istorie traduse în limba engleză (1996), a inaugurat filonul studiilor asupra religiei politicii în epoca fascistă.

Diversitatea pozitivă a unei mari părți din noua istoriografie nu trebuie să ne facă să uităm, totuși, marile exemple de literatură istorică din trecut, din rândul cărora ies în evidență, prin forță și intensitate a scriiturii, operele lui Croce și, mai ales, ale lui Volpe.

O chestiune crucială este aceea a echilibrului între stilul unei opere istorice și așteptările destinatarilor, fie cei din burghezia cu sentimente naționaliste și fasciste în cazul lui Volpe, fie, în schimb, studenții de la Institut d'Études politiques din Paris în fața cărora Chabod a ținut, în 1950, o serie de prelegeri traduse apoi, după moartea sa, sub titlul *Italia contemporanea* (1961): volumul de dimensiuni reduse al marelui istoric a devenit de îndată lectura ideală pentru un public larg care dorea să fie inițiat într-un punct de vedere antifascist, astfel încât s-a impus ca o lucrare clasică, ajungând în 1998 la a treizeci și doua ediție.

Scriere mai mult sau mai puțin facilă, lectură mai mult sau mai puțin accesibilă, numărul de exemplare vândute, toate acestea sunt elemente care contribuie la

răspândirea cărților de istorie și la construirea unei culturi istorice. Dar în acest sens, este clar că articularea genurilor impune și o articulare a judecăților.

Astfel încât trebuie combătută afirmația că unul dintre cei mai străluciți, inteligenți, plăcuți și accesibili la lectură jurnaliști din secolul al XX-lea, Indro Montanelli (1909-2001), autor al unei *Storia d'Italia* (1965-1997) în mai multe volume ar rivaliza de pe poziții egale cu marile personalități ale istoriografiei, așa cum a susținut, când i-a promovat din nou lucrarea în toamna lui 2003, „Corriere della Sera" care îl avusese mult timp angajat ca unul dintre trimișii săi speciali. Scrisă cu ajutorul multora, mai întâi cu Roberto Gervaso și apoi cu Mario Cervi (fără ca aportul lor să fie precizat), foarte ușor de citit și captivantă, dar nu lipsită de inexactități, istoria lui Montanelli era destinată cititorilor burghezi cu o cultură medie, dornici să afle culisele, imagini generale, amănunte picante, descrierea amănunțită a personajelor și, de asemenea, aprecierile caustice și paradoxurile cu care ziaristul îi obișnuise. Favorizată de marea notorietate a autorului său, el însuși protagonist și martor al evenimentelor care ocupă cam jumătate din opera sa, această istorie a Italiei a avut la apariție un succes răsunător, cu nenumărate retipăriri ulterioare și cu o nouă și foarte mare răspândire în 2003-2004.

Diversitatea genurilor și a tipologiilor ar trebui, prin urmare, să inducă o anume prudență în confruntările referitoare la calitate sau la clasificările de valoare între niște creații care nu pot suferi comparație.

Există, în schimb, sectoare în care marele jurnalism de investigație se încrucișează în mod fericit cu cercetarea istorică. Mă gândesc la *Palmiro Togliatti* a lui Giorgio Bocca, din 1973, o carte construită în mare parte pe mărturiile obținute de autor de la membrii grupului din fruntea Partidului Comunist sau la volumul lui Giampaolo Pansa *Il sangue dei vinti* (2003), dedicat executării unor fasciști adevărați sau presupuși de către partizani pe parcursul multor luni de după eliberarea din aprilie 1945. Desigur, cartea lui Pansa este plină de amintiri personale și de descrieri ambientale de pe parcursul cercetării întreprinse alături de un personaj imaginar, o fermecătoare bibliotecară cu care autorul poartă un dialog dens, acesta devenind firul conducător al narațiunii. Dincolo de aspectele de *fiction* impuse de stilul narativ, este irelevant, în fond, dacă unele canoane ale cărții de istorie cu valoare științifică și academică au fost respectate. Ceea ce are relevanță, în schimb, este dacă această carte poate fi capabilă să reconstituie în mod convingător un eveniment uitat și să pună în lumină, ca în acest caz, o eliminare colectivă.

Prin aceste teme legate de omisiuni și eliminări, prin urmare de amintirile divizate ale Italiei, ne întoarcem la acea discuție/dezbatere publică asupra istoriei în care sunt confruntați diferiți participanți la evenimente, istorici, jurnaliști și formatori de opinie, organe de presă și programe de televiziune. O bună parte din

aceste dezbateri a văzut în Paolo Mieli, încununat cu lauri alături de De Felice, jurnalist și fost director la „Stampa” și „Corriere della Sera”, autor al unor cărți de reconsiderări istorice (Mieli, 1999-2001) un fel de regizor, autor de opere de popularizare și sfătuitor bun la toate. O continuă răfuială cu trecutul, punând în discuție trăsăturile caracteristice ale istoriei italiene contemporane, confruntarea între fascism, nazism și comunism, specificul totalitarismelor, cenzura și autocenzura unei părți a istoriografiei, mai ales cea de stânga. Uneori cu o accentuare polarizată a contrastelor pentru a face pe plac spectaculozității foarte răspândite a jurnalismului cultural.

Revizuirea și reconsiderarea unor judecăți rămân aspectele dominante ale acestei dezbateri care se desfășoară preponderent în media și care, dincolo de unele rezerve și nedumeriri în privința folosirii exagerate și necritice a imaginilor și izvoarelor audiovizuale în general (vezi 3.6) se rezolvă spre avantajul deplin al marelui public și al consolidării istoriei contemporane ca sector matur și vital al culturii italiene. Criza primei republici la începutul anilor ’90 și prăbușirea din acea vreme a comunismului sovietic au favorizat o reconsiderare complexă a istoriei Italiei și o revizuire a istoriei partidelor, dar și un exces de italocentrism, dacă nu de provincialism, cu o frecventă reducere a marilor chestiuni internaționale la efectele lor asupra realității locale italiene.

În dezbaterea publică au fost incluse inevitabil și manualele școlare și/sau universitare de istorie. Este vorba despre texte de un anume gen, uneori greoaie, dar scurte sau relativ scurte dacă avem în vedere arcul temporal întins sau importanța chestiunilor tratate. Ceva mai mult de treizeci de pagini pentru revoluția franceză, mai puține pentru cea industrială, un întreg secol condensat în câteva sute de pagini. Aici valorează puțin sau chiar deloc semnele despre care vorbea Pomian: lipsesc notele și trimiterile la izvoare, chiar dacă, uneori, capitolele au la sfârșit o bibliografie. Manualele reprezintă ultima decantare a unor nenumărate cercetări efectuate anterior, reprezentând versiunea consolidată și deseori împărtășită a acestora. Ceea ce le legitimează este funcția didactică pe care o îndeplinesc. Sunt caracterizate printr-un stil deseori pur afirmativ și organizate conform unei retorici a convingerii, reprezentată prin modele expozitive tradiționale și bazată pe calitatea de specialist recunoscut a autorului. Calitate nu cu mult diferită de cea care se poate constata la un profesor în momentul în care vorbește de la catedră. Conotația lor de specialiști în istorie se află în altă parte, provine din diplomele de studii și/sau academice, în timp ce editurile conferă o certificare a calității produsului final care pare cu atât mai demn de încredere cu cât prestigiul editorului este mai mare.

Manualele se bucură, prin urmare, de un statut special. Deși nu sunt construite ca niște cărți propriu-zise de istorie, sunt, cu toate acestea, mari receptori ai tendințelor culturale și, de asemenea, ai orientărilor prevalente din istoriografia tuturor țărilor cu deschidere culturală. Este suficient să punem

alături unul de altul două manuale editate la distanță de câteva decenii, uneori având chiar aceiași autori – un exercițiu excelent pentru un student la istorie – pentru a măsura cât de înalt este nivelul de inovație absorbit în perioada respectivă de timp. Și acest lucru este cu atât mai adevărat pentru secțiunile dedicate istoriei contemporane. Nu este lipsit de interes să adăugăm că în țările cu regim autoritar manualele sunt expresia culturii oficiale, dar și că în țări liberale ca Statele Unite politica de ocrotire a minorităților (negri, femei) a produs scrieri vizibil deformate de „corectitudinea politică". În Italia de azi principala verificare a calității manualelor provine din utilizare, adică de la profesorii care le aleg și le adoptă în școli, în timp ce autorii și editorii, confruntați cu un regim de largă concurență, urmăresc să recepteze într-un ritm accelerat nu numai indicațiile Ministerului Învățământului, ci și inovațiile istoriografice și temele din dezbaterile culturale și politice. În pofida matricelor culturale diferite, manualele, în Italia, prezintă prin urmare un larg pluralism tematic, chiar dacă nu în mod necesar interpretativ: un rezultat obținut, în parte, datorită atenției acordate acestei chestiuni de mijloacele media și controverselor iscate de unele forțe politice de centru-dreapta, uneori cu intenții explicite de cenzură și control. Încercări neîndemânatice, contracarate eficace de marea majoritate din cadrul lumii politice și al opiniei publice. În realitate, textele școlare, chiar și cele mai complete și echilibrate, au neglijat câteva teme aparținând memoriei divizate a țării, omițând sau lăsând în suspensie chestiuni ca aceea a cadavrelor aruncate de naziști în peșteri sau ale violenței partizanilor după 1945. Dar când un subiect de acest tip ajunge în atenția nu numai a cercetării istorice, ci și al opiniei publice largi și capătă o nouă relevanță, este greu ca manualele să nu-l recepteze. Chiar dacă este inevitabil ca un manual să nu poată satisface toate punctele de vedere. În felul acesta, el rămâne o carte de istorie în toată puterea cuvântului, expresie a unei orientări istorico-culturale bine definite, capabilă să se achite de principala sa misiune: garantarea unei corecte și echilibrate informații de bază, trasarea marilor cadre interpretative, stabilirea unei ierarhii a temelor care ies în relief, sugerarea bazelor conceptualizării și ale limbajului istoric, să reflecte, atât cât este posibil, controversele și dezbaterile încă deschise. Deși aceasta ar însemna să rămână în afara canoanelor lui Pomian sau ale lui Chabod, dar și ale unui Montanelli.

Opera istorică se judecă, deci, în funcție de respectarea și transparența criteriilor și regulilor adoptate, ca și de calitatea produsului, totul fiind măsurat în raport cu obiectivele și destinatarii; nu de calificarea profesională a celui care a produs-o sau de respectarea punctuală a normelor valabile doar pentru producția de specialitate.

1.8. Istoria și memoria, adevărul și cercetarea

Tocmai manualele, mai mult decât alte cărți de istorie, cer unele reflecții de fond, fie ele și sumare, despre istorie și memorie, adevăr și cercetare. Manualul ca repertoar de „adevăruri", ca instrument al cunoașterii istorice, ca vehicul al memoriei istorice în formarea generațiilor tinere și ca test de referință pentru publicul cultivat: așadar, o etapă inițială, într-o oarecare măsură obligatorie, pentru oricine vrea să dea ordinea necesară pasiunii sale pentru istorie.

Un prim pas în această direcție este cel al recunoașterii diferenței radicale între istorie și memorie individuală. Memoria individuală se bazează pe o experiență personală bazată uneori și pe documente, ca jurnale de însemnări zilnice, scrisori, fotografii. Posesorul unei amintiri se consideră purtător al unui adevăr, ca experiență trăită la persoana întâi și tocmai de aceea ea nu poate fi contestată. Știm, însă, cu toții cât de nesigură și înșelătoare poate fi uneori memoria individuală.

Istoria ca reconstituire critică are printre misiunile sale tocmai pe aceea de a corecta amintirile individuale, reașezându-le, eventual, într-un context mai larg de explicații și interpretări.

Diferită este, în schimb, memoria colectivă, un întreg de amintiri, povestiri și reprezentări ale trecutului împărtășite de un grup sau de o colectivitate, uneori chiar de o întreagă națiune. Este unul dintre elementele constitutive ale identității grupurilor sociale și ale identităților naționale.

Memoria colectivă este dată de o experiență a trecutului trăită sau retrăită de memoria celor care ne-au precedat de-a lungul traseului comun al generațiilor; este rezultatul acumulării de cunoștințe dobândite prin învățare sau transmise oral și supuse mai apoi unui proces de simplificare, asimilate mintal și transformate în locuri comune și stereotipuri. Deseori este legată de momente de emoție intensă. O victorie sau o înfrângere militară, de exemplu. Ca să rămânem la Italia: la 3-4 noiembrie 1918, anunțarea armistițiului din 8 septembrie 1943 și iluzia că războiul s-a sfârșit, eliberarea din 25 aprilie 1945. Sau un mare eveniment sportiv, ca victoria italienilor la campionatul de fotbal din 1982. Dar este și amintirea unor acte de violență suferite de colectivități întregi în timpul unor evenimente din timpul războiului, ca masacrele civililor sau, pe plan mai larg, exterminarea evreilor. Este, în cele din urmă, o sedimentare în profunzimea unor transformări epocale. Ca „trecerea de la agricultură la industrie și apoi la servicii, [...] mutarea celei mai mari părți a populației Europei de la sate la orașe, școlarizarea masivă cu o durată din ce în ce mai mare, schimbările în viața familială, în raporturile dintre sexe și între generații diferite, ca și în credințele colective și, mai ales, în religie" (Pomian, 2001, p. 232).

Memoria colectivă nu este istorie: este, mai degrabă, unul dintre obiectele cele mai interesante ale cercetării istorice, fiind un produs și un reflectare a unui

comportament cultural. Are o rezistenţă care nu poate fi modificată atunci când este supusă contestărilor critice ale cercetării: pentru că a devenit de-acum un element structural şi, în acelaşi timp, un factor de coeziune al grupurilor şi colectivităţilor.

În istoria naţiunilor şi a popoarelor există forme multiple de memorie colectivă, chiar dacă toate manifestările de uz public ale istoriei se străduiesc să dea un caracter unitar şi unanim acceptat acestor memorii diferite. Prin simplul fapt că există, memoria colectivă se reprezintă pe sine ca beneficiind de un adevăr faptic incontestabil şi de aici provine o anumită obiectivitate a sa de lucru petrecut exact în modul în care este reprezentat şi memorat.

Adevăr este un cuvânt dificil de pronunţat şi, mai mult decât dificil, de scris. El comportă aproape întotdeauna o majusculă iniţială ideală şi, ca atare, impune o deferenţă de care istoricul, un intelectual laic, ar trebui întotdeauna să se ferească.

Nu înseamnă că istoricii nu au drept ţel „adevărul", dar ei consideră că poate fi atins cu mare greutate şi dat drept ceva definitiv şi pentru totdeauna, dacă prin adevăr istoric înţelegem reconstituirea articulată a unui eveniment şi a rolului jucat de toţi cei care au luat parte la el. Există, poate, un adevăr cronologic (chiar dacă el nu este întotdeauna sigur în toate coordonatele sale) corespunzător definirii temporale a unui eveniment. Dar tot restul face parte din încercarea de a avea certitudini nu în privinţa adevărului, ci, după cum scria întemeietorul ştiinţei istorice germane Leopold von Ranke (1795-1886), ci a ceea ce „s-a petrecut efectiv". Şi despre aceste evenimente petrecute se dau şi se vor da în continuare diferite interpretări posibile, din moment ce istoria şi istoricii se mişcă într-un mediu de pluralism interpretativ. Cu atât mai mult de când a început declinul filosofiei istoriei, cândva dominantă, şi a celei marxiste în primul rând, cu ierarhia sa de priorităţi şi evidenţe şi cu primatul dimensiunii economice ca motor al schimbărilor istorice.

Istoria şi cercetarea istorică se orientează, deci, către confirmarea critică a faptelor. Dar este inevitabil ca la unele adevăruri istorice să nu se poată ajunge niciodată. Oricâte cercetări s-au făcut şi se vor face, va rămâne foarte greu de demonstrat, în termeni de „adevăr", dacă Mussolini a dat în mod direct ordinul de ucidere a deputatului socialist Matteotti în iunie 1924 sau a fost doar autorul moral al acestei crime. Responsabilităţile sale politice şi morale, deci şi responsabilităţile sale istorice, rămân indiscutabile şi acesta este „adevărul" care trebuie să ne fie de ajuns. Cu atât mai mult cu cât Mussolini însuşi, în celebrul său discurs din 3 ianuarie 1925 din Cameră, şi-a asumat „responsabilitatea politică, morală, istorică pentru toate cele întâmplate".

Alte adevăruri se modifică şi se ajustează în timp. Este cazul lui Napoleon la Austerlitz. Evident, nu se pune în discuţie victoria francezilor din 2 decembrie 1805 şi nici locul. Dar „adevărul" transmis timp de aproape un secol şi jumătate că în ajunul bătăliei Napoleon ar fi anticipat, într-o proclamaţie către soldaţi,

desfăşurarea bătăliei s-a dovedit a fi un fals istoric abia în 1947, când au fost descoperite ciornele acelei proclamaţii (de Lombarès, 1947, p. 65-66; Duffy, 1977, p. 80-83). Versiunea, răspândită de Napoleon însuşi prin instrumentele sale de propagandă („Le moniteur universel" şi „Bulletin de la Grande Armée") lăsa să se înţeleagă, spre lauda geniului său, că ar fi înţeles cu anticipaţie întregul mod de desfăşurare a atacului austro-rus. În schimb, proclamaţia fusese modificată, faţă de cea care fusese citită în faţa trupelor, în momentul în care a fost răspândită în toată Europa, mutând cu o zi înainte decizia de a efectua geniala manevră adoptată abia în dimineaţa următoare, când, la ridicarea ceţii, soarele de la Austerlitz a dezvăluit mişcarea efectivă a adversarilor săi. Măreţia militară a lui Napoleon n-a fost diminuată prin această mistificare: dar ştim în plus astăzi cât de abil şi de lipsit de scrupule fusese, şi cu ocazia aceea, contribuţia sa la răspândirea propriei legende.

După cum demonstrează acest caz, elementele de fapt sunt şi rămân ocolite de documentare, până când cercetătorul nu-şi pune problema că trebuie să verifice o îndoială, să aprofundeze o întrebare, să supună criticii un „adevăr" consolidat de-a lungul timpului. „Trecutul este, prin definiţie, un dat care nu poate fi modificat. Dar cunoaşterea trecutului este ceva inevitabil care se transformă şi se perfecţionează neîncetat" avertizase Marc Bloch în *Apologia della storia* (Bloch, 1969, p. 65). Istoria contemporană, prin vecinătatea şi uneori contiguitatea cu prezentul, nu este încă structurată într-o naraţiune considerată definitivă sau, cel puţin, împărtăşită de toată lumea în elementele ei de bază. Dezvăluiri şi noi apariţii de date fac parte, prin urmare, poate mai mult decât pentru alte epoci, din caracterul specific al istoriei contemporane: dacă nu din alte cauze, măcar pentru graduala, chiar cu întreruperi, politică de deschidere a arhivelor publice şi private (vezi 3.4).

Fiecare carte de istorie adoptă o scală a evaluărilor mai mult sau mai puţin explicită. Nu numai pentru că reflectă orientarea politică şi culturală a autorului său. Dar, pentru că orice fapt sau eveniment povestit şi/sau reconstituit este rodul unei opţiuni, răspunde unei ierarhii de interese, este inclus într-un clasament al relevanţei. De altfel, scos din ambianţa unei evaluări, a unei interpretări, faptul pur şi simplu nu se transformă în eveniment istoric.

Istoricul – a scris englezul Edward H. Carr – nu este nici umilul sclav, nici tiranicul stăpân al faptelor. Raportul dintre istoric şi fapte se situează pe un plan al egalităţii, al schimbului reciproc. Oricine este de profesie istoric ştie, dacă stă o clipă să reflecteze asupra sensului propriei munci, că istoricul este preocupat în permanenţă să adapteze faptele la interpretare şi interpretarea la fapte. [...] Istoricul începe prin a face o alegere provizorie a faptelor şi, continuându-şi munca, dă o interpretare provizorie, în lumina căreia a fost făcută alegerea – de alţii sau de el însuşi. Pe măsură ce lucrul înaintează,

interpretarea, alegerea și ordonarea faptelor suferă subtile, și poate, în parte, neașteptate schimbări datorită acțiunii reciproce a unuia sau altuia dintre elemente. O asemenea acțiune reciprocă implică, în plus, o reciprocitate între prezent și trecut, din moment ce istoricul este parte a prezentului, iar faptele aparțin trecutului. Istoricul și faptele istorice sunt legați printr-un raport de dependență mutuală. Istoricul fără fapte este inutil și fără rădăcini; faptele fără istoric sunt moarte și lipsite de semnificație (Carr, 1967, p. 35).

Istoria rămâne, așadar, o formă fundamentală de cunoaștere: o cunoaștere care operează la diferite niveluri ca o cercetare și verificare critică a faptelor, ca o interpretare și, în cele din urmă, o narațiune. Priceperea și talentul istoricului constă în a ști să împletească permanent aceste niveluri. Și în a se feri, pe cât posibil, de capcanele istoriei ca militantism și de tendința – deja condamnată de Ranke – de a judeca trecutul și de a îndulci prezentul.

În tradiția noastră culturală se atribuie în continuare istoriei o funcție civilă. Și se repetă formule aproape evidente pentru toată lumea, ca aceea că studierea trecutului este indispensabilă pentru a înțelege prezentul, însoțindu-le și cu un anumit regret nostalgic pentru cadrul interpretativ pe care marile ideologii politice le ofereau de-a gata și aparent funcționale. Cu o mai mare prudență am putea spune despre cunoașterea trecutului că ne oferă mai ales posibilitatea de a măsura diversitatea prezentului și, prin urmare, de a înțelege măcar cât de importantă este provocarea practică și intelectuală pe care o conține munca noastră din prezent.

2. Marile chestiuni

În acest al doilea capitol sunt prezentate câteva dintre cele mai importante domenii de studiu și cercetare ale istoriei contemporane. Este vorba despre o alegere limitată și personală care nu epuizează scala celor mai relevante compartimente și nu-l absolvă pe autor pentru multele absențe și inevitabilele subaprecieri. Varietatea subiectelor corespunde unei foarte bogate și, de fapt, incontrolabile complexități a literaturii istorice. Istoricii italieni, cu câteva excepții semnificative, s-au concentrat preponderent asupra istoriei țării proprii, dar marele număr de traduceri publicate cu frenezie în Italia, mai mult decât în alte părți, a permis studenților, pasionaților și, uneori, chiar și cercetătorilor să nu rămână excluși de la cunoașterea principalelor rezultate ale cercetărilor internaționale. Un singur exemplu în acest sens: impresionanta carte a lui E.P. Thompson despre originile clasei muncitoare engleze, publicată în 1963, a fost tradusă în limba italiană încă din 1969, în timp ce ediția germană a apărut în 1987, iar cea franceză în 1988.

Dintre subiectele care vor fi abordate aici, unele sunt cercetate mai amănunțit și în privința lor dispunem de o largă bibliografie la care, totuși, nu vom putea face o referire sistematică în acest volum; altele apar ca fiind mai legate de actualitate și nu beneficiază încă de o sistematizare consolidată. Pentru toate am încercat să subliniez perioadele lungi în care sunt prezente, chiar dincolo de granițele cronologice uzuale, cu convingerea că rădăcinile prezentului se înfig adânc în trecut. În sfârșit, așa cum s-a spus în repetate rânduri, trebuie adoptată aici periodizarea care vede în revoluția franceză și în revoluția industrială punctul de pornire al epocii contemporane.

2.1. Revoluțiile politice

Dacă vorbim despre revoluții politice cu valoare periodizantă, de ce să pornim de la 1789, de la Paris și de la luarea Bastiliei, și nu de la revoluția americană sau să nu le amintim pe cele engleze de la 1640 și din 1688-1689? Pentru că revoluția franceză a fost modelul tuturor mișcărilor revoluționare ulterioare și pentru că revoluționarii francezi sunt primii care au considerat că revoluția lor se putea extinde peste hotare și au acționat coerent în această direcție.

De altfel, revoluția americană a fost sub multe aspecte un război de independență, în timp ce precedentele experiențe engleze și-au menținut un caracter de unicitate și, dacă vreți, la nivel insular, chiar dacă modelul de guvernare parlamentară, apărut și consolidat dincolo de Canalul Mânecii, continua să aibă nenumărați admiratori în Europa continentală, de data aceasta tocmai ca alternativă la ceea ce se întâmplase în Franța între 1789 și 1815. În acei aproape douăzeci și cinci de ani, cuprinzând și experiența napoleoniană, Europa politică fusese schimbată profund.

Revoluția franceză a înlăturat monarhia absolută, a abolit sistemul feudal, a confiscat și a redistribuit proprietatea ecleziastică, a definit noile drepturi ale egalității, transformându-i pe supuși în cetățeni. Prin revoluție s-au născut noi forme de participare politică prin care masele populare au ajuns actorii principali ai schimbării. O nouă elită politică a luat puterea și a reușit s-o mențină printr-un proces de transformare și de selecție distructivă în propriile rânduri, pentru a o preda, după zece ani, unui tânăr general, Napoleon Bonaparte, a cărui politică a demonstrat felul în care modernizarea revoluționară se completa în mod fericit cu despotismul și cu consensul plebiscitar.

Revoluția a inventat democrația modernă, creând în cadrul ei toate formele și ficțiunile posibile: reprezentativă și indirectă, condusă pe baze populare, autoritară și, în unele privințe, totalitară. A pus, fără s-o rezolve decât provizoriu, problema crucială a oricărui regim politic democratic la debutul său: cum poate fi armonizată mobilizarea societății și politizarea unor largi straturi populare cu criteriile reprezentării, menținând amplitudinea consensului și legitimarea puterii. Acesta este contextul în care s-a dezvoltat teoria complotului antirevoluționar dușman al democrației și a explodat practica demonizării adversarilor politici.

Prin revoluție începe, în forme embrionare, lupta politică orientată către confruntarea dintre partidele politice, aceasta nemaifiind expresia unor mișcări de opinie, ci a unor complexe organizații de militanți răspândite în teritoriu. Noile forme de participare, transferarea suveranității de la monarhie la popor, identificarea poporului cu națiunea sunt câteva dintre cele mai importante transformări care definesc nașterea politicii contemporane.

Revoluția și-a creat și un mit propriu. Un mit al regenerării politice, al unei noi întemeieri a societății, al unui nou contract social. Mitul a dat forță revoluției, i-a permis să se replieze și să se radicalizeze, reușind, în deceniile următoare, să găsească în presupusa ineluctabilitate a procesului său și justificarea unora dintre excesele comise în numele ei. Prin mișcările politice de stânga mai întâi, dar apoi și prin cele de dreapta, revoluția a devenit momentul fondator indispensabil al oricărui exercițiu de forță având drept scop înlăturarea unei ordini vechi și instaurarea alteia noi.

Istoriografia revoluției franceze este un exemplu extraordinar pentru relevanța dimensiunii evaluării în studiul istoriei. Închipuindu-ne că revoluția ar fi un bloc coerent de evenimente înseamnă să-i atribuim scopuri greu de obținut și de apărat. Dar această interpretare a apărut de mai multe ori, găsindu-și o justificare în diferitele periodizări ale revoluției. Așa cum nu s-a mai întâmplat niciodată, periodizarea a însemnat în acest caz interpretare și judecată: cine consideră, de fapt, că revoluția s-a terminat cu înfrângerea lui Robespierre (9 thermidor* 1794) va considera faza Terorii iacobine ca momentul cel mai înalt al extinderii revoluției. Cine sugerează, în schimb, o periodizare mai lungă, până la lovitura de stat napoleoniană din 18 brumar** 1799, va insista pe importanța consolidării moderate a rezultatelor revoluționare și pe răspândirea revoluției în Europa. De altfel, este evident că, pe cât de compactă apare viziunea de ansamblu a revoluției, pe atât această imagine este obligată să facă parte dintr-un cadru ideologic rigid.

Nu surprinde, prin urmare, faptul că importante progrese au provenit din dubla dezarticulare a canoanelor ideologice și a secvențelor cronologice. O primă contribuție este ceea ce a pus în discuție, în anii ’60 și ’70, interpretarea revoluției ca revoluție burgheză, altfel spus ca fază istorică prin care a fost adusă la putere o burghezie nouă și s-a marcat începutul sistemului economic capitalist. Acesta era nucleul interpretării socialiste și, mai apoi, comuniste, în genere marxistă, dată revoluției, așa cum este exprimată cu incisivitate de Albert Soboul (1914-1982).

> Etapă necesară în tranziția generală de la feudalism la capitalism [...] Revoluția franceză a proclamat fără nicio restricție libertatea de a întreprinde și de a obține profit, deschizând prin aceasta calea către capitalism. [...] În istoria Franței, Revoluția din 1789-94 a însemnat apariția societății moderne, burgheză și capitalistă [...] și, în perspectiva istoriei mondiale [...] Revoluția franceză merită să fie considerată ca model clasic al revoluției burgheze (Soboul, 1973, p. 191 și 168).

---

* 27 iulie 1794, în calendarul republican era cunoscut ca 9 thermidor 1794; thermidor (de la cuvântul grec „thermidor” - fierbinte) era cuprins între 19 iulie și 18 august; noul calendar a fost adaptat în timpul revoluției franceze începând cu 24 octombrie 1793 - n.r.

** 9 noiembrie 1799, cunoscut în calendarul republican drept 18 brumar 1799 (brumar era cuprins de la 22 octombrie până la 21 noiembrie). Franța a folosit calendarul republican între 1793-1806, după care a revenit la cel gregorian - n.r.

Dar mai era și cadrul interpretativ al marii opere de sinteză *La Rivoluzione francese*, publicată în 1951 de Georges Lefebvre (1874-1959), unul dintre cei mai mari reprezentanți ai istoriei sociale referitoare la revoluție, autor al altor două mici lucrări devenite clasice, *L'Ottantanove* (1949) și *La grande paura del 1789* (1953). Pe planul unei mai slabe codificări conceptuale, istoriografia de inspirație liberală folosea și ea categoria de „revoluție burgheză".

Dar, când s-a început să se verifice, prin cercetări pe teren, caracterul capitalist al burgheziei revoluționare, premisa teoretică a revoluției burgheze a început să se prăbușească, în primul rând sub loviturile istoriografiei anglo-saxone (Cobban, 1967 și Taylor, 1981) și abia mai târziu sub ale celei franceze (Furet, Richet, 1974 și Furet, 1980). O viziune limitată și o reconstituire detaliată a evenimentelor, împreună cu instrumente teoretice mai puțin elementare, țineau în umbră profilurile și raționalitatea dialectică a marii narațiuni despre originea epocii contemporane, conform căreia două mari faze ale schimbării, nașterea capitalismului industrial, pe de o parte, revoluțiile politice care răvășeau vechea ordine, pe de altă parte, marcau trecerea de la feudalism la capitalism. În centrul acestei treceri avea să fie o clasă nouă sau reînnoită, burghezia, și, în paralel, proletariatul industrial; o dată afirmați acești doi protagoniști sociali noi, istoria avea să repornească de la lupta care va contrapune aceste forțe. În realitate, actorul principal al revoluției nu este burghezia industrială și întreprinzătoare, care încă nu există, ci o burghezie formată din notabilități, avocați și intelectuali. La originea rupturii revoluționare, în afară de nemulțumirile sociale, se află politizarea unor grupuri și pături sociale, burgheze și nobiliare, la care s-a creat o profundă detașare critică de sistemul tradițional de putere. Este nașterea unei opinii publice antagonice, capabilă să iasă de sub controlul autorității, s-o ia în râs și s-o desacralizeze datorită politizării din lumea comunicării literare: o opinie gata să înceapă o nouă dezbatere asupra puterii (Chartier, 1991).

Înainte de acest mod nou de a interpreta originile culturale ale revoluției franceze, în care un rol decisiv îl au circuitele culturale clandestine care tratau teme de la politică la pornografie (Darnton, 1997), François Furet (1927-1997) meditase asupra revoluției abordând noile forme ale acțiunii politice așa cum se manifestă ele în experiența începutului democrației. În câteva eseuri reunite în *Critica della rivoluzione francese* (1980), istoricul francez scotea la lumină și diseca instrumentele ideologice și de convingere din imaginea puterii, subliniind rolul cuvântului, al „vorbitului în numele poporului", pe care pun stăpânire toți conducătorii revoluției și în special Robespierre, dezvăluind forța și capacitatea de mobilizare și de integrare a ideologiei care avea în centru voința poporului. „Activitatea revoluționară constă, prin excelență, în folosirea cuvântului maximalist, prin intermediul adunărilor unanime, învestite în mod mitic cu voința generală" (Furet, 1980, p. 59).

Reconsiderările lui Furet atinseseră și punctul cel mai controversat, anii 1793-1794: iacobinismul și Teroarea reprezentau o deviere, un derapaj al parcursului revoluționar începute deja între 1791 și 1792 (Furet și Richet, p. 145-150).

Revoluția burgheză este înfăptuită și încheiată [...] încă din 1789-91. Toate elementele esențiale ale noii ordini burgheze pe care se întemeiază lumea noastră actuală – abolirea ordinilor și a „feudalității", cariera deschisă pentru merite, înlocuirea contractului social cu monarhia de drept divin, nașterea așa-numitului *homo democraticus* și a regimului reprezentativ, libertatea muncii și libera inițiativă – sunt dobândite definitiv începând din 1790 [...] (Furet, 1980, p. 142).

Dictatura iacobină și Teroarea nu mai sunt momentele de trecere obligatorii pentru salvarea revoluției și nici măcar modelul care ar putea garanta succesul oricărei alte revoluții. Din contra, ele pot fi considerate ca o scurtă paranteză din cea mai lungă perioadă în care trebuie plasate cuceririle anului 1789: „numai victoria din 1876-77 a republicanilor asupra monarhiștilor a dat Franței moderne un regim care păstra mult timp, în întregul lor, principiile lui 1789: nu numai egalitatea între cetățeni, ci și libertatea politică" (Furet, 1989, p. 7).

Lunga periodizare propusă de Furet, dacă reașează într-un mod convingător transformările politice ale Franței, nu elimină ponderea pe care, în revoluțiile din secolele XIX și XX, a avut-o modelul iacobin: un model caracterizat printr-un nucleu conducător puternic – și apoi de un partid și/sau de un lider carismatic – care, în virtutea controlului deplin al forței, este capabil să elimine adversarii, dând viață unei noi puteri legitimată total de voința generală al cărei singur interpret și reprezentant este elita conducătoare. Este un model care se hrănește din acel mesianism politic în care istoricul israelian Jacob Telmon (1916-1980) întrevedea originile democrației totalitare.

Acesta este blestemul credințelor mesianice: să se nască din impulsurile cele mai nobile ale omului și să degenereze în instrumente ale tiraniei. O credință exclusivă nu poate admite nicio opoziție. Ea este sortită să se simtă înconjurată de nenumărați dușmani. [...] Din acest simț al pericolului apar continuele lor cereri de protecție a ortodoxiei prin intermediul terorii (Talmon, 1967, p. 347).

Deși se mențin departe de o teorie generală a revoluțiilor și acceptând, în schimb, o comprimare arbitrară a timpilor și a evenimentelor, de modelul iacobin se pot, totuși, apropia nu numai marile revoluții de stânga din secolul al XX-lea, cele comuniste din Rusia și China, ci, pentru unele faze, și cele de dreapta, fascistă și nazistă. Și analogii relevante se pot observa cu numeroase alte episoade revoluționare care au urmat celui de-al doilea război mondial, din Vietnam în

Algeria, în Cuba, în Angola și în Mozambic, în Etiopia. Toate sunt revoluții în primul rând politice, chiar dacă sociologii istorici care, mai mult decât alții, sunt implicați în aceste comparații au insistat în a le căuta originile în crize și tensiuni ale sistemului agrar și în lumea țărănească (Moore jr., 1969 și Skocpol, 1981).

Din toate câte s-au spus până acum despre o temă importantă ca aceea a revoluțiilor, reies două considerații generale referitoare la procedeele și la premisele implicite, deseori combătute din punct de vedere teoretic, dar prezente în mod constant în munca istoricilor. Înainte chiar de a fi codificate și controlate, confruntările comparative între fenomene diferite și distanțate în timp reprezintă o fază care nu poate fi eliminată din raționament și din comunicația scrisă. Și astfel, în ciuda tuturor avertismentelor că „istoria nu se face cu atâția *dacă*”, în multe cazuri reflecțiile generale încep tocmai de la analiza ipotezelor nerealizate. De fapt, după cum amintea filosoful și politologul francez Raymond Aron (1905-1983), cauzele efective se definesc doar grație unei confruntări cu cele posibile și „fiecare istoric, pentru a explica toate cele întâmplate, se întreabă ce s-ar fi putut să fie” (Aron, 1967, p. 202). Pentru a ne întoarce la revoluția franceză, unele dintre sugestiile cele mai fecunde ale operației de revizuire a lui Furet iau naștere tocmai din întrebări contrare faptelor: care ar fi fost evoluția revoluționară fără Teroare sau, mai bine spus, Teroarea era într-adevăr necesară? Pe plan mai general, dacă încercăm să privim cu o stare de dezamăgire la perioadele lungi ale meditației istoriografice se poate constata felul în care cercetarea, chiar și dincolo de contradicții care stârnesc uneori polemici violente, nu decurge conform unui proces generalizat de renunțări și/sau achiziții înlocuitoare, ci mai degrabă prin ajustări, atenuări, acumulări. Câteodată se schimbă radical punctul de vedere din care sunt privite anumite fenomene care rămân, totuși, consemnate în reconstituirea lor faptică originală.

Așa încât, în unul dintre sectoarele cele mai explorate de istoriografie, tocmai revoluția franceză, sunt folosite interogativele și criteriile noii istorii politice (vezi 1.5) cu atenția sa îndreptată asupra dimensiunii simbolice, religiei civile și mecanismelor emoționale de atragere și implicare a maselor. Așa cum a subliniat istoricul american Lynn Hunt, una dintre cele mai importante reprezentante ale acestei tendințe, revoluția, este, înainte de toate, o experiență subiectivă regeneratoare, trăită cu mare intensitate de indivizi și grupuri sociale. Așa o prezentase deja sociologul francez Émile Durkheim (1858-1917) într-o lucrare din 1912, *Le forme elementari della vita religiosa*.

Există perioade istorice în care, sub influența unor mari tulburări colective, interacțiunile sociale devin mult mai frecvente și mai active: indivizii se caută și se adună mai mult. Rezultă de aici o efervescență generală, caracteristică epocilor revoluționare sau creatoare. Această activitate mai intensă are ca efect o stimulare generală a forțelor individuale: se trăiește mai mult și diferit decât în timpul normal.

Schimbările nu privesc doar nuanțe sau grade; omul devine un altul. Pasiunile care îl agită sunt de o asemenea intensitate încât pot fi satisfăcute doar prin acte violente și disproporționate – acte de eroism supraomenesc și de barbarie sângeroasă. Aceasta explică, de exemplu, cruciadele și o mulțime de scene, sublime sau sălbatice, ale Revoluției franceze: sub influența exaltării generale, cel mai obișnuit și inofensiv burghez poate fi văzut transformându-se în erou sau în călău (Durkheim, 1963, p. 233).

Deriva de aici o nouă percepție a timpului, însoțită de convingerea că avea loc o ruptură de trecut și că viitorul este modelat pe baza noilor principii, trăite în interiorul momentului creativ, al unui nou contract social (Hunt, 2003, p. 8). Această efervescență extraordinară a sferei publice este atestată de creșterea numărului de ziare din Paris, care trec de la 4 în 1788 la 184 în 1789, și la 335 în 1790, în timp ce noua religie a politicii găsește, reprezintă și sărbătorește simbolurile sale – poporul, libertatea, fraternitatea, egalitatea, rațiunea – într-un vast repertoriu de ritualuri și imagini (Hunt, 1989).

Desigur, amintise deja Hannah Arendt (1906-1975) în studiul său *Sulla rivoluzione* din 1963, iluzia de a putea rezolva chestiunea socială, eliberându-i pe oameni de nevoi prin mijloace pur politice, dusese la Teroare. Un destin comun și, totodată, o derivă dramatică și falimentară pentru toate revoluțiile care au urmat celei franceze (Arendt, 1999, p. 120). Teroarea iacobină a fost o tentativă de accelerare a ritmului, realizând prin pedagogie autoritară și prin represiune politică ceea ce de obicei este rezultatul unei mai lente activități a instituțiilor. A fost, oricum, un fenomen de scurtă durată. Au urmat, înainte ca Napoleon să preia puterea, cinci ani de experimente politice care au permis salvarea democrației. Acea democrație se va manifesta în 1830, în 1848 și după 1870, ca o confirmare a faptului că revoluția politică din Franța avea nevoie de mai mult timp pentru a permite egalității să devină un principiu de guvernare și puterii să-și obțină pe deplin legitimarea din partea corpului social. În afară de aceasta, revoluția franceză fusese prima care putuse demonstra dificultatea de a concilia pozitiva și entuziasta tensiune produsă de extraordinara experiență a nașterii unui nou contract social cu banala, dar necesara, activitate zilnică a instituțiilor. Un contrast sortit să se manifeste de mai multe ori și în continuare, până în zilele noastre (Hunt, 2003, p. 18-19).

2.2. De la statul de drept la statul social

În tradiția istoriografică italiană, originile statului modern au suscitat întotdeauna o atenție specială, datorită și lui Federico Chabod, el fiind printre cei dintâi care au reconstituit statul renascentist italian. Dar pentru a înțelege mai profund evoluția statului modern trebuie să subliniem cu toată tăria, și în acest domeniu, valoarea

periodizantă a revoluției franceze și a erei napoleoniene. În anii aceia s-a completat, de fapt, procesul de centralizare a puterilor, pe o linie de continuitate cu statul absolutist, pusă în lumină în 1856 de Alexis de Tocqueville (1805-1859) în *Antico regime e la rivoluzione* (Tocqueville, 2000) extinzându-se și întărindu-se capacitatea operativă a mașinăriei statale. Juriștii și istoricii instituțiilor tind să deplaseze către secolele XIX și XX , deci în plină epocă contemporană, realizarea completă a statului modern: confirmând prin această definiție dificultățile de folosire, deja subliniate (vezi 1.1) ale categoriei de „contemporaneitate".

Din punctul de vedere al clasificărilor formelor statale, cu revoluția își închide ciclul de existență statul jurisdicțional, ultima expresie a statului absolut, caracterizat printr-o unitate teritorială limitată de largi autonomii locale, de un drept comun, dar nu unic, prin urmare nefiind încă în stare să abroge drepturile și privilegiile speciale, și de un guvern care „nu operează prin intermediul unei administrații mandatate să transmită peste tot [...] prezența și forța unui *imperium*, ci prin intermediul jurisdicției" care permite menținerea echilibrului dintre diversitățile juridice și teritoriale persistente (Fioravanti, 2002, p. 8-9). În statul jurisdicțional, într-o confuzie/amestecare a puterilor legislative și judiciare, după cum a scris un mare filosof al dreptului, germanul Carl Schmitt (1888-1985), „ultimul cuvânt, în locul legislatorului care dă legi, aparține judecătorului, el putând decide într-o controversă juridică (Schmitt, 1972, p. 213).

Noul stat legislativ și administrativ care se naște prin revoluție, introduce, însă, în locul vechii societăți a privilegiilor și drepturilor de castă [...] societatea *drepturilor individuale*, bazată pe *principiul egalității*, adică pe *unicitatea subiectului de drept*: o societate în care nu mai există dreptul de a face diferența, în care toți se folosesc, în relațiile semnificative juridic, de aceleași instrumente juridice, prevăzute în mod legiferat, solid și de durată de legea statului, egală pentru toți (Fioravanti, 2002, p. 17).

Având la bază principiul supunerii tuturor puterilor publice în fața normei juridice („prestabilită, măsurabilă, și determinabilă în conținutul său, durabilă și generală", Schmitt, 1972, p. 213) și recunoașterea drepturilor cetățenești, statul de drept este noua orânduire care se consolidează în timpul întregului secol al XIX-lea și în prima jumătate a secolului al XX-lea. Statului de drept, dotat cu o constituție liberală, bazată pe separarea și echilibrul puterilor – legislativă, executivă și judecătorească – îi corespund forme diferite de guvernare în raport cu ponderea diferită atribuită de puterile reprezentative. În monarhia constituțională, executivul este răspunzător în fața regelui care exercită suveranitatea împreună cu poporul și cu reprezentanții săi. În monarhia parlamentară, guvernul răspunde doar în fața parlamentului care i-a acordat încrederea. În sfârșit, în regimurile republicane, suveranitatea aparține doar poporului și reprezentanților acestuia în Parlament.

Evoluția diferitelor forme de guvernământ este însoțită, pe parcursul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea, de conflictele pentru extinderea drepturilor politice. Trecerea de la sufragiul restrâns la sufragiul universal, inițial doar pentru bărbați, însoțește îndelungata tranziție de la liberalism la democrație.

În statul de drept, decisiv este rolul jucat de administrația publică încredințată unui corp de funcționari-birocrați în stare să garanteze aplicarea uniformă a legii, expresie a voinței generale. Administrația este scheletul pe care se articulează noul stat.

Începând din perioada napoleoniană, administrația se dotează cu un nou instrument de cunoaștere a fenomenelor sociale, statistica, aptă să adune și să prelucreze matematic date referitoare la populație (recensăminte), la activitățile productive, la schimburile comerciale și, să furnizeze guvernelor criteriile raționale pentru ca acestea să intervină. Tocmai datele și anchetele statistice vor deveni una dintre sursele principale pentru istoricul economic și social. Este suficient să amintim nu numai primele mari anchete napoleoniene din 1808-1812, ci, pentru Italia unită, și publicațiile Direcției generale de statistică a Ministerului agriculturii, industriei și comerțului, editate între sfârșitul secolului al XIX-lea și începuturile secolului al XX-lea, cu varietatea lor de teme (oraș, greve, consumuri, servicii publice, problema locuinței) toate fiind caracterizate de o puternică propensiune comparativă. Statistica îndeplinește o funcție de serviciu pentru administrațiile statale obligate să se confrunte cu efectele dezvoltării industriale și ale urbanizării. Statul și, în subordinea sa, autoritățile administrative locale au luat în sarcina lor noi sectoare: instrucție, igienă, sănătate, iluminație publică, transporturi, planificare urbană, asigurări sociale, prevederi sociale, asistență, disciplina muncii, legislație industrială. Statul „alătură *activității juridice*, manifestare tipică a suveranității, *activitatea socială* [...] Administrația nu <<produce>> doar documente; a devenit ea însăși furnizoare materială de bunuri și servicii”. Sunt primele manifestări ale „statului providențial”, ale viitorului stat social care ”prin intermediul administrației ia asupra sa cerințele și obiectivele solidarității sociale. Trăsătura principală a statalității trece de la suveranitate la servicii, dar caracterul unitar al regimului administrativ nu intră în discuție” (Mannori și Sordi, 2002, p. 88-91).

La sfârșitul secolului al XIX-lea, această dilatare a sarcinilor statului a fost abordată și prin elaborarea unui nou model instituțional, statul administrativ, care are în Italia o teoretizare specifică prin juriști ca Santi Romano (1875-1947).

> [...] statul administrativ nu se limitează doar la reglementarea noilor întrepătrunderi dintre politică, economie și societate; urmărește, în schimb, să afirme autonomia administrației față de legislația produsă de adunările reprezentative [...] urmărind, așadar, în esență, să redimensioneze rolul Parlamentului ca organ legislativ și ca

expresie a unei reprezentări care trebuie democratizată cât mai mult și să creeze o putere autocratică a administrației care va găsi condițiile cele mai adecvate pentru afirmarea sa într-un stat autoritar decis să suspende ocrotirea libertăților personale și funcționarea instituțiilor parlamentare: lucru care se va întâmpla mai târziu prin regimul fascist (Barbagallo, 1995, p. 107).

Dar, în secolul al XX-lea, în timpul primului război mondial, competențele statale cresc mult, această creștere accelerându-se în anii '30 pentru a stăvili și a corecta efectele marii crize.

Un reflex direct al acestei creșteri este noua formă statală care se dezvoltă în democrațiile contemporane, statul constituțional. Noutatea fundamentală a statului constituțional, cea care îl deosebește de statul de drept, „privește poziția legii. Aceasta, pentru prima oară [...] este pusă în raport de conformitate și, prin urmare, subordonată unui nivel mai înalt al dreptului, stabilit de Constituție" (Zagrebelsky, 1992, p. 39). Se trece astfel de la constituțiile liberale la constituțiile democratice, pentru care cea italiană din 1947 reprezintă un exemplu semnificativ.

Constituția democratică, spre deosebire de cea liberală nu se limitează să desemneze forma de guvernare și să asigure garantarea drepturilor. Ea pretinde că exprimă mult mai mult: cuprinde, într-un cuvânt conținutul esențial al regimurilor politice [...] conține pentru aceasta, în primul rând, *principiile fundamentale* care caracterizează acel regim politic, dându-i o identitate precisă pe plan istorico-constituțional. [...] Și printre aceste principii se află, desigur, acela al *inviolabilității drepturilor fundamentale*, considerate ca atare de constituție și, deci, de a le ocroti, prin intermediul controlului constituționalității, chiar și împotriva unei posibile violări din partea legislatorului (Fioravanti, 2002, p. 30).

Principii fundamentale aflate la începutul constituției italiene: într-adevăr, paragraful 1 al art. 1 („Italia este o republică democratică întemeiată pe muncă") și paragraful 2 al art. 3 („Cade în sarcina Republicii să elimine obstacolele de ordin economic și social care, limitând în fapt libertatea și egalitatea dintre cetățeni, împiedică dezvoltarea deplină a persoanei umane și participarea efectivă a tuturor celor ce muncesc la organizarea politică, economică și socială a Țării") definesc în mod clar vocația socială a statului constituțional italian.

Aceste transformări și aceste evoluții ale formelor statale și instituționale, descrise și controlate conceptual de juriști, sunt și obiect, într-o împletire disciplinară pozitivă, al reconstituirii istorice atât pe latura analizei sistemelor politice, cât și pe cea a activității concrete a administrațiilor centrale și periferice. Este vorba despre un domeniu relativ nou al studiilor istorice italiene dintre care ies în evidență, în afară de lucrări de pionierat ca *L'organizzazione dello stato*

totalitario (1965) de Alberto Aquarone (1930-1985), devenită clasică pentru studierea perioadei fasciste, lucrări colective ca *Storia dello Stato italiano dall'Unità a oggi* (1995) sub îngrijirea lui Raffaele Romanelli și cercetări speciale ca aceea despre secretarii de primărie în perioada liberală de Romanelli (*Sulle carte interminate*, 1989) sau ca *Il regime e gli impiegati* (1992) de Mariuccia Salvati. Cercetări în care alături de aspecte instituționale se află analiza comportamentului acestor noi grupuri sociale și a autonomiei lor instabile față de puterea politică.

Pentru istoria instituțiilor politice italiene rămâne în continuare de mare interes *Storia del potere in Italia, 1848-1967* (1967) de Giuseppe Maranini (1902-1969), iar foarte răspândită este *Storia costituzionale d'Italia, 1848-1994* (2002) de Carlo Ghisalberti. O amplă reconstituire internațională a problemei așa-numitului *Welfare** oferă *Storia dello Stato sociale* (1996) a germanului Gerhard A. Ritter, cu un capitol substanțial dedicat Italiei.

Atenția față de funcționarea mașinăriei statale, autonomie, subordonare și etici de grup ale personalului administrativ (Melis, 1996), împreună cu studii asupra indivizilor și reconstituirea costului sistemelor și a interacțiunii dintre politică și administrație, confirmă relevanța acestor probleme inclusiv pentru înțelegerea mecanismelor de consens, nu numai în țările dezvoltate, ci și în regimuri cu democrație imperfectă sau virtuală din statele postcoloniale.

Amplitudinea și diversificarea competențelor și prerogativelor statului social, de la prevederi la asistență, de la sănătate publică la ajutorul de șomaj, au constituit obiectul unei revizuiri profunde începând din anii '80, începând chiar de la Marea Britanie, condusă atunci de Margaret Thatcher, una dintre țările în care formele de protecție socială erau cele mai extinse și mai consolidate. Această revizuire și corecție a sistemului *Welfare* necesară din nevoia de a reduce cheltuielile publice și a face să scadă ineficiența și risipa de fonduri, dar și de favoriza libertatea de opțiune a subiecților, s-a răspândit mai apoi în aproape toate țările dezvoltate. Aceste decizii au pus pe primul plan o serie de probleme care fac în continuare ca forțele politice să fie divizate, acestea ezitând dacă să măsoare oportunitatea unei inevitabile reduceri ale *Welfare* în funcție de exigențele generațiilor viitoare sau de ocrotirea pe care continuă să o ofere unei populații de oameni în vârstă, devenită din ce în ce mai numeroasă ca urmare a creșterii speranței de viață. Contribuția istoricului nu se limitează să reconstituie originile și funcționarea statului social, ci permite o meditație asupra gravelor

* Welfare State (statul bunăstării, asistențial sau „providențial") - reprezintă un concept de guvernare, în care statul joacă un rol cheie în protecția și promovarea bunăstării economice, sociale a cetățenilor săi, bazat pe principiile egalității oportunităților, a echității distribuirii averii, etc. - n.r.

tensiuni care amenințau echilibrul corpului social înainte de politicile de intervenție publică. Permite, de asemenea, să se evalueze ponderea noilor ideologii contrapuse, libertatea de piață pe de o parte, apărarea în calitate de prejudiciabil de către statul asistențial, pe de altă parte. Un conflict cu trăsături de radicalitate surprinzătoare pentru o epocă, a noastră, care părea să se fi eliberat de supunerea față de marile ideologii ale secolelor XIX și XX.

2.3. Idei politice, ideologii, fundamentalisme

Frumoasa carte a istoricului german Karl Dietrich Bracher dedicată secolului al XX-lea este intitulată *Il Novecento secolo delle ideologie* (1984). Pentru Bracher, transformarea ideilor politice în ideologii este una dintre trăsăturile distinctive ale secolului.

Pe de altă parte, în opinia francezului René Rémond, autor al unei limpezi *Introduzione alla storia contemporanea* (1976), în cursul secolului al XIX-lea se succed și în multe cazuri se întrepătrund patru mari valuri, patru mișcări legate de tot atâtea idei politice: liberalism, democrație, socialism, ideea națională. Mișcări liberale „în numele libertății, împotriva rămășițelor sau revenirilor ofensive ale vechiului regim" în 1820 și în 1830; revoluții democratice în 1848; mișcări sociale care abia încep să apară; în sfârșit, mișcarea naționalităților care „menține cu aceste trei curente raporturi complexe, schimbătoare, ambigue, câteodată aliat, alteori adversar al mișcărilor liberale sau al revoluțiilor democratice și socialiste" (Rémond, 1976, p. 8-9).

Idei și perspective politice net contrapuse ca acelea între liberalism și democrație, între guvernul unei elite, manifestare a unui sufragiu restrâns, bazat pe bogăție și pe merite culturale, și guvernul poporului, de data aceasta expresie a sufragiului universal. Aproape toată politica secolului al XIX-lea european poate fi privită în lumina acestei recurente și ireductibile contrapuneri. Termenul „liberal-democrat" care desemnează sistemul politic al democrațiilor de azi ar fi apărut atunci ca un paradox de neînțeles.

Idei politice sau ideologii? Dacă prin ideologie înțelegem "un ansamblu de idei și valori referitoare la ordinea politică și având funcția de a călăuzi comportamentele politice colective", ideologia apare ca fiind termenul preferabil, cu condiția să se facă abstracție de cealaltă definiție care denotă, în schimb, în opinia lui Marx, „caracterul mistificator, de falsă conștiință, al unei credințe politice" (Stoppino, 1976, p. 464).

Aceste ideologii reprezintă instrumente eficiente de interpretare, oferind în plus o selecție și un criteriu de punere în ordine a evenimentelor politice, mai

ales în ceea ce privește politica internă a fiecărei țări în parte. Chiar dacă mișcările naționalităților contribuie la modificarea profundă a orânduirilor europene, iar raporturile dintre state, politica internațională din plin secol al XIX-lea, spre deosebire de ceea ce se va întâmpla în secolul al XX-lea, nu este marcată de conflicte cu caracter ideologic.

Principalele tendințe ale gândirii politice sunt obiectul atât al unor reconstituiri generale, ca acelea ale lui Sabine (2003), Prélot (1975), Valentini (1979) și Chevalier (1984), cât și al unor lucrări sectoriale cum ar fi volumul devenit clasic al lui De Ruggiero (2003), publicat în 1925 sau mai recenta carte a lui Bedeschi (1992) dedicate liberalismului, *Storia del pensiero socialista* în mai multe volume, al lui Cole (1967-1968) sau marea *Storia del marxismo* (1978-1982), îngrijită de Hobsbawm și alții, care este și o istorie a socialismului și sistemelor comuniste.

O temă strâns legată de răspândirea ideilor politice și de traducerea lor în sisteme și modele de guvernare este cea referitoare la sufragiu, în diferitele sale forme, și la mecanismele electorale: subiecte care au suscitat în ultimii ani un viu interes în Italia (Ballini, 1988; Sabatucci, 1995; Piretti, 1995 și 1998) în relație cu discuțiile despre reforma electorală ca și cu schimbările intervenite prin abolirea (parțială) a sistemului proporțional și introducerea celui majoritar începând cu alegerile politice din 1994. Este și un punct de vedere mai rar întâlnit, dar penetrant, despre formarea partidelor a căror evoluție este strâns legată de tipologia sufragiului.

De fapt – a amintit Rémond (1976, p. 84-85) – fiecărui tip de corp electoral îi corespunde un tip de partid. Dacă existau deja, într-un anumit fel, partide politice sub regimul liberal, natura lor, structura lor, fizionomia lor erau destul de diferite de cele ale partidelor actuale. În timpul epocii liberale, partidele nu sunt altceva decât niște *clubs*, cercuri mondene, frății. Prin sufragiul universal și democrație, proporția și natura se schimbă [...] Partidele încep să îndeplinească funcții diferite de cele pur electorale. Școli de gândire, devin centre de reflecție, formulează o doctrină, o ideologie căreia îi fac propagandă, asigură educația politică.

Cu partidele socialiste se naște partidul de masă, cu numeroși aderenți și posesori de carnet, dotat cu o puternică structură organizatorică centralizată, cu sedii răspândite într-un teritoriu larg, de regulă având un cotidian național și alte instrumente de propagandă prin tipar, purtătoare și apărătoare ale unei ideologii și unui program politic. La acest model, spre a evita dispariția, vor trebui să se conformeze toate celelalte partide. O tipologie depășită doar de „partidele-miliție" ale dreptei fasciste și naziste.

Categoriile și schematizările științei politice, ca acelea propuse în volumul clasic *I partiti politici* (1970) al lui Maurice Duverger, oferă posibilitatea de a se clarifica relațiile existente între tipologiile de scrutin electoral (majoritar,

proporțional), factorii ideologici și sistemele de partid (dualism și pluripartitism în regimurile liberal-democratice, partid unic în regimurile autoritare și totalitare).

Marile ideologii sau marile „sisteme ideale [...] care ne influențează și astăzi: liberalismul și gândirea democratică, socialism și marxism, conservatorism și statalitate naționalistă" (Bracher, 1984, p. 16-17) cu viziunea despre lume și principiile lor nu epuizează complexitatea culturilor și atitudinilor politice exprimate de corpul social. Galaxia ideilor/ideologiilor – înțelese ca sisteme de gândire, dar și ca puncte de orientare mentală – nu rămâne circumscrisă mediilor definite de liberalism, de democrație, de socialism și de ideile naționale. Mai există și alte parcursuri nu mai puțin importante și strâns împletite cu ideologiile mai mari. Ideea de progres străbate tot secolul al XIX-lea și se extinde și în secolul următor ca un coagulant al modernizării, în ciuda celor două războaie mondiale, genocidurile și distrugerile secolului al XX-lea. Făcând parte câteodată doar din pozitivitatea dezvoltării economice, științifice și tehnologice, progresul reușește să mențină prin urmare o mare forță de seducere și creare de iluzii.

Forța acestei idei este atât de mare că până și o mare organizație religioasă ca Biserica catolică renunță la o ostilitate radicală și preconcepută pentru a căuta forme de adaptare și un răspuns propriu în formele catolicismului social având ca scop să resoarbă și să medieze modernitatea. Fiecare ideologie se oglindește astfel în opusul său, într-o dinamică de neoprit a confruntărilor și contrapunerilor.

Ideologiile crizei își fac apariția către sfârșitul secolului al XIX-lea și se extind în secolul următor, consolidate de fazele critice ale economiei și de punerea în discuție a sistemelor totalizante al căror declin se anunța între sfârșitul anilor '50 și începutul anilor '60. Prognozei unei dezideologizări îi corespund, în schimb, explozia unui număr foarte mare de subsisteme ideologice ale noilor orientări radicale din lumea occidentală și o propagare a marxismului ca ideologia forte a noilor elite conducătoare, militare și civile, în multe țări ex-coloniale.

O altă temă ideologică prezentă în cele două secole ale epocii contemporane este ura față de burghezie, clasa purtătoare a progresului și ținta preferată atât a bolșevismului, cât și a fascismului. „Pentru Lenin și pentru Hitler, burghezia reprezintă, sub denumiri diferite, țapul ispășitor pentru toate nenorocirile lumii. Încarnează capitalismul, vestitor al imperialismului și fascismului pentru unul, pentru celălalt al comunismului și pentru amândoi originea a ceea ce detestă cel mai mult": astfel introduce Furet (1997, p. 12) constanta ideologică burgheză la începutul cărții sale despre ideea comunistă în secolul al XX-lea, *Il passato di un'illusione*" (vezi 4.8).

Și din acest ultim punct de vedere este evident felul în care concepțiile totalitare reprezintă faza cea mai radicală a procesului de apariție a multitudinii de ideologii din secolul al XX-lea. Bracher precizează cu claritate mecanismele acestui fenomen.

Nucleul în jurul căruia se rotește acest proces este tendința către o simplificare maximă a realităților complexe: pretenția, adică, de a le reduce la un adevăr *unic* și în același timp de a le scinda în dihotomia bun-rău, adevărat-fals, prieten-dușman, de a defini bipolar adevărul prin intermediul unui model explicativ unic, așa cum încearcă să facă în special teoria marxistă a claselor sau teoria național-socialistă a raselor. Elaborarea de stereotipuri ale inamicului și de strategii ale țapului ispășitor sunt la fel de importante, ca instrument de simplificare și integrare socială [...] Garanția că adevărul absolut nu se află în cer, ci pe pământ, conferă ideologiei caracterul de religie secularizată a salvării sau a mântuirii, capabilă să excludă orice alternativă ideală, să o discrediteze aprioric numind-o „burgheză” [...] fără nicio nevoie de a oferi o dovadă a adevărului (Bracher, 1984, p. 9).

Comunism, național-socialism și fascism încarnează prin urmare marile ideologii totalitare ale secolului al XX-lea.

În ultimele decenii ale secolului al XX-lea, și-au recăpătat forța, avântul și vizibilitatea fundamentalismele religioase, „sisteme ideale” pentru a folosi formula lui Bracher, care în organizarea și în modul lor de a opera amintesc de ideologiile totalitare. În timp ce acestea din urmă se pot configura și ca religii laice ale modernității, fundamentalismele – nu numai cel islamic, ci și cele creștine și ebraice, până la cele din mediul hinduist și al sikh – au la bază o religie revelată, o Carte și o tradiție. Dacă ideologiile totalitare privesc către viitor, fundamentalismele, în ciuda dimensiunii moderne a organizării, privesc spre trecut, spre „regulile aflate în Cartea sacră, manifestare directă a Ființei Supreme”, iar fundamentalismul va acționa în funcție de patru principii:

principiul infailibilității, referitor la conținutul Cărții sacre, asumat în integritatea sa, ca o totalitate de sensuri și semnificații [...] *principiul necuprinderii în istorie* a adevărului și a Cărții care-l păstrează [...] *principiul superiorității* legii divine asupra celei pământești [...] *principiul mitului întemeierii*: un mit propriu-zis al originilor care are funcția de a semnala caracterul absolut a sistemului de credință la care fiecare credincios este chemat să se alăture [...] (Pace, Guolo, 2002, p. 5-6).

Singura ieșire naturală pentru multe fundamentalisme, în primul rând pentru cel islamic, este lupta armată: împotriva unei puteri care, în numele pluralismului, al democrației sau al autonomiei dimensiunii politice, refuză să recunoască punctul de vedere al fundamentaliștilor, „recurgerea la violența sacră apare ca o opțiune obligatorie în ochii militanților”. Și pentru fundamentaliști lumea este riguros dihotomică. În numele apărării propriilor rădăcini și a propriei identități este necesar să se descopere un inamic absolut. Pentru fundamentalismul islamic, Occidentul capitalist și democratic, dar și comunismul și lumea secularizată (Pace, Guolo, 2002, p. 7-8).

De aici formele de război radical și religios, de aici atacul și distrugerea Turnurilor gemene din World Trade Center de la New York, în 11 septembrie 2001, care constituie exemplul cel mai cunoscut.

Acesta este terenul unor ciocniri reale, în opinia unora al unor ciocniri ale civilizațiilor (Huntington, 1997). Dar și în interiorul democrațiilor occidentale se înregistrează o nouă radicalitate verbală/virtuală, o simplificare dihotomică, rod al banalizării și personalizării luptei politice introduse de limbajul media. Acolo unde mobilizarea și comunicarea politică sunt încredințate preponderent mijloacelor media, prezentarea de confruntări elementare, de modele ideologice bazate pe delegitimarea și pe demonizarea adversarilor, cu folosirea fără discernământ a categoriilor istorice, apare ca o neliniștitoare confirmare a caracteristicilor cu tendință „totalitară" proprii oricărei ideologii. Este și cazul Italiei. Criza partidelor cu tradiție îndelungată și cu o largă prezență în teritoriu după 1992, debutul unui bipolarism anormal impus de sistemul electoral majoritar, personalizarea vieții publice și apariția unui lider carismatic de centru-dreapta cum este Berlusconi, nașterea unui partid personal ca Forza Italia, au readus în amândouă taberele un limbaj politic puternic ideologizat în fața căruia tendința de eliminare a ideologiei din analiza istorică apare inofensivă și eliminată din joc.

Dar există aici un reactiv infailibil pentru a măsura distanța de trecut și proporția mistificării unei părți însemnate din discursul politic al democrațiilor contemporane: ponderea reală a marilor opțiuni în domeniul ideilor, a alegerii unor ideologii radicale, cele pentru care unii sunt dispuși să-și dea viața.

Nu mă refer, evident, la mobilizarea unor mari mase implicate pasiv în războaiele mondiale, ci la războaiele patriotice și pentru independență din secolul al XIX-lea – la voluntarii lui Garibaldi, la eroii de la Curtatone și Montanara – și din secolul al XX-lea. Și, de asemenea, dacă vreți, la formele extreme ale militanței teroriste din lumea occidentală și, mai recent, ale celei islamice.

Deși indirect, pentru a înțelege motivații de acest tip, o parte a gândirii istorice a dorit să reia analiza nașterii și răspândirii sentimentelor și ideologiilor naționale. Un nou interes, cerut de avântul naționalismului și al răspândirii sale de la sfârșitul secolului al XX-lea și de constatarea că ideologia națională pare să fie cea mai durabilă dintre cele apărute la începuturile secolului al XIX-lea (Fusi, 2003). A se adăuga nașterea și intensificarea mișcărilor de revendicare etnică din statele naționale consolidate (Smith, 1992; Rusconi, 1993) și nu poate fi omisă apărarea caracteristicilor identitare ale națiunilor față de fenomenele migratoare. De aici o înflorire a unor noi opere despre naționalisme, influențate și de „noua istorie politică" (vezi 1.5) aplicată la mișcări și la ideologii. În locul unei istorii concentrate asupra expunerii unui corpus doctrinar, cu recidivele sale de organizare, asupra reconstituirii debuturilor, succeselor și înfrângerilor mișcărilor politice, a apărut analiza registrelor de comunicație și discursive, a ritualurilor și simbolurilor, a religiilor politice în stare să mobilizeze și să dirijeze emoțiile și participarea militanților.

Cu destul de mult timp înainte să intre în acțiune aceste noi procedee, dezbaterea istoriografică asupra ideii de națiune fusese deja foarte intensă de peste un secol, cel puțin de când Ernest Renan (1823-1892) insistase în *Qu'est-ce qu'une nation?* (1882) asupra componentelor culturale și spirituale care alcătuiesc națiunea: „o mare solidaritate constituită din sentimentul sacrificiilor făcute și al acelora pe care suntem încă dispuși să le facem împreună. Presupune un trecut, dar se reia în prezent printr-un fapt tangibil: consensul, dorința exprimată clar de a continua să trăim împreună. Existența unei națiuni este (să mi se ierte expresia) un plebiscit de toate zilele [...]" (Renan, 1933, p. 20). După al doilea război mondial, în Italia s-au afirmat din plin câțiva dintre istoricii săi cu cea mai mare autoritate, ca Chabod (1961) și Romeo (1981) care au subliniat deosebirea dintre ideea de națiune a Risorgimentoului și deriva ulterioară a naționalismului agresiv și războinic. O distincție care în alte țări este absentă în general din istoriografia și chiar din terminologia folosită.

Începând din anii '80, câțiva istorici și antropologi englezi (Gellner, 1985; Hobsbawm, 1991 și 2002; Anderson, 2003) au privit naționalismul ca pe o invenție modernă, o construcție deliberată, legată de intervenția pedagogică a elitelor din statele-națiune. În mod special Benedict Anderson, într-o complexă reconstituire care se întinde pe scară mondială, și-a îndreptat atenția, cu o privire de antropolog, asupra categoriei de „comunitate imaginată". Pentru Anderson, dezvoltarea industrială și tehnologiile tiparului dau viață capitalismului de tipar, *print-capitalism*, pregătind instrumentele comunicaționale – în special ziare și romane – capabile să prezinte și să răspândească acel tip de comunitate politică imaginată care este națiunea:

imaginată ca intrinsec și totodată limitată *și* suverană. Este imaginată în măsura în care locuitorii celei mai mici națiuni nu vor cunoaște niciodată o mare parte dintre compatrioții lor, nici nu-i vor întâlni, nici nu-i vor auzi vreodată vorbind, și totuși în mintea fiecăruia se află imaginea comunității pe care o constituie [...] Națiunea este imaginată ca „limitată" în măsura în care până și cea mai mare, chiar și cu un miliard de locuitori, are în orice caz granițe [...] dincolo de care se întind alte națiuni. [...] Națiunea este imaginată ca „suverană" în măsura în care conceptul s-a născut atunci când iluminismul și revoluția distrugeau legitimitatea domniei unei dinastii, a unei ierarhii sau a dreptului divin. Maturându-se într-un moment al istoriei regnului uman în care chiar și cei mai devotați adepți ai fiecărei religii universale se confruntau inevitabil cu pluralitatea evidentă a unor asemenea religii, [...] națiunile visează să fie libere și, mai mult decât orice, să depindă doar de Dumnezeu. Garanția (și emblema) unei asemenea libertăți este statul național. În sfârșit, este imaginată ca *o comunitate* în măsura în care, în pofida inegalităților și exploatării existente în sânul ei, națiunea este întotdeauna concepută în termenii unei profunde și extinse camaraderii. La urma urmelor, această

fraternitate a fost aceea care a făcut ca, în ultimele două secole, milioane de oameni nu numai să ucidă, dar să şi moară în numele unor imagini atât de limitate (Anderson, 2003, p. 26-28).

Şi în Italia, analiza ideii de naţiune a trecut printr-o profundă înnoire. Reconstituind modul în care s-a format discursul naţional din Risorgimento (trebuie ţinut seama de faptul că termenul „discurs" este preferat în loc de „idee" sau „ideologie") Alberto Mario Banti a subliniat faptul că intelectualii italieni îşi imaginează naţiunea

ca fiind o comunitate bazată pe o rudenie ale cărei fire leagă strâns generaţia prezentă de cele trecute şi viitoare. Metafora rudeniei este folosită şi invocată în toate contextele posibile: patria este mamă, toţi fiii (fiicele) ei sunt fraţi (sau surori), liderii sunt părinţi ai patriei.

Sângele este una dintre legăturile puternice care ţin unită comunitatea. Cealaltă este cultura naţiunii, a cărei coeziune este garantată de o confesiune religioasă comună, de o limbă comună, de un trecut comun (Banti, 2004, p. 55).

Un trecut al decadenţei şi asupririi care nu trebuie uitat. Discursul naţional-patriotic se traduce într-o serie de naraţiuni poetice, romaneşti şi teatrale cu un evident conţinut simbolic, în stare să creeze o puternică implicare emotivă. Un canon literar dominat de trei figuri principale: eroul naţional, trădătorul şi eroina pângărită de inamic. În aceste poveşti

elementele religioase şi aluziile la etica onoarei se contopesc într-un tot, până dau viaţă unor imagini în care sfinţenia cauzei [...] se proiectează asupra duelurilor şi bătăliilor care sunt necesare pentru apărarea ei: în felul acesta avem „războaie sfinte", „cruciade sfinte", iar cei căzuţi devin „martiri" al căror „sacrificiu" trebuie să fie veşnic amintit ca exemplu celorlalţi membri ai naţiunii (Banti, 2004, p. 60).

Un discurs care este întărit prin trimiterile automate la simbolismul tradiţiei religioase, la sacrificiul lui Christos şi la martirajul creştin.

Parcurgând criteriile inovatoarei sale cercetări *La nazione del Risorgimento. Parentela, santità e onore alle origini dell'Italia unita* (2000), Banti face distincţie între experienţa italiană şi modelul propus de Gellner, Anderson şi Hobsbawm, prea intens concentrat asupra conceptualizării artificiale a comunităţilor imaginate:

[...] istoria ideii de naţiune, şi a circuitelor comunicaţionale pe care le activează ea, [poate] fi reconstituită cu mai mare exactitudine şi limpezime când se atenuează emfaza cu care s-a vorbit până acum despre natura „inventată" a acelei idei şi când se concentrează atenţia

mai mult asupra faptului că intelectualii care au modelat-o, au făcut-o utilizând discursuri (cuvinte, simboluri, figuri) preexistente și făcând parte din medii discursive, la origine, foarte diferite. [...] Că a rezultat ceva inedit, nu este nicio îndoială; că ideea unei comunități naționale, ca subiect protagonist al istoriei, este o noutate absolută, să zicem. Totuși, în toate acestea, de *calc, transpunere și manipulare* ar trebui să vorbim, mai degrabă decât despre pură, simplă și liberă invenție (Banti, 2000, p. 149-150).

Această nouă istoriografie face parte în mare măsură din sfera cercetărilor caracterizate de atenția, într-o manieră lingvistico-antropologică, acordată identităților, simbolurilor, reprezentărilor sociale: în sinteză, atenție față de „practicile discursive" spre deosebire de precedenta orientare către studiul practicilor sociale. O tendință – denumită încetul cu încetul *linguistic turn*, cotitură lingvistică, culturalism – cu mulți fondatori, printre primii fiind filosoful francez Michel Foucault (1926-1984) și, cu voia dumneavoastră, și un istoric ca Mosse, și cu mulți urmași, mai mult sau mai puțin conștienți de descendența lor. Cultura, în accepția sa cea mai largă de totalitate a comportamentelor, a credințelor, a normelor și a miturilor unei colectivități umane, este un „test" care trebuie interpretat dincolo de enunțurile apărute nemijlocit și declarate pentru că este și totalitatea categoriilor inconștiente care fac parte din patrimoniul unei anumite societăți. În pofida unei largi răspândiri și a unei constante propensiuni către coborârea pe teren epistemologic (practică pe care, în general, istoricii italieni o evită) culturalismul a început să suscite o serie de rezerve chiar și în rândul fondatorilor săi, aproape ca și cum lejeritatea persistentă a discursurilor comunicative ar fi reclamat nevoia unei reîntoarceri la greutatea apăsătoare a faptelor (Bonnell și Hunt, 1999). Aproape ca și cum faptele n-ar fi fost vehiculate de limbaj și reprezentate în structuri discursive.

Nu pare, de altfel, să se poată pune în discuție forța mobilizatoare a simbolurilor și a ideologiilor dacă se dorește o înțelegere a căilor de penetrare în profunzimea marilor schimbări structurale și a răspunsurilor comportamentale pe care indivizii și grupurile le dau la apariția schimbărilor. Această nouă istorie demolează și reconstruiește, așezând într-un amalgam complex fenomene sociale și culturale care într-o vreme erau propuse și ilustrate într-o desfășurare liniară de cauze și efecte, de enunțuri și consecințe.

2.4. Revoluție industrială, dezvoltare, mediu

Nu există. poate, un sector mai bine caracterizat de importanța faptelor ca acela al transformărilor economice și sociale pe care suntem obișnuiți să le asociem revoluției industriale. Aparent. Istoricul israelo-american Joel Mokyr, unul dintre cei mai atenți exegeți ai fenomenului, subliniază, în schimb, că „dintr-un punct de vedere pur ontologic, revoluția industrială britanică «nu a

avut loc». Ceea ce s-a constatat a fost o serie de evenimente, într-o anumită perioadă de timp, în anumite localități, pentru care istoricii de mai târziu au găsit de cuviință să inventeze o denumire specifică" (Mokyr, 2002, p. 8). Dincolo de nenumăratele dispute interpretative, precauția este normală. Revoluția industrială, începând de la prima sa manifestare în Anglia, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, este un fenomen atât de dilatat și extins în timp încât suscită unele îndoieli asupra utilității folosirii acestui concept, mai ales dacă o comparăm cu timpul scurt de desfășurare și incisivitatea revoluțiilor politice.

Revoluționare sunt, în schimb, efectele care din Anglia s-au extins în toată lumea occidentală sub impulsul inovației tehnologice, al dezvoltării capitalismului industrial și al reacțiilor la dominația britanică. La sectoarele de avangardă ale industriei bumbacului (în special filatura mecanică), siderurgiei și mai apoi ale căilor ferate, rămân atașate multe sisteme de producție tradiționale.

Imaginea care apare astăzi ca fiind mai convingătoare, nu este, deci, cea a unei schimbări simultane, rapide și complexe, ci a unei transformări treptate, deși ireversibilă, care privește unele sectoare productive și câteva districte regionale din prima națiune industrială. Fabrica mecanizată, folosirea aburului ca forță motrice, clasa muncitoare din fabrică se afirmă gradual chiar dacă și cu unele accelerări relevante. Însăși disputa în privința nivelului de creștere a venitului național englez și a venitului pe cap de locuitor și corecțiile în scădere pe care treizeci de ani de studii (din anii '50 până în anii '80) le-au clarificat (Hudson, 1995, p. 127-138) apar destul de puțin semnificative de îndată ce se ia în considerație faptul că acei indicatori nu sunt capabili să exprime și să evalueze rapiditatea schimbării din sectoarele de vârf ale dezvoltării (Landes, 1994, p. 35-37).

Nașterea clasei muncitoare engleze are și ea o gestație îndelungată.

Departe de a fi „primii născuți ai revoluției industriale", muncitorii din fabrică au fost un produs târziu al ei – a scris Edward P. Thompson. Multe dintre ideile și formele lor de organizare au fost anticipate de lucrătorii la domiciliu: filatorii și țesătorii de lână la Norwich și din West Country sau țesătorii de panglici și dantele la Manchester. Și este discutabil faptul că muncitorii din fabrică – fără a lua în discuție districtele prelucrătoare de bumbac – au fost „axa mișcării muncitorești" înainte de sfârșitul anilor '40 (doar în unele orașe din nord și din centru, înainte de 1832-34). Știm că iacobinismul a prins mai ales printre muncitorii calificați de tip artizanal. La rândul său, luddismul a fost o mișcare a lucrătorilor specializați care munceau în ateliere mici [...] Și, în multe orașe, adevărata axă a mișcării muncitorești – în ideile sale, în metode de organizare, în statul său major – este reprezentată de micii țesători, cizmari, șelari, librari, tipografi, zidari, mici meșteri artizani sau negustori și mulți alții asemenea. Vasta zonă numită și „Londra radicală" între 1815 și 1850 își recruta forțele nu din marea industrie [...] ci din zona măruntă a micilor meserii și ocupații (Thompson, 1969, p. 192-193).

Toate datele semnalează începutul unei accelerări a producției industriale în perioada 1760-1800 și o creștere ulterioară în cei treizeci de ani care au urmat. Dar „chiar și în 1851, doar aproximativ 27 la sută din populația activă era ocupată în industrii implicate *în mod direct* în revoluția industrială, chiar dacă aproape fiecare individ fusese atins de ea indirect în calitate de consumator, client sau „spectator" (Mokyr, 2002, p. 27).

Diferită este evoluția venitului pe cap de locuitor, criteriul prin care se măsoară bunăstarea oamenilor luați separat și se oferă un răspuns la întrebarea crucială: nivelul de trai (*standard of living*) al clasei muncitoare și a păturilor populare în general s-a îmbunătățit sau s-a înrăutățit prin apariția revoluției industriale? Este vorba despre unul dintre numeroasele sectoare în care s-a implicat istoriografia economică, alături de teme ca rolul inovațiilor, al capitalului, al muncii, al statului, dar este întrebarea în privința căreia s-au confruntat dur școala pesimiștilor, multă vreme în majoritate, și cea a optimiștilor, ale căror reconstituiri cantitative par să fie prevalente acum. O dezbatere care îi adusese, la începutul anilor '60, într-o confruntare de pe poziții opuse, printre alții pe Eric J. Hobsbawm și Ronald M. Hartwell, ale căror dispute despre *standard of living* se pot găsi și în traducere italiană (Bobsbawm, 1972; Hartwell, 1973).

În prima fază a industrializării, nivelul de trai a rămas staționar pentru a crește accelerat între 1820 și 1850, în timp ce salariul real a crescut cu procente între 80 și 116% în perioada 1819-1851 (Mokyr, 2002, p. 191-192). Dezvoltarea cercetărilor din acest sector a atenuat drastic confruntarea ideologică și politică originară, ducând și la utilizarea unor parametri de evaluare diferiți de cei pur economici. Indicatori biologici cum ar fi creșterea înălțimii indivizilor, în mod evident corelată cu îmbunătățirea alimentației, reducerea nivelului mortalității infantile și creșterea speranței de viață, sugerează, în schimb, evaluări mai prudente asupra unei îmbunătățiri generalizate a condițiilor fizice ale populației (Mokyr, 2002, p. 197-204).

Chiar și în evoluția graduală și, în ciuda costurilor înalte, umane și sociale, ale industrializării, nu pare discutabilă afirmația că

Marea Britanie a învățat Europa și Europa a învățat lumea cum se poate ca miracolele progresului tehnologic, ale libertății antreprenoriale și ale unei gestiuni eficiente să poată rupe lanțurile sărăciei și ale lipsurilor. [...] Luate în considerare cu ochiul critic al analizei statistice, evenimentele revoluției industriale ne pot apărea mărunte și chiar nesemnificative în măsura în care se referă doar la zone și produse limitate. [...] Mai întâi provincială, localizată, chiar ciudată, [revoluția industrială] era destinată să transforme dincolo de orice posibilitate a imaginației viața fiecărui bărbat și a fiecărei femei din lumea occidentală și să influențeze profund întreaga lume [...] (Mokyr, 2002, p. 208).

După prima revoluție industrială a bumbacului și a fierului a urmat, în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea a doua revoluție, a oțelului, a chimiei și a electricității (Landes, 1978). Iar numărul protagoniștilor s-a extins la statele europene, Belgia, Franța, Germania, mai apoi la Statele Unite și la Japonia și, în cele din urmă, la Italia și la Rusia. Industrializarea începea să capete, de-acum, dimensiuni mondiale.

În politica imperialistă a marilor puteri, dictată de motivații ideologice și culturale mai complexe decât simpla corespondență automată între cerințele dezvoltării economice și expansiunea colonială, interesele industriale, cucerirea unor noi piețe și controlul asupra resurselor dețin, în orice caz, un rol fundamental. Pe de altă parte, se intensifică pătrunderea noilor tehnologii în restul lumii, de la industria textilă la căile ferate.

De la sfârșitul secolului al XIX-lea, lumea avansată este o realitate conflictuală în care converg și se confruntă rivalități vechi și noi proiecte de hegemonie: industrializarea și cursa înarmărilor merg alături una de alta către epoca marilor războaie mondiale (Kennedy, 1989).

În afară de cazul Japoniei care, în 1868, a ales calea emulației industriale prin „restaurarea" după modelul Meiji, primatul Occidentului rămâne indiscutabil. Un dat de fapt care pune, totuși, o întrebare crucială nu numai pentru trecut, ci și pentru lumea de azi. O întrebare care nu poate fi evitată: care sunt motivele care au permis lumii industrializate să devină tot mai bogată și de ce o mulțime de națiuni au rămas sărace? Cum se poate ieși din sărăcie și cum se poate depăși, sau cel puțin atenua, dramatica deosebire dintre bogații și săracii lumii?

Un răspuns din domeniul istoriei a încercat să dea David S. Landes, istoricul american, punând-o la începutul lucrării sale despre istoria industrializării și a dezvoltării tehnologice în Europa, *Prometeo liberato* (1978) și dezvoltând-o mai apoi într-un alt volum, cu ambiții mai mari, *La richezza e la povertà delle nazioni* (2002) care este ca un ecou venit din titlul studiului devenit clasic al lui Adam Smith (*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, 1776) și propune din nou tema centrală a tuturor cercetărilor din domeniul economiei politice. Landes consideră că bună parte din cauzele dezvoltării diferite a națiunilor și ale modernizării economice pot fi regăsite în zone prevalent culturale. Primatul Occidentului este de lungă durată, datează din Evul Mediu și de la începutul epocii moderne și este favorizat de ocrotirea drepturilor de proprietate care garantează economisirea, acumularea și investițiile. Dezvoltarea orașelor-comună în care activitățile comerciale erau înfloritoare, sciziunea dintre puterea civilă și cea religioasă, conflictele dintre state lărgesc competiția economică. Aplicarea sistematică a inovațiilor tehnologice, cum ar fi ochelarii care permit prezbiților să-și prelungească perioada lucrativă sau ceasurile mecanice și însăși conceperea timpului în funcție de organizarea rațională a vieții

şi a muncii confirmă indiscutabila superioritate tehnologică europeană, inclusiv în utilizarea invenţiilor chinezeşti, ca hârtia şi praful de puşcă.

Concepţia iudeo-creştină a supunerii naturii de către om, ideea unui timp linear orientat preponderent către progres şi, mai ales, rolul pieţei au făcut diferenţa.

În Europa era în vigoare libera iniţiativă; inovaţia funcţiona şi plătea; guvernanţii şi interesele constituite aveau doar o capacitate limitată de a inhiba şi descuraja inovaţia. Succesul a alimentat imitaţia şi emulaţia ca şi un sentiment al puterii care, pe termen lung, avea să-i înalţe pe oameni la nivelul zeilor (Landes, 2002, p. 71).

Reticenţa culturală asiatică în acceptarea noilor tehnologii este exemplificată de Landes prin nenumărate şi savuroase episoade. Apărarea şi încurajarea abilităţii manuale şi refuzul instrumentelor mecanice din fier şi oţel era foarte răspândită. Chiar şi cele mai ingenioase propuneri erau respinse.

[...] inginerii britanici care au construit căile ferate indiene şi-au dat seama că forţa de muncă indiană, oricât era de ieftină, ar fi mişcat din loc bolovanii şi pământul cu mâinile, dar au sperat că se vor putea folosi măcar roabe primitive. Şi totuşi nu s-a întâmplat aşa: indienii erau obişnuiţi să transporte lucruri grele într-un coş aşezat pe cap şi nici nu voiau să audă de schimbarea acestui sistem. Într-un document se afirmă chiar că preferau să-şi pună roabele pe cap decât să le împingă pe pământ. Era de presupus că o asemenea rezistenţă reflecta dorinţa de a răspândi munca şi a creşte numărul locurilor de muncă, mai ales pentru femei şi copii (Landes, 2002, p. 244-245).

Prin urmare, tradiţie contra inovaţie. Dar primatul cultural al Occidentului, în opinia lui Landes care împărtăşeşte tezele lui Max Weber (Vivarelli, 2003, p. 247-248), este legat mai ales de relaţia dintre etica protestantă şi raţionalitatea aplicată în viaţa activă:

[...] valorizarea religioasă a muncii profesionale pământeşti, sistematică, neîntreruptă, constantă ca mijlocul ascetic cel mai elevat şi în acelaşi timp ca o confirmare, sigură şi vizibilă, a omului renăscut şi a purităţii credinţei sale – scrisese Weber – constituia pârghia cea mai puternică pentru expansiunea acelei concepţii despre viaţă pe care am [...] definit-o ca „spiritul capitalismului". (Weber, 2002, p. 175).

Între secolele XVI şi XVIII s-a răspândit astfel pe scară largă în Europa de Nord „un tip de personalitate care, înainte, avusese un caracter ieşit din comun şi întâmplător; şi [...] acest tip de personalitate a creat o nouă economie (un nou mod de producţie) pe care noi îl cunoaştem sub numele de capitalism industrial" (Landes, 2002, p. 193).

Dincolo de interpretarea dată de Weber, care s-a bucurat de succes în unele perioade şi care continuă să suscite o serie de rezerve în privinţa generalizării sale, tezele lui Landes au fost criticate nu atât în conţinutul lor de bază, cât pentru că trecuseră cu vederea o serie de cauze adiacente ale primatului occidental, cum ar fi trăsăturile caracteristice ale demografiei europene în ce priveşte determinarea cererii şi rolul jucat de războaie, de înarmare şi de furniturile militare în dezvoltarea tehnologică europeană (Mc-Neill, 1998). Sau de a fi procedat la simplificări excesive sau la analogii forţate, ca aceea dintre etica protestantă şi etica japoneză a muncii, a emulaţiei şi a economisirii.

Distanţele culturale, identificate de Landes, apar astăzi mult atenuate de răspândirea modelului occidental de modernizare tehnologică în toate ţările dezvoltate, mai ales în ţările din Asia orientală. Fenomenul globalizării, înţeleasă ca interacţiune între întreprinderi pe o piaţă mondială de tip concurenţial (Deaglio, 2004, p. 39) este ultima confirmare şi conceptualizare a acelor distanţe. Ca interacţiune pe scară mondială între sisteme economice, fenomenul mondializării sau al globalizării era, în schimb, bine cunoscut şi descris din punct de vedere istoric pentru epoca modernă atât de Fernand Braudel în cele trei volume ale cărţii *Civiltà materiale, economia e capitalismo* (1981-1982), cât şi, pe aceeaşi linie, de Immanuel Wallerstein prin reconstituirea de pe poziţii marxiste din *Sistema mondiale dell'economia moderna* (1978-1995) cu evidenţierea relaţiilor dominante ale centrului asupra periferiilor sistemului.

Cu siguranţă, termenul „globalizare” în accepţia sa cea mai largă şi mai generică, descriere a unui proces de integrare socială şi economică a populaţiei mondiale, readuce în prim plan multe aspecte şi probleme ale dezvoltării şi subdezvoltării, ca şi ale trăsăturilor şi perspectivelor societăţii noastre postindustriale. Cu un semnal de alarmă în privinţa costurilor sociale şi ambientale ale unei dezvoltări necontrolate. O alarmă extinsă la ţările dezvoltate şi la riscul nu numai al creării unor noi inegalităţi, ci şi al redimensionării bunăstării pentru ţările cu o industrializare mai veche (Gallino, 2000; Stiglitz, 2002). De aici, naşterea numeroaselor mişcări şi ideologii *no-global* ostile liberalizării pieţelor. Pe acest teren, istoricii se aşteaptă la o anumită dificultate în a ţine pasul cu rapiditatea şi relativa volatilitate a fenomenelor care acţionează la scară mondială şi în folosirea corectă a instrumentelor de bază ale profesiei lor în vederea punerii la punct a unei dificile cronologii pentru momentele relevante şi pentru a stabili periodizări convingătoare. Nu este, prin urmare, o întâmplare faptul că şi-au atribuit mai ales misiunea de a sublinia datele preexistente şi de a descoperi liniile de continuitate (Fumian, 2004). Lăsând locul economiştilor, politologilor, teoreticienilor comunicării, printre care este cazul să-l amintim măcar pe canadianul Marshall McLuhan (1911-1980) care încă din anii '60 prognozase efectele globale ale răspândirii şi accelerării activităţii mijloacelor media.

Încă o dată reflecția asupra economiei mondiale și asupra politicilor economice se prezintă a fi bogată în implicații etice și politice, în opțiuni complexe: deschisă, prin urmare, confruntărilor între sisteme de valori și ideologiile niciodată aplanate. Ceea ce lui Landes îi apare ca un model indiscutabil din punctul de vedere al dezvoltării tehnologice și sociale, suscită astăzi alte considerații.

Desigur, nu este posibil să uităm avertismentul cu care, în 1948, Thomas S. Ashton își închidea micul său volum clasic asupra revoluției industriale.

[...] pe câmpiile Asiei există bărbați și femei plini de răni și înfometați care duc o viață nu foarte diferită, în aparență, de aceea a animalelor care trudesc alături de ei ziua și își împart cu ei culcușurile în timpul nopții: aceste niveluri asiatice și aceste orori nemecanizate sunt destinul popoarelor al căror număr crește fără a trece printr-o revoluție industrială (Ashton, 1969, p. 168-169).

O constatare care justifica interesul istoriografiei economice anglo-saxone pentru problemele creșterii și pentru analiza modelelor de dezvoltare care să fie propuse restului lumii.

În ultimele decenii, în schimb, mult clamata pozitivitate a dezvoltării economice și tehnologice a fost pusă în discuție de cei care, oameni de știință, grupuri, mișcări, au pus pe primul plan apărarea mediului ambiant. Solicitarea cea mai puternică și nemijlocită venea de la câteva episoade dramatice: norul toxic de la Seveso, Lombardia, 1976, accidentul din 1979 de la centrala nucleară de la Three Mile Island, Statele Unite, scăpările de gaze toxice dintr-o întreprindere chimică de la Bhopal, India 1984 (cu peste 20 000 de victime apărute în timp), explozia reactorului nuclear de la Cernobâl, Ucraina, 1986. Efectele acestor accidente și ale multor asemenea, mai mult sau mai puțin distrugătoare, în unele cazuri doar pentru mediu și fără pierderi de vieți omenești, puneau în lumină riscurile care derivau de la multe prelucrări industriale și pe cele mai generale din sfera consumului de energie. Problemele mediului se înscriau astfel în atenția publică, dar determinau și o nouă agendă istoriografică.

Nu era vorba doar de a se reconstitui atitudinile ostile sau de alarmă față de noile industrii deja existente chiar de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, dar și de evaluare din punct de vedere istoric, și în termeni cantitativi, distrugerea resurselor neregenerabile (cărbune și petrol) sau sortite unei penurii (apa), alterările ciclului agrar, prăbușirea ponderii economice a agriculturii și sfârșitul unei lumi rurale care fusese timp de multe milenii o caracteristică a istoriei umane. Extinzând reflecția la politicile publice, la costurile potențiale și la rezistența față de confruntarea cu riscurile ecologice provocate atât de țările cele

mai industrializate, cât de cele cu o industrializare mai recentă. Ponderea ideologiei progresului și a intereselor economice, este până acum mai puternică decât încercările de proiectare consensuală a viitorului planetei.

Asupra acestei teme s-a născut o nouă istoriografie atentă fie la transformările îndepărtate ale mediului ambiant după conchistele europene din noile lumi și dezvoltarea unui „imperialism ideologic" (Crosby, 1988), fie la reconstituirea evenimentelor din cel mai distructiv secol, al XX-lea (Mc-Neill, 2002): dar și gata să accepte provocările intelectuale și implicarea culturală impuse de acest domeniu al cercetării (Caracciolo, 1988; Bevilacqua, 2000 și 2001).

2.5. Pături, clase și societăți de masă

Recenta mobilizare asupra chestiunilor referitoare la ocrotirea mediului înconjurător sau asupra temelor globalizării semnalează afirmarea unor noi forme de participare politică, acestea părând, în Italia și în restul lumii occidentale, a fi abandonat, ca desueți parametrii confruntărilor sociale, îndepărtându-se de tradiționalul teritoriu sigur, ideologic și cultural, al discursurilor de clasă. Studiile istorice asupra societății contemporane au înregistrat și ele de mai multă vreme această pierdere a poziției centrale. A derivat de aici o reconstruire tematică, departe, în general, de acele opțiuni preliminare ale înregimentării care în toți anii '70 caracterizaseră, în schimb, o cercetare influențată mai ales de diferitele variante ale marxismului și de ecourile militanței politice.

În aceste noi orientări este posibil să se identifice cel puțin trei momente preliminare: o mai precisă conceptualizare de bază și, prin urmare, folosirea mai îngrijită a categoriei de pătură, clasă și societate de masă; o extindere a studiilor la pluralitatea burgheziilor, mari, mici și medii; în sfârșit, conștiința că istoria stratificărilor sociale se referă mai ales la istoria ideilor despre societate, mai mult decât la societatea ca atare (Cannadine, 1998, p. 164-65).

Distincția dintre pătură și clasă – care pornește de la Max Weber – este unul dintre rezultatele obținute în vocabularul istorico-sociologic. Prin „pătură" înțelegem un grup social definit pe baza conotației sale juridice și culturale (și, deci, a privilegiilor recunoscute sau refuzate), a poziției ocupate în ierarhia complexă a societății vechiului regim și a trăsăturilor de distincție și prestigiu care îl deosebesc de alte grupuri sociale (nobilii, vârfurile ecleziastice, negustorii, burghezii din mediul orășenesc). Termenul de „clasă" este circumscris, în schimb, dimensiunii economice și definește un grup social prin poziția ocupată de el în procesul de producție și în piața muncii. Se va vorbi, prin urmare, de pături nobiliare pentru vechiul regim, de clasă muncitoare pentru societatea industrială,

dar, din nou, în secolul al XX-lea, de pături medii, pentru care continuă să aibă valoare mai ales elementele de status și de diferențiere. Vocabularul reflectă, așadar, transformările din secolele XIX și XX și procedează la denumirea noilor protagoniști sociali, definind identități și reprezentări.

La sfârșitul secolului al XIX-lea francez, Gustave Le Bon (1841-1931), într-o carte de succes, *La psychologie des foules* (1895), definește comportamentele mulțimii, noua protagonistă a scenei sociale, gata să se inflameze, schimbătoare, inconstantă, „feminină"

Puțin înclinate către rațiune, mulțimile se arată a fi, din contra, foarte potrivite pentru acțiune. Ceea ce ne izbește la o mulțime psihologică este faptul că indivizii care o compun – indiferent de tipul de viață, de ocupații, de temperament sau de inteligență – dobândesc un fel de suflet colectiv doar prin simplul motiv că aparțin unei mulțimi. Un asemenea suflet îi face să simtă, să gândească și să acționeze într-o manieră cu totul diferită de felul în care fiecare dintre ei – izolat – ar simți, ar gândi și ar acționa. Anumite idei, anumite sentimente se nasc și se transformă în acte doar la indivizii care formează o mulțime (Le Bon, 1982, p. 25, 36).

Mai apoi, în primele decenii ale secolului al XX-lea, reflecția psihologilor și sociologilor începe să supună unui examen conceptul de masă ca fiind cel mai potrivit, față de cel de mulțime, să reprezinte noua societate care este pe cale să apară din industrializarea răspândită, din urbanizarea mereu mai intensă, din uniformitatea consumurilor. Masa este un produs al democrației, al unei democrații pe care elitele o percep ca pe o amenințare, ca un pericol potențial. Filosoful spaniol José Ortega y Gasset (1883-1955), într-o lucrare din 1930, *La ribellione delle masse*, trasează un cadru al noii societăți în care „fenomenul aglomerării, al <<plenului>> este nemijlocit și perceptibil, descoperindu-și în <<omul mediu>> expresia cea mai caracteristică.

Orașele sunt pline de oameni. Casele, pline de chiriași. Hotelurile, pline de turiști. Trenurile, pline de călători. Cafenelele pline de clienți. Străzile, pline de trecători.. [...] Masele reprezintă totalitatea persoanelor care nu sunt identificate în mod special. Să nu se înțeleagă, totuși, prin mase doar, nici în primul rând, „masele muncitoare". Ele se identifică cu omul mediu. În acest mod se convertește ceea ce era pură cantitate – mulțimea – într-o determinare calitativă: este calitatea comună, este mostra socială, este omul care nu se deosebește de ceilalți oameni, dar repetă în el însuși un tip generic. [...]

Vechea democrație trăia reglementată de o mare doză de liberalism și de entuziasm față de lege. [...] Sub protecția principiului liberal și al normei juridice puteau acționa și trăi minoritățile. [...] Astăzi asistăm la triumful unei

hiperdemocraţii în care masa operează direct, fără lege, prin intermediul presiunilor materiale, impunându-şi aspiraţiile şi gusturile. [...] Acum, în schimb, masele consideră că au dreptul să impună şi să dea putere de lege locurilor comune de la cafenea (Ortega y Gasset, 1962, p. 3-4, 7, 11).

De altfel, faptul că noua societate a comerţului, a afacerilor şi a consumului constituie un pericol pentru calitatea vieţii culturale şi intelectuale îl observase deja marele istoric elveţian Jakob Burckhardt, autor al celebrei cărţi *Civilità del Rinascimento in Italia* (1860), în paginile din 1873 ale studiului său *Meditazioni sulla storia universale*, apărute postum în 1905:

[...] aşa numitele „capete mai bune" se îndreaptă către afaceri sau sunt chiar păstrate pentru afacerile părinţilor lor; în nicio ţară birocraţia nu este o „carieră" şi nici măcar viaţa militară [...]. Producţia intelectuală în arte şi ştiinţe are nevoie de multă osteneală pentru a nu coborî la nivelul oricărei alte activităţi industriale sau comerciale din metropolă, pentru a-şi menţine independenţa faţă de *réclame* şi de propaganda senzaţională şi pentru a nu fi atrasă în mijlocul neliniştii generale. Vor fi necesare mari eforturi şi un mare spirit de renunţare şi de ascetism pentru ca omul să poată rămâne, înainte de orice, independent şi pentru a se putea dedica astfel propriei munci productive şi creative: şi va fi un lucru dificil, dacă ne gândim la relaţiile pe care artele şi ştiinţele le au cu presa cotidiană, cu comerţul şi cu comunicaţiile, iar schimburile cosmopolite cu expoziţiile universale. La toate acestea trebuie să se adauge epuizarea elementului local cu avantajele şi dezavantajele legate de el şi, în cele din urmă, un puternic declin al elementului naţional.

Care clase, de acum înainte, care straturi ale societăţii vor fi în substanţă depozitare şi exponente ale educaţiei şi culturii? Care clase, care straturi ale societăţii vor furniza de acum înainte cercetători, artişti, poeţi, prin urmare, individualităţi producătoare şi creatoare?

Sau totul este sortit să devină *business* ca în America? (Burckhardt, 1959, p. 216-217).

În acest tablou negativ al societăţii de masă apar indicate anticipat câteva elemente destinate să explodeze în deceniile următoare: modelul american, afacerile, comunicaţiile, rolul şi condiţionările publicităţii şi ale marelui public, pierderea de status a claselor conducătoare tradiţionale. O anticipare a viitorului, în timp ce, după cum aflăm din importanta cercetare a istoricului american Arno J. Mayer (1982), dominaţia păturilor nobiliare tradiţionale, a stilului lor de viaţă şi a formelor lor de putere se va menţine destul de solid, împotriva ipotezei curente a unei burghezii triumfătoare, până la primul război mondial. Cele două cadre nu se contrazic în totalitate: nu se supun niciodată, de exemplu, separărilor şi analizelor diferenţiale prea nete.

Pe de altă parte, o temă prezentă la toţi observatorii sociali ai secolului al XIX-lea este cea a problemelor ridicate de noile clase, în special de clasa muncitoare şi de subproletariatul urban. „Clasele periculoase” şi lupta de clasă reprezintă o ameninţare imediată, în timp ce spectrul revoluţiei sociale revine fără încetare (Chevalier, 1976). Franţa lui 1848 şi a Comunei din 1871 este încă oficina acestui tip de evenimente. În faţa acestor ameninţări, disciplinarea şi controlul social sunt la ordinea zilei în oraşe şi în noile districte industriale (ca în Ruhr, Germania).

Crearea sentimentului naţional al maselor este, şi ea, o ripostă politică la chestiunea socială. Şcoala elementară obligatorie cu programe naţionale, serviciul militar obligatoriu în regiuni depărtate de locul de origine, cultul memoriei patriotice, ceremoniile publice şi realizarea unei serii de simboluri – de la drapel la monumente – contribuie la agregarea identităţilor dispersate în jurul obiectivelor unitare ale identităţii naţionale şi colective. Într-o mare cercetare, istoricul american Eugen Weber a reconstituit modernizarea Franţei rurale şi transformarea ţăranilor francezi în cetăţeni ai unui stat naţional (Weber, 1989), în timp ce şi în Italia, începând din anii ’90, dar cu o întârziere de circa cincisprezece ani, înfloreşte o nouă istoriografie legată de aceste teme (Tobia, 1991; Levra, 1992; Soldani şi Turi, 1993; Porciani, 1997). „Astfel, printre şinele de cale ferată, defilări războinice şi băncile şcolii, patria prinde consistenţă ca sentiment colectiv” a sintetizat Paolo Macry (1995, p. 301).

Acest parcurs, oricât ar fi de asemănător în toate statele europene, nu are rezultate întotdeauna uniforme. Se observă aceasta din participarea la primul război mondial. Acolo unde apariţia sentimentului naţional apare ca fiind mai completă, ca în Franţa şi în Anglia, intervenţia întăreşte, cel puţin în prima fază, legătura dintre mase şi păturile conducătoare; în alte părţi o distruge, ca în Italia, unde socialiştii şi catolicii sunt adepţii neutralităţii; sau ruptura are loc, ca în Germania, după înfrângere şi după tratatul de pace.

Consensuală sau repetat conflictuală în faţa marilor opţiuni politice, societatea de masă se năştea deja: mai mult, războiul mondial accentuează toate procesele de socializare.

Nu este întâmplător faptul că, pentru unii istorici, tocmai apariţia societăţii de masă a conferit unitate epocii contemporane. De altfel, este suficient să aruncăm din nou o privire asupra inventarului provizoriu al termenilor derivaţi, ca masificare, mijloace de comunicare în masă sau mass-media, om masă, muncitor masă, pentru a înţelege relevanţa pe care acest concept a dobândit-o în istoria contemporană. Cu toate acestea, există diferite gradaţii în definiţiile posibile ale societăţii de masă, după cum rezultă şi din cea existentă în *Dizionario delle scienze sociali* (1997, p. 693), unde este prezentată ca o expresie folosită pentru a descrie condiţiile societăţii în care

formele de asociere tradiționale cum ar fi comunitatea, clasa, etnicitatea și religia tind să devină din ce în ce mai puțin importante și în care organizarea socială este lărgită și birocratizată în așa fel încât relațiile sociale sunt relativ impersonale. În formulările cele mai radicale, „societatea de masă” este descrisă ca o societate în care populația este compusă dintr-o masă nediferențiată, lipsită de legături comunitare și de tradiții, incapabilă să facă deosebiri de cultură și de politică și, prin urmare, supusă valurilor modei și emoției și pradă manipulărilor din partea unor lideri carismatici lipsiți de scrupule.

Societatea de masă este un recipient larg, un concept care-l absoarbe și-l depășește pe acela al societății împărțite în clase. Apariția sa provoacă alarme și dezorientare. Dintre numeroșii observatori ai acestui fenomen, Ortega y Gasset rămâne, încă, unul dintre cei mai lucizi și bine orientați în stabilirea celor două laturi ale schimbării. Pe de o parte, imposibila izolare și posibila pierdere de sine.

Cine dorește să mediteze, să se reculeagă, trebuie să se obișnuiască să facă aceasta în mijlocul zarvei publice, un scufundător în oceanul gălăgiei colective. Omului nu-i este permis material să stea singur, să stea împreună doar cu sine însuși.

Pe de altă parte, amplificarea la dimensiune mondială a locului fiecăruia dintre noi.

Imperiul maselor și ridicarea nivelului său, durata pe care el o anunță, nu sunt, la rândul lor, decât niște simptome ale unui fapt mai complex și general. [...] Este, pur și simplu, vorba despre faptul că lumea, dintr-o dată, a crescut [...] că fiecare individ locuiește în mod obișnuit în lumea întreagă [...]. Această proximitate a ceea ce este îndepărtat, această prezență a ceea ce este absent, a făcut să crească într-o proporție fabuloasă orizontul fiecărei vieți (Ortega y Gasset, 1962, p. 4 și 31).

Aceste viziuni asupra întregului sunt unul dintre domeniile preferate de sociologi, în timp ce istoricii au lucrat mai degrabă pentru a sublinia legăturile dintre societate, comportamente de masă și sisteme totalitare ca fascismul, nazismul și comunismul: ideologii și regimuri politice de neconceput în afara mecanismelor operative ale noii structuri sociale.

În privința studierii claselor sociale, interesul pentru clasa muncitoare l-a precedat pe acela față de burghezii. În Italia, din anii '50 și până la începutul anilor '70, o istoriografie caracterizată de o alegere precisă a taberei politice de stânga (marxistă sau inspirată de marxism) a abordat studiul clasei muncitoare sau, mai exact, al organizațiilor sale, reconstituind originile și luptele dintre

sfârşitul secolului al XIX-lea, perioada lui Giolitti, şi anii de după primul război mondial (Procacci, 1970; Merli, 1972-1973; Spriano, 1958, 1960, 1964).

Istoriografia britanică şi-a menţinut un primat specific în studiile despre clasa muncitoare chiar şi după ce a aderat, începând din anii '80, la *linguistic turn.* O metodologie care n-a putut să nu suscite rezerve explicite din partea celor care (Cannadine, 1992) consideră prea puţin convingătoare părăsirea istoriei raporturilor de clasă între salariaţi şi capitalişti în favoarea unei reconstituiri axate pe limbajul de clasă folosit de muncitori ca expresie a identităţii lor individuale şi colective.

Studiile despre burghezii au avut, în schimb, parte de o dezvoltare importantă începând de pe la jumătatea anilor '70, într-o coincidenţă grăitoare cu declinul militanţelor istoriografice inspirate de marxism. Înainte de toate, burghezia nu mai apare ca un monolit generic, o entitate descrisă într-o singură ipostază, ci a început să fie studiată la plural, în multitudinea manifestărilor sale. Mai apăruseră anterior lucrări de la începutul anilor '60 ale franţuzoaicei Adeline Daumard (1963, 1965) despre proprietarii imobiliari şi despre burghezii parizieni (lucrări urmate de cele despre burghezia franceză din secolul al XIX-lea, 1987) şi, tot în Franţa, Maurice Agulhon inaugurase studiile asupra „sociabilităţii", printr-o cercetare asupra cercurilor burgheze. În Germania, după studiile de pionierat ale lui Jürgen Kocka efectuate direct asupra întreprinzătorilor germani şi a funcţionarilor (Kocka, 1975 şi 1982) şi după sprijinirea şi promovarea unei lucrări colective despre burgheziile europene (Kocka, 1989) urma o lucrare de ansamblu ca aceea a lui Lothar Gall (1992).

„Contaminarea burgheză" se extindea în Italia cu o întârziere de câţiva ani. Un rol prevestitor îl avusese, pe terenul reconstituirii culturilor burgheze, *Nazione e lavoro* (1979) de Silvio Lanaro, în timp ce, în 1984 „Quaderni storici", una dintre cele mai inovatoare reviste italiene, dedica un număr monografic lucrării *Borghesie urbane dell'800.* Urmau la distanţă de câţiva ani lucrările lui Paolo Macry (1988), Raffaele Romanelli (1989), Alberto M. Banti (1989 şi 1996), Marco Meriggi (1992), Daniela Luigia Caglioti (1994), Francesca Socrate (1995): studii monografice şi tablouri de ansamblu dedicate preponderent secolului al XIX-lea şi perioadei lui Giolitti. Judecând după concentrarea datelor, era vorba despre o adevărată explozie a unui nou interes care marca o cotitură în istoriografia italiană. Tot în acei ani apăreau cercetările efectuate de Mariuccia Salvati asupra funcţionarilor publici şi asupra micii burghezii în anii fascismului (1992 şi 1993) şi de Marco Soresina despre funcţionarii particulari de la Milano între 1880 şi 1939 (1992), în timp ce Maria Malatesta coordona o amplă culegere de studii asupra liber-profesioniştilor (1996). O atenţie mai redusă suscitau în faza aceasta muncitorii, cu excepţia realităţii torineze de la începutul secolului al XX-lea, studiată de Maurizio

Gribaudi (1987) și a cazurilor de la Marghera și de la Institutul Poligrafic din Roma reconstituite de Francesco Piva (1991 și 1998).

Apăreau în prim-plan teme până atunci trecute cu vederea sau subapreciate, ca mica burghezie, care devenea din ce în ce mai vizibilă și la nivel european (Crossick și Haupt, 1995). Istoria societății italiene în ansamblul său devine obiectul unor tentative de reconstituire complexă pentru perioada liberală (Montroni, 1995 și 2002) și pentru perioada de după al doilea război mondial (Vidotto, 1999) acesta din urmă fiind un domeniu controlat în genere de studiile sociologice (Paci, 1982 și 1992) și de anchete care se aplicau separat la clase, structura socială, mobilitate. Legitimarea istorică a unei reconstituiri sociale privind transformările italiene era, de altfel, un rezultat obținut atât de *Storia dell'Italia repubblicana* de Silvio Lanaro (1992) cât și de *Storia d'Italia* a lui Paul Ginsborg (1989 și 1998).

În pofida unei certe, persistente și răspândite polemici față de insuficiențele culturale, morale și politice ale păturilor medii italiene (Sylos Labini, 1974 și 1986), apare acum mutată pe planul al doilea tradiționala temă istoriografică referitoare la caracterul diferențiat și la slăbiciunile specifice ale burgheziilor naționale: invocate în Italia pentru a explica trudnica dezvoltare economică a țării și prăbușirea regimului liberal în anii '20; în Germania, pentru a introduce tema „trădării burgheziei", susținând că o nobilime puternică datorită forței sale economice și politice, ca și înaltului său prestigiu social, atrăsese burghezia într-un păienjeniș de raporturi matrimoniale și influențe culturale, transformând-o într-un grup aflat în interiorul logicii de castă și feudală. De cealaltă parte, doar burgheziile franceză și engleză constituiau un fel de model, erau adevăratele burghezii antreprenoriale, puternice datorită inițiativei și forței politice, liberale.

Trăsătura caracteristică a noii istorii sociale italiene, reprezentată de un mare număr de autori și titluri (menționate mai sus cu criterii prin forța lucrurilor rapide și sumare), este faptul că renunță să se miște pe un teren al analizei făcute în termeni de clasă și/sau ai luptei de clasă. O renunțare dictată și de nevoia de a demonta conceptualizările hegemonice tradiționale, precum și de respingerea unor explicații generalizatoare. Atenția este concentrată mai ales pe stilurile de viață, pe culturi, comportamente sociale și opțiuni politice, sisteme relaționale și clientelare, apartenențe și identități. De altfel, și pe plan istoriografic, în afară de cel al limbajului sociologic și de specialitate, distincția weberiană semnalată la început între pătură socială și clasă, între criterii de status și grupuri definite pe baza rolului lor în procesul de producție, apare acum depășită sau, cel puțin, nu întotdeauna aplicată în privința unei societăți post-industriale dominată de sectorul terțiar. Și totuși, în fața unei realități sociale multilaterale și fragmentare ca aceea a lumii contemporane revine în atenție cerința unei clasificări. Categoria „societate de masă" oferă numai un cadru în care acționează un mozaic de profesii, funcții, venituri, grupuri și stratificări, omologabile doar

pentru unele comportamente, dar, în fapt, indescifrabilă. Este, prin urmare, de dorit un punct de vedere general şi, în ciuda tuturor limitelor sale, articularea în clase răspunde unei prime cerinţe de reprezentare a societăţii, aceasta şi pentru că aparţine unui limbaj consolidat, bogat în conţinuturi simbolice şi evocatoare. Dar, sublinia sociologul francez Pierre Bourdieu (1930-2002), o clasă „fie ea socială, sexuală, etnică sau de alt tip, există dacă din ea fac parte indivizi în stare să se impună ca reprezentanţi autorizaţi să vorbească şi să acţioneze oficial în locul şi în numele ei" (Bourdieu, 1987, p. 15). Într-un cuvânt, o clasă devine astfel dacă are o dimensiune culturală, politică şi de organizare: în schimb, această dimensiune s-a epuizat treptat. Iar unele grupuri şi stratificări sociale nu au avut niciodată o voce publică proprie.

Într-o anumită măsură, renunţarea la certitudinile conceptuale din terminologia de clasă pare să aibă drept consecinţă paradoxală însăşi dispariţia claselor. Dar, evident, nu dispariţia stratificărilor, a diferenţelor de status şi a ierarhiilor sociale.

Nevoia de categorii reapare, totuşi, cu forţă mai ales când intră în joc noi protagonişti ai scenei politice şi culturale, ca femeile şi mişcările feministe. Nu din întâmplare americana Joan Scott a afirmat în legătură cu provocarea istoriei tradiţionale de către istoria femeilor:

> femeile nu pot fi pur şi simplu adăugate fără o ajustare substanţială de termeni, modele şi ipoteze a ceea ce fost considerată în trecut istorie obiectivă, neutră şi universală, pentru căacea viziune asupra istoriei includea chiar în definiţia ei excluderea femeilor (Scott, 1993, p. 71).

Este şi cazul recentului succes istoriografic al conceptului de „cetăţenie". Termen luat nu din vocabularul juridic tradiţional, ci din interpretarea pe care a propus-o sociologul englez Thomas H. Marshall (1893-1981) într-o lucrare din 1950, tradusă în limba italiană abia în 1976, în care insista asupra necesităţii dobândirii de drepturi sociale, alături de cele civile şi politice, pentru a se putea vorbi despre o cetăţenie deplină. Reconstituirea istorică a dinamicilor politice şi sociale, reinterpretate în sensul extinderii drepturilor de cetăţenie, permite dobândirea unui nou instrument revelator al rolului femeilor (şi al altor subiecţi excluşi), al însemnătăţii bătăliilor pentru sufragiu, pentru a deveni mai apoi măsura ocrotirii din sistemul *Welfare* şi inspirator al noilor proiecte politice (Bonacchi şi Groppi, 1993; Rossi-Doria, 1996).

Atenţia acordată drepturilor, rolurilor de gen, diferenţelor şi marginalizării, rolului cunoştinţelor (în primul rând din domeniul ştiinţelor sociale cu orientare pozitivistă) este, cu siguranţă, una dintre cele mai mari contribuţii pe care, şi în Italia, femeile istoric au adus-o noii istorii sociale.

2.6. Căile comparației și contabilitatea morală a secolului al XX-lea

Din ce în ce mai frecventă, prezența activă a problemelor istorice interpretate social propune în repetate rânduri tema comparației, unul dintre elementele structurale ale științelor umane. Este un semn al ieșirii treptate din starea de provincialism a istoriografiei italiene, dar și al reapariției, de o mare însemnătate, a discursului politic asupra istoriei.

Comparația între sisteme politice, modele de dezvoltare economică, clase sociale, istorii naționale este însoțită aproape întotdeauna de un criteriu de evaluare implicit sau explicit. Separația invocată de multe între științele istorice și științele sociale, între abordarea ideografică și abordarea nomografică, distincție introdusă de istorismul lui Wilhelm Dilthey (1833-1911) și Wilhelm Windelband (1848-1915), între reconstituirea aspectelor unice și irepetabile ale unui eveniment istoric și legile recurente ale fenomenelor sociale, între procedeu individualizator și procedeu generalizator, aceste distincții nu au fost aplicate pe larg în practica istoricilor. Aceasta și pentru că o comparație între rezultate diferite ale unor fenomene vecine temporal sau comparabile reprezintă unul dintre aspectele cele mai angajante intelectual ale fiecărui discurs istoric general. Încă dintr-o lucrare ca *Storia d'Europa nel secolo decimonono* (1932) a lui Benedetto Croce, filosof idealist și istorist, era propusă o confruntare între unificarea germană și unificarea italiană, plină de evaluări explicite, măsurate în comparație cu modelul unui liberalism ideal.

Dacă Risorgimentoul italian fusese capodopera spiritului liberal european, această redeșteptare a Germaniei era capodopera artei politice și a virtuții militare unite cu aceasta: două capodopere aproximativ la fel de diferite cum ar fi aceea dintr-o poezie frumoasă și o mașină puternică; și creației bismarkiene, ca și aceleia care era și voia să fie o atestare a puterii, nu-i trebuia o altă justificare și nici măcar nu i se potrivea ficțiunea juridică a plebiscitelor, simbolice în a semnifica sufletul liberal, dar inepte, chiar ca simbol, unde acțiunea fusese condusă și se înțelegea că ar trebui continuată, doar de autoritatea principilor și a principelui între principi, regele Prusiei, acum împăratul german (Croce, 1961, p. 262).

Tocmai chestiunea germană a reprezentat unul dintre punctele cruciale ale unei reflecții istorice comparative care a trecut granițele Germaniei prezentându-se ca problemă generală a interpretării. Totul provine din dificultatea de a explica și a înțelege afirmarea nazismului și caracteristicile sale intrinsec distructive care au dus la al doilea război mondial și la exterminarea evreilor. După 1945, mulți istorici, în parte germani, în parte francezi, anglo-saxoni și din alte țări susținuseră existența unei linii de continuitate în istoria germană între modalitățile unificării realizate într-un stil autoritar, procesul de industrializare impus de sus, vocația

războinică și a puterii, inevitabila apariție a dictaturii hitleriste (fără a-i lua în considerare pe aceia care descopereau un fel de „predestinare" istorică de la Luther la Hitler!). Chiar și fără a dori să stabilească legături atât de puternice, mulți istorici propuseseră din nou așa-numitul „deutscher Sonderweg", calea deosebită, caracteristică pentru modernizarea politică și economică germană, a unei „verspätete Nation", o națiune care a ajuns târziu, sau „în întârziere", la unificarea națională fără o revoluție burgheză propriu-zisă. Un parcurs nu numai deosebit, ci „eronat" prin diversitatea sa față de cel „virtuos" aflat la originea democrațiilor occidentale. După cum a amintit istoricul german Hagen Schulze, oricât de diferită ar fi alegerea punctului de plecare a acelui *continuum* care își găsește expresia în „calea germană specială", un lucru este cert:

toți le recunosc germanilor o propensiune deosebită pentru atitudini autoritare sau, în orice caz, de dependență față de autoritatea constituită. În istoria lor, ei au avut, prin urmare, nefericirea de a nu fi realizat o revoluție burgheză și aceasta i-a îndepărtat din ce în ce mai mult de itinerarul occidental către libertate și egalitate, i-a făcut să arunce Europa în mai multe războaie și să cadă ei înșiși pradă național-socialismului (Schulze, 1990, p. 6).

Și, prin urmare, în formularea cea mai coerentă, *Sonderweg** este sortit să se transforme în dictatura bazată pe teroare a nazismului ca realizare mai radicală a fascismului european (Grebing, 1986, p. 11). Un parcurs care pune în discuție toată istoria germană contemporană de până la căderea nazismului, apoi începând cu perioada de după al doilea război mondial, a unui *Normalweg*, calea democratică normală a celorlalte țări europene.

În 1980, doi tineri istorici englezi, David Blackbourn și Geoff Eley, într-un studiu publicat la început în limba germană și reeditat mai apoi în limba engleză (1984), puseseră sub semnul îndoielii aceste trăsături caracteristice ale istoriei germane, susținând că multe aspecte privind *Sonderweg*, ca rolul statului sau aderarea marii burghezii la stilurile de viață și la comportamentele nobilimii, nu fuseseră substanțial diferite la celelalte mari națiuni europene considerate ca model ideal, dar neverificat, de dezvoltare politică. Cât despre constituționalismul monarhic, care părea „să se îndepărteze atât de nefericit de drumul occidental normal către democrație și libertate", dacă este examinat într-o optică mai corectă a comparatismului, nu se arăta chiar atât de diform și diferit de celelalte; de fapt „democrația parlamentară în sensul de azi al cuvântului, era o raritate pentru toată Europa din perioada care a precedat primul război mondial" (Schulze, 1990, p. 7-8).

* Sonderweg (drum special), este o teorie controversată în istoriografie care consideră că Germania și germanii trebuie să-și urmeze unicul și propriul drum de-a lungul evoluției istorice începând cu secolul al XIX-lea, separat de alte state europene. Termenul a fost folosit pentru prima dată de conservatorii germani în perioada imperiului, începând cu ultima perioadă a secolului XIX - n.r.

Se născuse de aici o dezbatere vie între cei care contestau concluziile lui Blackbourn și Eley și cei care, fără a nega *Sonderweg*-ul, acordau o permanentă specificitate istoriei germane și altor factori, ca iraționalismul antimodernist al intelectualilor și modernismul reacționar al multor tehnicieni și oameni de știință (Herf, 1988). În particular, Jürgen Kocka sublinia, printre trăsăturile caracteristice germane, în primul rând suprapunerea temporală a multor probleme cruciale ca formarea tardivă și venită de sus a sentimentului național, chestiunea constituțională a rolului deținut de parlament și debutul conflictelor de clasă legate de industrializare. În al doilea rând, ponderea tradiției birocratice care își extinsese influența de la stratificarea de clasă la organizarea sistemului școlar; o birocrație autoritară care favorizase nașterea statului social, dar împiedicase dezvoltarea unui sistem pe deplin parlamentar până în 1918. În sfârșit, Kocka insista pe necesitatea de a distinge două momente diferite, slăbiciunea și prăbușirea republicii de la Weimar pe de o parte, ascensiunea și victoria nazismului pe de altă parte. Naționalismul era un fenomen prea nou și prea legat de contextul internațional postbelic pentru a-și găsi cu adevărat rădăcinile în vechiul *Sonderweg* german (Kocka, 1988, p. 12-13.).

Aici nu contează înșiruirea motivelor unora și altora, cât a scoate la lumină repetarea și tipologia acestor abordări comparative.

Absenta (sau eșuata) revoluție burgheză constituia, prin urmare, unul dintre elementele care au susținut acel *Sonderweg* german. Tocmai această problemă fusese în centrul interpretării date Risorgimentoului de către Gramsci, reluată de istoriografia marxistă italiană de după al doilea război mondial și obiect al unei convingătoare contestări din partea lui Rosario Romeo, în 1956 (vezi 4.3). Coincidența unei învinuiri asemănătoare pentru cele două „națiuni tardive", adeverește existența unor automatisme ale culturii istoriografice, dar și mai revelatoare apare distanța temporală la care au fost începute procesele revizioniste în această privință, confirmând o insuficientă comunicare între diversele istoriografii europene.

Tema unei confruntări între Italia și Germania apăruse, în schimb, la jumătatea anilor '70, în considerațiile pe care Renzo De Felice le prezentase în *Intervista sul fascismo* (1975) pe seama deosebirilor dintre fascism și nazism.

Un [...] element revoluționar este că fascismul italian [...] își stabilește o misiune, aceea de a transforma societatea și individul într-o direcție care nu mai fusese niciodată nici experimentată, nici realizată. [...] Aici se introduce o diferențiere între fascism [...] și național-socialism care dacă are întrutotul aspectul revoluționar al mobilizării maselor, în ceea ce privește transformarea societății se mișcă pe o cale dublă care în parte se deosebește de cazul italian. Dacă, pe de o parte, tinde către crearea unei noi societăți, pe de altă parte, însă, valorile cele mai profunde pe care această societate trebuie să se construiască sunt valori tradiționale, vechi, de-a dreptul de neschimbat.

Principiul rasei este tipic, în acest sens, dar nu este singurul [...]. Ideea de a crea un nou tip de om nu aparține nazismului (De Felice, 1975, p. 41).

Aceste distincții bazate pe modernitatea limitată a nazismului nu i-au convins pe comentatori și, de altfel, oricât de atenuate au fost mai târziu, nu au reprezentat unul dintre punctele importante ale contribuției lui De Felice la istoria fascismului italian și european (vezi 4.5).

Exercițiul comparației a înregistrat un succes neașteptat, în afara mediului strict științific și a provocat o dezbatere foarte încinsă în Germania (așa-numita *Historikerstreit**) în urma afirmațiilor filosofului și istoricului liberal-conservator german Ernst Nolte referitoare la prioritatea temporală a comunismului sovietic în conceperea politicilor de exterminare și, prin urmare, la faptul că experiența național-socialistă nu era unică (Nolte, 1987). Comparabilitatea între fenomene considerate până atunci de neconfruntat, avea ca scop relativizarea nazismului, ușurarea poverii responsabilității poporului german, permițându-i acestuia să-și redobândească o continuitate legitimă cu istoria proprie sau cel puțin așa a părut marii majorități a opiniei culte internaționale. Muzeul ororilor din secolul al XX-lea nu ar mai fi avut un singur protagonist. Tezele lui Nolte, publicate într-un articol pentru cotidianul „Frankfurter Allgemeine Zeitung" sub titlul *Un passato che non vuole passare* (6 iunie 1986) erau prezentate cu o anumită eficacitate și atingeau un punct nevralgic pentru publicul german:

[...] tot ceea ce au făcut mai apoi național-socialiștii, cu singura excepție a camerelor de gazare, era deja descris într-o vastă literatură de la începutul anilor '20: deportări și execuții în masă prin împușcare, torturi, lagăre de concentrare, eliminarea unor grupuri întregi după criterii pur obiective, ordine de exterminare a milioane de oameni nevinovați, dar considerați „dușmani". [...] trebuie să ne fie permis, ba chiar este inevitabil, să punem următoarea întrebare: nu a săvârșit Hitler, nu au săvârșit național-socialiștii o acțiune „asiatică" poate doar pentru că se considerau ei înșiși și ai lor victime potențiale sau efective ale unei acțiuni „asiatice"? „Arhipelagul Gulag" [se face referire la relatările lui Alexandr Soljenițân, scriitor și disident, despre experiența sa de deportat în lagărele sovietice] nu a precedat Auschwitz-ul? Nu a fost „exterminarea de clasă" a bolșevicilor un model logic și faptic al „exterminării de rasă" a național-socialiștilor? [...] în pofida oricărei comparabilități, acțiunile de exterminare biologică a național-socialismului se deosebesc calitativ de exterminarea socială săvârșită de bolșevism. Dar cum un asasinat, fie chiar o exterminare, nu poate fi „justificat" printr-un alt asasinat, nu mai puțin profund deviant este o atitudine care observă doar *acel* asasinat și *acea* exterminare și nu vrea să ia act de celelalte, chiar dacă, în mod foarte verosimil, între cele două există o legătură cauzală (Nolte, 1978, p. 8-9).

* Historikerstreit – disputa istoricilor – a reprezentat o controversă politică și intelectuală în Germania de Vest, despre cum Holocaustul trebuie interpretat de istorie. Controversa a avut loc între 1986-1989, unul din reprezentanții săi fiind Ernst Nolte - n.r.

Cu toate acestea, Nolte nu prezenta probe documentare prin care să demonstreze un şir fără echivoc de cauze şi efecte. Argumentările sale erau bazate pe conjuncturi „raţionale", pentru unele convingătoare şi verosimile, pentru altele nefondate.

Printre numeroşii istorici care au intervenit în *Historikerstreit*, Jürgen Kocka a contribuit cu consideraţiile cele mai funcţionale pentru o evaluare a abordărilor comparative. După ce a amintit că obiectivul lui Nolte era acela de a relativiza crimele naziste, şi în mod special exterminarea evreilor, punându-le în raport cu alte genociduri precedente (ca acela comis de turci în rândul armenilor în timpul primului război mondial) şi cu teroarea stalinistă sau cu episoade de mai târziu ca masacrele săvârşite de comuniştii lui Pol Pot în Cambogia în anii '70, Kocka amintea că, dacă utilizarea conceptului de totalitarism permisese găsirea unor asemănări semnificative între nazism şi stalinism, folosirea categoriei de fascism pusese, în schimb, în lumină numeroasele diferenţe dintre cele două regimuri: „diferenţe notabile în ideologie şi în modurile respective de concepere a viitorului, în cauzele şi în efectele sociale, în locul ocupat şi în valoarea care i se atribuia acestei categorii în interiorul procesului istoric"

După părerea sa, de cealaltă parte rămânea o diferenţă calitativă între perfectul sistem birocratizat şi rece al exterminării în masă din Reich-ul hitlerist, înalt industrializat şi prin comparaţie perfect organizat şi amestecul brutal de excese de tipul războiului civil, de „lichidări" în masă, de sclavie şi de exploatare în înapoiata dictatură stalinistă (Kocka, 1987, p. 51).

Kocka reflecta apoi asupra „echivalării" atrocităţilor, subliniind felul în care acest criteriu nu putea şterge unicitatea comportamentelor germane prin introducerea confruntării cu Stalin şi Pol Pot. Sugera, în schimb, că această confruntare trebuia propusă cu naţiuni europene având aceeaşi dezvoltare politică, economică şi culturală, ţinând seamă de tradiţia europeană comună „inimaginabilă" fără Iluminism, Drepturile omului şi Stat constituţional. Numai pe acest fundal trebuia evaluat cazul german şi singularitatea sa (Kocka, 1987, p. 52).

Aceleaşi criterii ar fi trebuit să aibă valoare pentru evaluarea comparativă a totalitarismelor (Flores, 1998), o categorie definită în aspectele sale constante şi caracteristice de către sociologi, politologi şi filosofi ai societăţii şi ai politicii începând cu volumul lui Hannah Arendt, *Le origini del totalitarismo*, publicat în 1951 (Arendt, 2004). Partidul unic, un regim poliţienesc cu un control strict al vieţii publice, dar şi pe dimensiunea privată a cetăţenilor, o dominaţie absolută asupra mijloacelor de comunicare, folosirea propagandei şi a mobilizării maselor, eliminarea fizică a adversarilor politici.

Este neîndoielnic faptul că şi aici comparaţia ajută mai mult la descoperirea factorilor de diferenţiere, decât elementele comune. În acest context rămâne deschisă aprecierea fascismului ca totalitarism. În această privinţă este folosită cu precădere expresia „totalitarism imperfect", nu numai pentru represiunea mai puţin radicală faţă de inamicii politici (este greu să vorbim despre teroarea fascistă), ci pentru dualismul care persistă între Mussolini şi monarhie, între partid şi stat. Emilio Gentile, mai mult decât oricare alt istoric, a confirmat caracterul totalitar al fascismului, dar rămâne deschisă chestiunea dacă tezele sale capătă greutate datorită unei confruntări comparative sau dacă este suficient, pentru a le susţine un minim numitor comun şi reiterata teoretizare fascistă a totalitarismului (Gentile, 1975, p. 422; Gentile, 1995).

După cum se poate vedea, dezbaterea asupra acestor aspecte este deosebit de vie, cu ecouri largi în istoriografia internaţională. Şi, de fapt, datorită fascismului şi naturii comparative a multor cercetări istoria Italiei contemporane a devenit un subiect de larg interes şi în afara ţării.

Dar putem atribui un rezultat de mai târziu al dezbaterii comparative declanşate de Nolte: răspândirea unui registru interpretativ şi al unui discurs istoric public bazat pe inventarul vinovăţiilor, pe o gradare a responsabilităţilor istorice şi politice, în sfârşit, pe contabilizarea victimelor. Un criteriu destinat dacă nu absolvirii de vină, redistribuirii unor circumstanţe şi responsabilităţi chiar şi în rândul naţiunilor şi popoarelor care păreau să fi parcurs doar calea pozitivă a istoriei. Fără a nega proporţiile enorme atinse de *shoah**, ce greutate poate fi atribuită şi ce justificări morale ar putea avea bombardamentele de tip covor asupra oraşelor germane, acţiuni care urmăreau, în mod inutil, să slăbească moralul Germaniei? Şi, apoi, erau într-adevăr necesare bombele atomice aruncate asupra Japoniei?

Această contabilizare a victimelor şi redistribuirea vinilor au readus în atenţia generală chestiuni neglijate mult timp, ca acelea ale peşterilor transformate în morminte comune în care, la sfârşitul războiului, au fost sacrificaţi numeroşi italieni de către partizanii comunişti iugoslavi. Număr greu de stabilit mai ales pentru cei aruncaţi direct în aceste peşteri, dar şi pentru „dispăruţii" în diferite feluri, cu un total, poate, de 4-5 000 de persoane (Pupo şi Spazzali, 2003, p. 23-30). Genocid, purificare etnică: cu ce cuvinte pot fi denumite aceste măceluri şi de la ce număr de victime în sus pot fi ele denumite astfel?

Convingerea că marile drame ale primei jumătăţi de secol nu s-ar mai putea repeta vreodată, a fost dezminţită de exterminările comise în Cambogia de khmerii roşii ai lui Pol Pot, de genocidul populaţiei tutsi în Ruanda şi de operaţiunile de purificare etnică din fosta Jugoslavie.

---

*shoah, termen ebraic care desemnează exterminarea evreilor de către nazişti în timpul celui de-al doilea război mondial - n.t.

Multe națiuni își afișează fără ezitare condiția de victime și pe baza acestor conotații își redefinesc propria identitate istorică și politică. Este și cazul Italiei. A se vedea felul în care masacrul de la Fosse Ardeatine de la Roma, din 24 martie 1944, este prezentat ca pagină de cel mai înalt eroism al Rezistenței romane, iar curajul sacrificiului prevalează asupra celui al luptei împotriva germanilor (Vidotto, 2001, p. 252). A se vedea și cât dezechilibru există în cercetarea italiană între mulțimea de studii asupra masacrării civililor și a violențelor suferite din partea ocupanților germani și redusa (uneori chiar reticentă) producție istoriografică asupra politicii italiene de ocupație în Grecia și în Balcani, cu omorurile și distrugerile comise acolo (Rodogno, 2003).

Această contabilitate comparativă a victimelor este un proces curios care tinde să aplatizeze scara de valori și să pună pe același plan fenomene foarte diferite, răspunzând deseori doar solicitării antagonismelor politice. Contrastul între vechile ideologii totalizante, cu sistemele lor de valori, s-a tradus în controversele asupra numărului de oameni uciși care trebuie imputat uneia sau alteia dintre părți.

Dar poate că unele ierarhii de valori ar trebui rediscutate. Comunismul este de condamnat nu numai pentru rezultatele sale care pot fi măsurate în zeci de milioane de victime, dar, în opinia multora, și pentru premisele sale. Cu toate acestea, spre deosebire de nazism, a mobilizat sute de milioane de indivizi în jurul unei idei de emancipare și de independență. Este o diferență care contează. Dacă istoria nu trebuie să mai permită păcate prin omisiune sau reticențe, nu poate nici măcar să se oprească la această numărare a morților.

În încercarea de a schița un bilanț moral al secolului al XX-lea, istoricul american Charles Maier a încercat să efectueze o contabilitate detaliată a victimelor, calculând asasinatele politice, lagărele de concentrare, încercările de genocid prin înfometare și epuizare, morții în conflicte internaționale și în războaiele civile, civilii căzuți în războaie, genociduri prin exterminare (evrei și țigani), violențe interetnice, victime ale terorismului politic. Între 100 și 150 de milioane de persoane ucise: egale, poate, cu 1-1,5% dintr-un total de 12-15 miliarde de oameni care au trăit în acest secol, dintre care 6 miliarde încă în viață (Maier, 1999, p. 998-999). Mulți sau puțini? Un număr de victime egal cu 1% se poate calcula și pentru secole anterioare. Și foametea din Rusia și cele frecvente în China, în India sau în Africa, cui trebuie imputate?

Atenția asupra dramelor umane din secolul al XX-lea trebuie să se concentreze asupra primei jumătăți a secolului trecut, adoptând optica occidentală care insistă asupra perioadei celor două războaie mondiale sau este nevoie să se privească și spre a doua jumătate, când au devenit vizibile pagubele suferite de restul lumii ca urmare a imperialismului, a prăbușirii imperiilor coloniale, a problemelor rezultate din împărțirea între țări bogate și țări sărace?

Iar femeile și copiii, victime desemnate de minoritatea lor și diferența socială, unde trebuie să-i plasăm?

Pot părea exerciții zadarnice și ușor plictisitoare, chiar dacă ne obligă să facem o retrospectivă a secolului de curând încheiat, adoptând o măsură neobișnuită de apreciere.

Marile narațiuni istorice, prin atenția pe care au acordat-o dialecticii și dinamicii forțelor reale ale dezvoltării umane – prin urmare și aspectelor lor distructive – ne obișnuiseră să iertăm în mod egal relele și greșelile istoriei. Ne place ori nu ne place, acest punct de vedere pare depășit. Sau, cel puțin, suspendat.

3. Cercetarea și izvoarele

3.1. De unde pornim

„De la internet", ar răspunde imediat un copil din clasele primare și „de la internet", ar repeta un student. Chiar și omul de știință, dacă nu știe ce să facă, va începe cu un tur pe net.

Dar chiar și înainte de a apela la internet, trebuie să avem ceva de căutat. Pot fi suficiente o întrebare banală, chiar și o simplă curiozitate, încă nu formulate ca o problemă de cercetare. Se pornește întotdeauna de la o întrebare, de la nevoia de a cunoaște, de a înțelege. În unele cazuri, mai simplu, pentru a face față unei sarcini obligatorii, pentru a răspunde unei necesități de studiu: se construiește o bibliografie, se pregătește o lucrare, se începe propria teză de licență.

Să ne imaginăm două cazuri posibile. Unul referitor la masacrul de la Fosse Ardeatine, celălalt la originile fascismului. Primul face parte, aparent, din categoria curiozităților, a chestiunilor de detaliu și poate fi formulat astfel: cum se face că, în comemorările acelui măcel, sunt date în ziare, în emisiunile radiofonice și de televiziune cifre atât de variabile despre numărul morților: 320, 330, 335 (diferențe care pot fi găsite uneori chiar și în texte istorice)? Dacă germanii uciși în atentatul de pe strada Rasella, la 23 martie 1944, fuseseră în număr de 32 și ca represalii era prevăzută o proporție de 10 la 1, ce se întâmplase? Al doilea caz este o temă de cercetare istorică adevărată: vrem să adunăm informații despre acțiunile organizațiilor fasciste din regiunea Emilia și despre lupta lor împotriva socialiștilor din acel teritoriu.

Pe net putem acționa în două direcții: să utilizăm un motor de cercetare generală ca Google sau să consultăm catalogul on-line al Institutului central pentru catalogul

unic (ICCU), a cărui adresă ne este oferită, de altfel, chiar de Google. O dăm și noi aici: http/opac.sbn.it/cgi-bin/ICCUForm.pl?form=WebFrame, dar poate fi găsit și ca ICCU Home Page sau într-un mai mult sau mai puțin echivalent OPAC-Indice SBN. După ce am intrat pe site, în câmpul „titlu" (dar se poate utiliza și câmpul „subiect" al modulului de cercetare de bază al Indicelui SBN (Serviciul bibliotecar național), sau pe ecranul pe care îl avem în față să facem clic pe „Fosse Ardeatine" Este bine să amintim aici, chiar dacă, de data aceasta, nu este cazul, că ICCU (fiecare site are secretele sale) nu citește accentele și alte semne asemănătoare: nu vor fi puse aceste semne pe cuvinte ca „Führer", așa cum, în celelalte situații, este necesar. Deci, în câteva secunde (cel puțin în conectarea tradițională a celui care scrie) ICCU ne va oferi titlurile a 66 de documente, cărți și broșuri pe care putem cere să ne fie prezentate în ordinea datei de apariție. Vom descoperi cu această ocazie că una dintre primele cărți citate, un text din 1945 al lui Attilio Ascarelli (medicul însărcinat cu autopsiile) revine de opt ori, că volumul lui Robert Katz *Morte a Roma. Il massacro delle Fosse Ardeatine,* apare de 14 ori începând din 1967-68, în timp ce dintre lucrările cele mai recente este înregistrată în două ediții (1999 și 2001) *L'ordine è già stato eseguito. Roma, le Fosse Ardeatine, la memoria* de Alessandro Portelli; în sfârșit, în 2002, un istoric german, Joachim Staron, a publicat cartea *Fosse Ardeatine und Marzabotto* care conține în titlu și alte cuvinte demne de interes ca *Resistenza* și *nationale Mythenbildung*: nu este neapărat necesar să cunoaștem limba germană pentru a ne da seama că această carte abordează teme referitoare la mituri naționale. ICCU ne va spune și în ce biblioteci italiene, printre numeroasele care participă la sistemul SBN, sunt păstrate aceste volume. Cu avertismentul că în SBN nu vom găsi lista tuturor cărților din cele mai mari două biblioteci italiene: cea din Roma și cea din Florența, deoarece volumele apărute anterior anului 1980 sunt în curs de introducere în sistem.

Un control în alte mari sisteme de biblioteconomie ne confirmă rezultatele găsite până acum, chiar dacă selecția este mai restrânsă. Catalogul on-line al Library of Congess din Washington, cea mai mare bibliotecă din lume, ne indică 5 titluri, dintre care 3 fac trimitere la Ascarelli; ORION2, extraordinarul site de la University of California Los Angeles, are 4 Ascarelli și volumul în germană al lui Staron și semnalează, surprinzător, și simfonia a noua a muzicianului american William Schumann (1910-1992) intitulată *Le Fosse Ardeatine* din 1968. Sistemul de biblioteconomie al Bavariei, BSB-Opac, înregistrează, în schimb, 17 titluri printre care introduce *Attentato e rappresaglia. Il PCI e via Rasella* de Alberto și Elisa Benzoni, din 1999, lucrare scăpată, însă, din vedere de ICCU italian, o carte care reia discuția despre opțiunile politice și împrejurările atentatului comis de partizanii comuniști. Este vorba, în cazul ICCU, de o omisiune datorată în parte unor motive tehnice, pentru că programul citește riguros domeniul titluri: în acest caz, Fosse Ardeatine nu apar, așa cum sunt, de altfel, absente din titlul *Stragi naziste in Italia* de Lutz Klinkhammer (1997) care reconstituie cu minuțiozitate episodul respectiv.

Avem, prin urmare, cel puțin trei sau patru titluri indicate ferm printre cele în stare să răspundă cererii noastre: o problemă ușor de rezolvat căutându-le într-o bibliotecă sau chiar, pur și simplu, răsfoind cărțile lui Katz și Portelli în librărie.

O altă cale de parcurs pe net este aceea de a menționa „Fosse Ardeatine" direct în câmpul de cercetare Google care, într-o fracțiune de secundă (de la 0,07 la 0,18, în funcție de ora accesării) este în stare să găsească peste 7 800 de răspunsuri. Unul dintre siturile cu accesare directă, cel al ANFIM (Asociația națională a familiilor italiene ale martirilor căzuți pentru libertatea patriei), reconstituie evenimentul: nemții uciși în atentat din 32 devin 33 prin moartea ulterioară a unuia dintre răniți, iar maiorul SS Herbert Kappler, căruia îi fusese încredințată executarea represaliilor, adăugase alte zece persoane. Dar, dintr-o eroare la scrierea finală a listelor, victimele măcelului de la Ardeatine deveniseră 335. Vinovat de greșeală era căpitanul Erich Priebke, găsit după mulți ani în America de Sud, extrădat, judecat la Roma în 1996, mai întâi achitat și condamnat mai apoi la moarte în 1998. Soluția pe care ne-o oferă Google pare rapidă și convingătoare. În aceeași pagină web, Cercul Gianni Bosio semnalează prezența în arhiva sa niște înregistrări ale interviurilor folosite de Portelli, unul dintre cei mai mari specialiști italieni în istorie orală, pentru cartea *L'ordine è stato già eseguito.*

Rețeaua internet se demonstrează a fi și cu ocazia aceasta o mină foarte bogată, inepuizabilă și aproape imposibil de explorat în totalitate, în stare să ofere o cantitate enormă de materiale (uneori fără nicio legătură între ele) printre care trebuie să învățăm să ne mișcăm, dobândind competența necesară pentru a alege pe baza calității, veridicității și în funcție de propriile obiective ale cercetării.

Trecem acum la al doilea caz, parcurgând același traseu. Dacă începem să tastăm „fascism" în ICCU, vom fi pur și simplu copleșiți de apariția unei liste cu nu mai puțin de 5448 titluri (3161 dintre subiecte), deschisă de un volum intitulat în mod dubios, *Croce: fondatore e sostenitore del fascismo?* Este clar că trebuie să „redefinim" căutarea. „Huliganism fascist" ne dă 63 de titluri printre care găsim singurul Alessandro Roveri, *L'affermazione dello squadrismo fascista nelle campagne ferraresi: 1921-1922*, din 1979, care ar putea răspunde cerințelor noastre. De data aceasta, rezultatele nu sunt satisfăcătoare și chiar și Google, întrebat direct, sugerează doar două situri care oferă o scurtă și neconvingătoare reconstituire a fenomenului. Totuși, aici există un lucru de care trebuie să ținem seama. Ceea ce am găsit sunt rezultatele unui parcurs pe internet, făcut în martie 2004. La două luni, dar chiar la distanță de câteva ore, răspunsurile ar putea fi deja cu totul altele datorită permanentei aduceri la zi a siturilor și a rețelei. Pentru „Fosse Ardeatine", Google, în primele zile ale lui mai, va deschide 9140 de rezultate iar ICCU 5624 titluri pentru „fascism".

Să reflectăm asupra a ceea ce ar fi fost parcursul tradițional în era dinaintea internetului, parcurs practicabil, de altfel, și practicat chiar și astăzi. Să ne

închipuim că avem la dispoziţie cel puţin un manual de istorie care cuprinde secolul al XX-lea şi să pornim din nou de la Fosse Ardeatine. În acest caz, am putea găsi fie un răspuns detaliat, fie unul doar parţial. Chestiunea celor 5 victime în plus nu întotdeauna este clarificată: lipseşte, de exemplu, în manualul lui Viola (2000, p. 229) şi, de asemenea, în cel al lui Sabatucci şi Vidotto din 2002 (p. 195), dar este prezentă în ediţiile următoare (2004, p. 195). Explicaţia celor întâmplate am fi putut s-o găsim în una dintre lucrările generale despre Rezistenţă, ca aceea a lui Roberto Battaglia (1964, p. 225) care o semnalează ca provenind dintr-o greşeală, în timp ce acest lucru nu este comentat de impunătoarea şi veridica *Storia dell'Italia moderna* de Giorgio Candeloro care dedică, totuşi, un spaţiu larg acestui episod (1984, p. 271). Ar putea să pară o chestiune marginală, dar nu este aşa. În realitate a fost una dintre temele importante ale procesului intentat lui Kappler (1948-1953) şi este acuzaţia principală a recentului proces al lui Priebke care a contribuit indirect la reconsiderarea rolului pe care l-a avut execuţia de la Fosse Ardeatine în memoria naţională şi colectivă.

Date fiind rezultatele modeste ale cercetării pe net pentru celălalt subiect, cel referitor la huliganismul fascist din Emilia, suntem nevoiţi să mergem încă de la început pe calea tradiţională. Orice manual şcolar şi/sau universitar de istorie va trata o temă ca aceea a fascismului urban şi agrar într-o manieră relativ difuză, compatibilă cu alte lucrări de acest tip, dar va oferi un cadru general care nu este exhaustiv. Răspândirea endemică a fenomenului despre care ne vorbesc toate lucrările de istorie generală şi bogata sa cazuistică ne impun să trecem la cărţi de alt nivel. Bibliografiile manualelor, chiar şi cele mai bogate, vor face trimitere la volumul clasic al lui Tasca, publicat iniţial în Franţa, în 1938, *Nascita e avvento del fascismo* (2002), la *Mussolini* al lui De Felice (1966), la *Storia del Partito fascista* al lui Emilio Gentile (1989).

Dacă nu dispunem de cel puţin unul sau două dintre aceste texte, este obligatorie să mergem la bibliotecă, nu numai pentru a solicita cărţile semnalate mai sus, ci şi pentru a consulta bibliografiile care însoţesc operele generale referitoare la istoria Italiei din acea perioadă. O bibliotecă bună are întotdeauna un sector de lucrări generale pentru consultare, împărţite pe sectoare de studiu: volume pe care cititorii le pot lua direct din rafturi. La scară mai mică, aceeaşi subîmpărţire este prezentă în orice bibliotecă, chiar mică, orăşenească sau de cartier. Pentru munca noastră, sunt de preferat bibliotecile specializate, dar orientarea eficientă în sala de consultare a oricărei biblioteci este un exerciţiu de ucenicie pe care fiecare student/cercetător ar trebui să-l facă, amestecând curiozitatea cu pasiunea pentru necunoscut. Întâlnirile ocazionale care pot avea loc printre rafturi sau la fişierele vechilor cataloage întocmite pe hârtie, dar şi în cercetările în linie (fără a mai vorbi de altele pe care orice loc de studiu îl poate facilita) fac parte dintre experienţele cele mai agreabile din punct de vedere intelectual.

În operațiunea de a căuta și, mai apoi, de a consulta istoriile generale, o regulă bună este aceea de a pleca de la lucrările cele mai recente și de a le alege în același timp pe cele care dispun de o bibliografie amănunțită, adică nu de o simplă înșiruire de titluri, ci de un text care să argumenteze motivele alegerii unor cărți datorită importanței, calității și legăturii cu subiectul. Aceasta permite evitarea unor fișe de opere care se pot dovedi a fi inutile. Istoricul apare în general ca om de știință *super partes*, obiectiv, dacă nu chiar neutru. Este mai bine să ne avem îndoieli, să verificăm și, prin urmare, să consultăm mai multe lucrări, mai mulți autori, construindu-ne treptat o listă proprie pe care să ne bazăm: din confruntări învățăm mai mult, adunăm mai multe informații.

În cazul nostru, studiul lui Giovanni Sabbatucci, dedicat crizei statului liberal, prezintă tot ce era necesar pentru a completa această fază a cercetării: semnalează, într-adevăr, în bibliografia motivată (Sabbatucci, 1999, p. 166) volumele lui Cavandoli (1973), Corner (1974), Cardoza (1982), monografii dedicate dezvoltării mișcării fasciste în diferite zone ale regiunii Emilia. O bibliografie orientativă despre fenomen oferă termenul *Squadrismo** din *Dizionario del fascismo* (2002-2003). Dacă dorim, am putea aprofunda informațiile noastre bibliografice despre subiect consultând o bibliografie specializată, *Bibliografia orientativa del fascismo*, coordonată de Renzo De Felice (1991) sau *Bibliografia storica nazionale* care înregistrează (începând din 1939) tot ceea ce se publică în Italia cu subiect istoric (nu numai cărți, ci și articole din reviste): un repertoriu de mare utilitate subîmpărțit în perioade, arii tematice și chiar localizări geografice. *Bibliografia storica nazionale* este un instrument pus, în general, la dispoziția doritorilor direct în sectoarele de consultare ale bibliotecilor, în timp ce o listă parțială a publicațiilor începând din 2000 poate fi consultată on-line. Un alt instrument foarte util, dar nu prea ușor de folosit sunt *Informazioni bibliografiche sulla storia d'Italia nei secoli XIX e XX* publicate de Institutul istoric germanic din Roma, dotate cu o clasificare a lucrărilor pe genuri, pe teme și un indice al autorilor.

În acest moment, în privința manifestărilor huliganice fasciste din regiunea Emilia dispunem de o documentație suficientă grație căreia ne putem mișca în două direcții: să stabilim situația studiilor și a cercetărilor asupra acestui fenomen sau, în schimb, să începem o nouă cercetare asupra unui aspect, a unei arii sau a unei perioade neglijate, sau să încercăm o reinterpretare după alți parametri a conflictualității și mobilizării politice sau a ritualurilor violente din acei ani. În prima ipoteză, documentația poate rămâne doar bibliografică, în timp ce pentru a doua trebuie să se recurgă la alte materiale documentare: rapoarte ale prefecților, ziare și alte publicații din epocă, memorialistică de diferite culori politice, documente din arhivele locale și din Arhiva centrală a Statului, de la Roma, printre care cele formate din texte scrise și alte mărturii (fotografii, arme, steaguri), păstrate în marele fond al Expoziției revoluției fasciste din 1932.

* huliganism fascist - n.t.

3.2. Izvoare primare, izvoare secundare și alte criterii de clasificare

Aceste considerații asupra procedurilor preliminare referitoare la parcursuri de cercetare simulată ne permit, cu toate acestea, să reflectăm asupra principalei distincții care, în genere, este făcută în documentare, cea dintre *izvoare primare și izvoare secundare*. Este necesar să amintim că, prin termenul „izvoare", sunt desemnate, în acest caz, mărturiile trecutului. Simplificând la maximum, primare sunt izvoarele din perioada pe care intenționăm s-o studiem, secundare cele ulterioare, constituite în primul rând de operele create de istorici despre perioada în chestiune. Izvoare primare sunt discursurile parlamentare și epistolarul lui Cavour, izvoare secundare biografiile lui Romeo sau Mack Smith dedicate omului de stat piemontez. Discursurile lui Robespierre în fața Convenției Naționale sunt un izvor primar pentru *Critica revoluției franceze* a lui Furet, în timp ce, la rândul său, volumul lui Furet devine izvor primar pentru o istorie a interpretărilor revoluției franceze în secolul al XX-lea. Izvoarele primare constituie baza originară a tuturor lucrărilor istorice și se deosebesc de cele secundare datorită unui criteriu temporal, nu de mai mare sau mai mică importanță. În timp ce trebuie să dăm atenție caracterului „relațional" pe care îl capătă cele două tipuri de izvoare, din momentul în care cele secundare se pot transforma în primare în raport cu rolul pe care îl au în relația cu contextul cercetării.

De această distincție teoretico-practică între izvor (sau documentație) primar și secundar trebuie să se țină întotdeauna seama. Cercetătorul, studentul și omul de știință trebuie să învețe cum le pot distinge în virtutea „mărcilor de istoricitate" (pentru a reproduce terminologia lui Pomian, vezi 1.7) pe care, prin note și indicații bibliografice, autorii le conferă textelor elaborate de ei. Un exercițiu mental forțat la început, dar care cu timpul devine automat. O asemenea practică poate fi aplicată nu numai la textele scrise, ci la orice tip de documentație și în cursul propriei munci de cercetare.

Cu titlu de exemplu vom da mai jos – cu un fel de narcisism, ar putea susține unii – un pasaj extras dintr-un studiu al celui care a scris acest *Ghid*, text în care, de nevoie și într-un spațiu redus, este ușor de descoperit și semnalat cele două tipuri de izvoare. Subiectul tratat este legat de un aspect al transformărilor urbanistice și monumentale din Roma în anii fascismului (Vidotto, 2002, p. 407-408).

> Oricât erau de solid ancorate la dispozițiile inițiale și la deciziile finale luate de Mussolini, transformările din Roma nu s-au încadrat niciodată într-un proiect organic și riguros care să fie realizat în etape succesive. O mare parte dintre prevederile planului de regularizare din 1931 nu au fost aplicate, multe intenții monumentale abandonate. Neîmplinirea și fragmentarea inițiativelor, mai ales începând din 1937, atestă și o evoluție a regimului și a consolidării unei poliarhii politice și simbolice, articulată și, într-o anumită măsură, conflictuală.

Cazul cel mai semnificativ este acela referitor la construirea palatului Lictorilor, sediul central al Partidului național fascist (Pnf), destinat să se înalțe pe Calea Imperiului, într-o zonă situată acolo unde strada Cavour se îndreaptă către Coloseum. În 1934 a avut loc cel mai mare concurs de arhitectură din acei ani și la el au participat toți marii arhitecți ai vremii, cu excepția unora mai puțin tineri, ca Bazzani, Piacentini și Brasini, care făceau parte din juriu[1]. Toate proiectele trebuiau să prevadă, în afară de un mare volum pentru birouri, un spațiu specific dedicat Expoziției revoluției fasciste și Altarul celor căzuți. Se hotărâse, de fapt, ca Expoziția, inaugurată la 28 octombrie 1932 la Palatul Expozițiilor și încă deschisă la momentul începerii concursului, să devină permanentă și să-și aibă sediul în palatul partidului. În cadrul celor mai spectaculoase propuneri, o mare atenție era acordată noului balcon al Ducelui care trebuia să dea înspre Calea Imperiului[2].

Construirea palatului Lictorilor ar fi făcut, inevitabil, concurență Palatului Venezia. Și poate că acesta este, împreună cu spațiul insuficient, unul dintre motivele care nu permiteau o amplă esplanadă pentru adunări grandioase, așa că s-a ales un alt amplasament pe bulevardul Aventino. De altfel, chiar înainte de începerea concursului, o notă păstrată în secretariatul particular al Ducelui anticipa, în februarie 1933, că „nu se va mai realiza pe Calea Imperiului edificiul plănuit pentru Partid și Expoziția Revoluției"[3]. Deciziile importante erau luate în continuare de către Duce și chiar și cei mai mari arhitecți făceau anticameră pentru a-și prezenta soluțiile în fața lui Mussolini. Mai ales dacă era vorba despre Calea Imperiului. Și, într-adevăr, datează din noiembrie 1933 un profil al laturii stângi a Căii Imperiului, desenat de Piacentini care accentua asupra inconvenientelor create de clădirea Lictorilor[4].

---

[1] G. Ciucci, *Arhitecții și fascismul. Arhitectura și orașul, 1922-1944*, Torino 1989, p. 142.

[2] Cfr. *Il nuovo stile littorio. I progetti per il Palazzo del Littorio e della Mostra della Rivoluzione fascista in via dell'Impero*, Milano-Roma 1936.

[3] ACS, *Segreteria particolare del duce, Carteggio ordinario*, 137.307 (b. 379), însemnare din 28.02.1933.

[4] ACS, *Segreteria particolare del duce, Carteggio ordinario*, 104.113/26, unde a se vedea și fotografiile, „lăsate ducelui cu ocazia audienței" de Piacentini (probabil, la începutul lui decembrie 1939), ale unei machete pentru sistematizarea accesului către Ianicul dinspre podul Mazzini. Configurația bulevardului Imperiului este reprodusă în V. Vannelli, *Economia dell'architettura in Roma fascista. Il centro urbano*, Roma 1981, p. 255.

În prima notă este citat un izvor secundar, o carte de istorie a arhitecturii publicată în anii din urmă, prezentat fără indicarea editorului, conform criteriilor editoriale în vigoare mult timp în publicaţiile ştiinţifice, dar acum în genere abandonate. În a doua, apare un izvor primar de tip documentar şi figurativ care conţine afişul concursului, referatele autorilor de proiecte şi ilustrarea proiectelor. Cele două note care urmează se referă la unul dintre fondurile arhivistice cele mai importante pentru istoria regimului fascist, hârtiile Secretariatului particular al Ducelui, păstrate în Arhiva centrală a Statului de la Roma (abreviată după cum se obişnuieşte prin ACS) izvor primar prin excelenţă. Ultima indicaţie bibliografică (Vannelli) este un izvor secundar adus în discuţie pentru că publică un izvor primar, desenul lui Piacentini. În acestea, ca şi în alte cazuri, datarea, sau mai bine spus relaţia temporală cu evenimentul studiat, este unul dintre elementele care decide asupra atribuirii izvoarelor uneia sau alteia dintre categorii.

Alte criterii, diferite de acela al unei distincţii temporale, contează decisiv pentru o clasificare ulterioară a izvoarelor. Criterii preponderent externe şi descriptive, utile pentru a consolida conştiinţa importanţei unor anumite documente şi a necesităţii de a le conserva şi proteja de posibila uzură de-a lungul timpului. Opinia generală este că evantaiul documentaţiei şi materialelor oferite celui care studiază epoca contemporană are o amploare deosebită. La vremea sa, însuşi Chabod, în *Lezioni di metodo storico* care, în cadrul cursurilor sale universitare din anii '50 precedau tratarea temei monografice din fiecare an, amintea, de exemplu, că diferenţele substanţiale, de structuri şi decoraţiuni, între teatrele de curte din secolul al XVIII-lea şi teatrele şi sălile de cinema de astăzi – care se doresc a fi „funcţionale" la maximum, gândite pentru „mase" de ascultători şi nu pentru un cerc restrâns de personaje de vază – spun multe, inclusiv istoricului, despre diferenţele sociale şi umane între secolul respectiv şi vremurile noastre. Mobilierul, aranjarea casei, garderoba etc. îi permit şi ele istoricului să înregistreze mult mai profund climatul moral şi social din diferite epoci. Radioul, prin programele şi opţiunile sale; cinematograful, cu temele sale şi modul de a le prezenta, într-o continuă schimbare, constituie şi ele un „izvor" foarte important pentru a înţelege psihologia maselor din vremurile noastre şi a modului în care ea variază. Iar istoricul secolului al XX-lea nu va putea face abstracţie de aceste „instrumente de cercetare" care îi vor putea permite uneori *să înţeleagă* o epocă mai bine decât multe alte documente (Chabod, 1969, p. 57-58).

Dincolo de unele formulări desuete, cum ar fi „climat moral" şi incompleta acceptare a noilor izvoare în seria documentelor folosite, Chabod îi avertiza pe studenţii săi „să ţină ochii bine deschişi" pentru că din orice lucru puteau deriva „idei şi motive" pentru reconstituirea trecutului. Un îndemn la intrarea pe un teren mai amplu, ştiind bine că, pentru a înţelege noua societate a maselor, este nevoie de instrumentări noi.

Chabod ezita, în schimb, să preia clasificarea tradițională de matrice germană (elaborată începând cu Droysen: rămășițe, izvoare, monumente, tradiții) limitându-se la a sublinia distincția, în cadrul izvoarelor *scrise*, între izvoare *documentare* și izvoare *narative.* Din izvoarele documentare fac parte actele administrației publice, statisticile, bilanțurile etc., dar și actele provenite de la persoane private, contabilitate, contracte, testamente, corespondență; izvoarele narative sunt constituite, în schimb, din „cronici, anale, istorii, biografii, jurnale de însemnări zilnice, amintiri" (Chabod, 1969, p. 59-60). Ne aflăm, evident, tot în domeniul izvoarelor primare și, rămânând în acest sector, ar putea fi util, inclusiv pentru considerațiile de mai jos, să încercăm o înșiruire a diferitelor tipuri de izvoare.

Se poate începe amintind că izvoarele scrise se pot diferenția în cele *tipărite* și cele *în manuscris.* Pentru a da un singur exemplu, iată un discurs al lui Mussolini publicat în ziarul „Popolo d'Italia" și ciorna acelui articol cu eventualele corecturi. Manuscrise sunt, de asemenea, însemnările zilnice și corespondența. Prin izvoare *materiale* înțelegem un domeniu foarte amplu care pornește de la obiectele de uz comun, la monede, la obiecte confecționate manual, până la semne din peisajul rural și urban, la monumente, la rămășițele activității economice studiate de arheologia industrială. Din izvoarele *orale* fac parte legendele și tradițiile transmise pe cale orală, ca și tot ceea ce un cercetător contemporan adună nu numai prin vocea directă a martorilor din trecut, ci și prin ceea ce spun astăzi oamenii despre trecut și despre imaginile lui, chiar dacă nu au trăit ei înșiși aceste lucruri. Izvoarele *iconografice* s-au îmbogățit extraordinar după inventarea fotografiei, iar cele *sonore* și *audiovizuale* (radio, cinematografie, televiziune, imagini digitale) reprezintă un mediu de un interes extraordinar nu numai pentru comorile pe care le păstrează, ci și pentru a fi puse la punct noile instrumente critice de cercetare.

Răspândirea la nivel planetar a noilor forme de comunicare digitală și telematică (Vitali, 2004) a creat permanent un număr potențial infinit de mărturii, ușor de descoperit (prin coincidența tehnicilor de control cu cele de comunicare) dar extraordinar de instabile și efemere. Suportul magnetic are un grad de uzură tehnică și de perisabilitate informatică deosebit de înalt: o scrisoare pe hârtie continuă să-și păstreze un potențial de supraviețuire infinit mai mare decât un e-mail. În felul acesta, lumea noastră, inundată astăzi de nenumărate fluxuri ale comunicării, ar putea apărea în viitor ca o civilizație lipsită de semne și de sunete.

3.3. Istoricul și izvoarele sale

Clasificarea izvoarelor după o ordine preconcepută a relevanței poate aduce pe un plan secundar raportul istoricului cu documentația sa. Un raport bogat, articulat, marcat de descoperiri și frustrări, fidelitate și trădări. Monogam uneori, dar mult mai productiv dacă este adulterin și/sau poligam. Vai de istoricul încremenit într-un izvor unic, pentru că el se va repeta inevitabil. Uneori, proiectul, ipoteza de lucru sunt cele care îl obligă pe omul de știință să caute și, dacă este îndemânatic și norocos, să-și găsească izvoarele. Chiar și „inventându-le", punând la punct o interpretare specială care poate face să vorbească o documentație care, altfel, ar rămâne mută. Alteori, izvoare neluate mult timp în seamă, practic invizibile, își găsesc istoricul care să le valorifice sau întâmplarea este aceea care face ca un cercetător să se întâlnească în cele din urmă cu izvorul de care avea nevoie.

Un mare medievist francez, Jacques Le Goff, legat de Școala de la „Annales", a pus în gardă cercetătorii asupra aparentei neutralități a documentelor, subliniind dimensiunea intențională a tuturor urmelor trecutului.

Intervenția istoricului care alege documentul, extrăgându-l din mormanul de date ale trecutului, preferându-l altora, atribuindu-i o valoare de mărturie care depinde cel puțin în parte de propria lui poziție în societatea epocii sale și de organizarea lui mentală, se include într-o condiție inițială care este și mai puțin „neutră" decât intervenția sa. Documentul nu este inofensiv. El este, înainte de toate, rezultatul unui montaj, conștient sau inconștient, al istoriei, al epocii, al societății care l-au produs, dar și al epocilor următoare în timpul cărora a continuat să trăiască, chiar așa uitat, în timpul cărora a continuat să fie manipulat, cel puțin din cauza tăcerii. Documentul este ceva care rămâne, care durează, iar mărturia, învățătura [...] pe care o aduce trebuie să fie în primul rând analizate eliminând semnificația lui aparentă. Documentul este un monument. Este rezultatul unui efort depus de societățile istorice pentru a impune viitorului – vrând, nevrând – acea imagine pe care o dă despre ele însele. La limită, nu există un document-adevăr. Orice document este o minciună. Cade în sarcina istoricului să nu facă pe naivul (Le Goff, 1986, p. 454).

La începutul fiecărei cercetări o bună regulă este să se îndeplinească întotdeauna câteva proceduri preliminare reglementate în lumea oamenilor de știință: explorarea bibliografiei, verificarea stării studiilor, examinarea izvoarelor cunoscute. Dar ochiul este întotdeauna altul, iar raportul cu izvoarele mereu schimbător. Pot reveni mai mulți cercetători asupra aceluiași dosar de arhivă, asupra aceluiași articol de ziar, asupra aceleiași imagini, asupra aceluiași document, în aceleași locuri, găsind acolo mereu alți stimuli și sugestii de tot felul.

Timp de decenii întregi, cercetătorii au privit la enormul complex arhitectonic alb al Monumentului Victorian din Piața Venezia, înainte de a înțelege că puteau începe să studieze istoria acelor locuri și a acelor simboluri (Tobia, 1991 și 1998; Brice, 1998). Decenii întregi au fost repetate formule care ridicau în slăvi Rezistența poporului și al doilea Risorgimento, pentru a descoperi în cele din urmă că identitatea națională italiană rămăsese profund divizată.

Noutatea punctului de vedere nu ne scutește în nici un caz de tratarea critică a izvoarelor: acestora le va fi întotdeauna verificată autenticitatea și le va fi evaluată credibilitatea (Corrao și Viola, 2002, p. 52). Un document poate fi, într-adevăr, autentic, dar nu și credibil. Să ne gândim doar la rapoartele poliției sau la relatările informatorilor confidențiali din perioada fascistă. Este vorba despre documente autentice, dar credibile doar dacă sunt confruntate cu multe altele de același tip: într-un regim totalitar, probabil că este mai demn de încredere un raport care semnalează o nemulțumire care circulă în rândurile populației, față de unul care se referă la un consens unanim. Aceleași observații sunt valabile și în privința unui izvor mult folosit pentru istoria Italiei de după dobândirea unității, rapoartele prefecților despre starea de spirit a populației din provinciile respective: un izvor care este de apreciat pentru continuitate și caracterul său complet, dar a cărui calitate și chiar credibilitate variază mult în raport cu capacitatea, implicarea și intențiile politice ale prefecților respectivi și ale funcționarilor din subordinea lor.

Mai complexă este chestiunea falsurilor, din rândul cărora se înregistrează câteva cazuri exemplare. În orice caz, falsitatea nu anulează eficacitatea și influența documentelor. *Protocoalele Bătrânilor înțelepți ai Sionului*, text prezentat ca proiectul unei dominații mondiale a ebraismului internațional elaborat în timpul congresului sionist de la Bâle din 1897, a devenit, mai ales după primul război mondial, un instrument răspândit de propagandă antisemită, a fost demascat în 1921 ca un fals pus la cale de poliția țaristă pe la începutul secolului. Nu din acest motiv *Protocoalele* și-au văzut redusă influența, menținându-și rolul de „clasic" al antisemitismului, practic, peste tot, de la Germania nazistă până la țările arabe de astăzi. De altfel, oricine privește cu atenție mecanismele propagandei politice, chiar și pe baza propriei experiențe personale ca destinatar, poate înțelege cu ușurință că eficacitatea unei asemenea comunicări nu se măsoară asupra factorilor de adevăr sau de credibilitate, ci asupra multor alte elemente: de la capacitatea mesajelor de a vehicula și plăsmui convingeri sau așteptări deja răspândite, la autoritate și credibilitate, chiar și presupusă doar, de la autorii sau protagoniștii comunicării, la intensitatea iterației și la eficacitatea dimensiunii simbolice, la formele de implicare și identificare colectivă. Manipularea și falsificarea nu sunt, deci, relevante în sine: acțiunea lor concretă asupra comportamentelor colective este cea care devine obiect de studiu pentru istorici.

Fiecare operațiune critică asupra documentației trebuie, în orice caz, să fie precedată de verificarea acelor coordonate de bază care în limba engleză au fost sintetizate în cei „cinci W", *the five W's: Who? When? What? Where? Why?* Gândite pentru jurnaliști, dar indispensabile și pentru istorici. O verificare preliminară pentru a ști cu maximă precizie cine, unde și când: pentru a descoperi care sunt actorii care intră în scenă, localizarea și cronologia faptelor aflate în discuție. După cum se va vedea și mai târziu, aceste cerințe minime ale comunicării istorice și ale prezentării izvoarelor nu sunt întotdeauna respectate (vezi 3.6).

3.4. Locurile, obligațiile și alianțele

Varietatea poliedrică a documentației pentru epoca contemporană readuce în atenție chestiunea centrală a formelor și garanțiilor de conservare și protejare a izvoarelor. O temă care nu se încadrează în această discuție a noastră, chiar dacă accesul la documentație constituie precondiția fiecărei cercetări.

Așa cum s-a mai spus deja, dincolo de unele rezultate preliminare care se pot obține din rețea, prin urmare în mod direct, de la orice computer, cercetarea își are locurile de maximă eficiență în biblioteci și în arhive.

Pentru studiile de istorie italiană, alături de Arhiva centrală a Statului, care își are sediul la Roma și în care se adună documentele administrației centrale începând de la unitatea Italiei și până în vremurile noastre, toate provinciile își au propria lor Arhivă de Stat. Indispensabile pentru consultarea materialelor arhivistice sunt ghidurile tipărite (generale și speciale) și inventarele fiecărui fond în parte.

Nenumărate sunt arhivele altor instituții publice și cele private ale familiilor, asociațiilor sau întreprinderilor. Pentru secolul al XX-lea, sunt de mare interes, printre altele, Arhiva Muzeului istoric Italian al Războiului, din Rovereto, care conține documente referitoare la primul război mondial, și Arhiva memorialistică națională din Pieve S. Stefano, dedicată textelor scrise de „oameni obișnuiți" (jurnale zilnice, epistolare, memorii autobiografice).

Accesul în arhivele de stat este liber, dar nu toate materialele existente acolo pot fi consultate de publicul larg. Aceste obligații sunt stabilite prin lege. Documentele devin accesibile după 40 de ani, în timp ce, pentru materialele considerate „secrete" obligația aceasta se extinde la 50 de ani și la 70 dacă datele privesc „starea de sănătate, viața sexuală sau raporturi secrete de tip familial". Derogări speciale de la aceste termene pot fi acordate la cerere, după o procedură atentă de evaluare din partea direcțiilor arhivelor și de către o comisie a Ministerului de Interne. În aceste cazuri, documentele sunt supuse unei selecții (în dialect numită „smântânirea laptelui") și cercetătorilor li se poate permite să vadă o parte a documentației.

După introducerea în Italia a normativelor pentru ocrotirea intimității (1996) a fost pus la punct de către istorici și arhiviști, în acord cu Garantul pentru protecția datelor personale, un *Codice di deontologia e di buona condotta per i trattamenti di dati personali per scopi storici* (2001) care îi impune utilizatorului să se abțină „de la publicarea datelor analitice de interes strict clinic și de la descrierea obiceiurilor sexuale legate de o anumită persoană identificată sau identificabilă"; în plus, „Sfera privată a persoanelor de notorietate sau care au exercitat funcții publice trebuie respectată în cazul în care informațiile sau datele nu se repercutează în niciun fel asupra funcției deținute sau asupra vieții lor publice" (*La storia e la privacy*, 2001, p. 131 și următoarea).

Aceste norme definesc criteriile consultării și publicării documentelor depozitate în arhive și stabilesc regulile „bunei conduite" a cercetătorilor din toate domeniile. Dar există sectoare largi ale documentării publice care n-au fost niciodată incluse în arhive și nu este vorba doar despre hârtii provenite, să spunem, de la secțiile de poliție. De altfel, nimeni nu a avut vreodată acces la arhivele istorice ale Carabinierilor și este ușor pentru oricine să-și imagineze cu câte limitări s-au făcut cercetările asupra ordinii publice, asupra stărilor conflictuale din societate sau asupra terorismului. În plus, în Italia par încă insuficiente prevederile legale care se referă la documentele supuse secretului de stat și la treptele de accesibilitate la ele (Spagnolo, 2001). A apărut astfel situația paradoxală în care istoricii obțin mai multe materiale secrete referitoare la politica italiană din documentele depozitate la Washington și treptat declasificate (adică nemaifiind supuse obligației secretizării) sau în arhivele ex-sovietice de la Moscova puse la dispoziția tuturor după prăbușirea comunismului și dizolvarea URSS în 1991.

Căderea unui regim, mai ales a unuia autoritar și/sau totalitar, este unul dintre evenimentele de cel mai mare interes pentru istorici, nu numai pentru faptul în sine, ci pentru că determină în genere o neașteptată deschidere a arhivelor sortite altfel să rămână secrete: a se vedea ceea ce s-a întâmplat în fosta Germanie comunistă, unde dosarele poliției secrete (Stasi) prin care era controlată viața privată a milioane de cetățeni, au devenit accesibile după căderea zidului Berlinului. De altfel, după înfrângerea Germaniei, în 1945, Aliații învingători au transferat arhivele din perioada nazistă în Statele Unite, unde dosarele au fost microfilmate sistematic pentru a putea păstra copiile chiar și după predarea lor către germani.

Cu toate acestea, chiar și în cazul unei schimbări de regim, după ce au fost depășite primele faze de epurare radicală, dar deseori incompletă, gradul de continuitate a administrație publice a fost acela care a determinat, în fapt, o mai mică sau mai mare rapiditate și complexitate a alimentării cu documente a arhivelor publice.

Insuficienţa sau lipsa accesului la documentele oficiale ar putea fi compensată de memorialistica politică, o categorie de texte care în Italia pare să fi avut o mai mică răspândire decât în alte ţări. Criza primei republici şi prăbuşirea partidelor sale politice, ca urmare a anchetelor judiciare aşa-numite „Mâini curate" nu au dus la o înmulţire a memoriilor, de parcă foarte numeroşii oameni politici obligaţi să iasă pe neaşteptate din scenă sau trecuţi în roluri secundare au preferat să aştepte în tăcere o eventuală revenire decât să-şi apere public trecutul.

Aceste tăceri contribuie, într-o oarecare măsură, la nerezolvarea în continuare a multor „mistere ale Italiei" (măcelul din piaţa Fontana din Milano, explozia avionului Dc9 Itavia deasupra insulei Ustica, atentatul de la gara din Bologna) sau la menţinerea unor suspiciuni în cadrul opiniei publice chiar şi atunci când au fost rezolvate şi încheiate procesual (uciderea comisarului Calabresi), alimentând o nemulţumire generală, foarte aprinsă mai ales în cazul răpirii, sechestrării şi executării preşedintelui democrat-creştin Aldo Moro (16 martie-9 mai 1978).

Istoricul prudent nu poate accepta teza, întoarsă pe toate părţile şi reluată sub diferite forme, a unui complot generalizat urzit de puteri oculte şi servicii secrete deviate de la misiunea lor normală, o tramă care ar implica şi ar explica toate misterele Italiei, conform regulii „tot ce se poate" (Sabbatucci, 1999), dar nici nu poate să se sustragă sau să renunţe la o reflecţie asupra legăturilor, combinaţiilor, alianţelor secrete, protecţiilor dubioase. Din contra, punând în valoare prerogativele propriei lor meserii, ca persoane separate sau ca breaslă, istoricii ar trebui să lupte cu cea mai mare energie pentru desfiinţarea secretului de stat, de atâtea ori supus celor mai neliniştitoare interogaţii.

Pe de altă parte, asistăm la paradoxul unei magistraturi care, deşi a eşuat în stabilirea responsabilităţilor penale în multe dintre cele mai controversate cazuri, consideră, prin unii dintre membrii săi, că materialele adunate de procuratura din Palermo împotriva lui Andreotti, anchetat pentru presupusele sale relaţii cu Mafia, ar putea fi prezentate ca fiind *La vera storia d'Italia* (1995).

Trebuie să se ţină seama în această privinţă de profunda deosebire dintre o anchetă judiciară, care caută să dovedească delicte care sunt urmărite şi pedepsite penal, şi o reconstituire istorică, aceasta fiind capabilă să emită judecăţi şi să scoată în evidenţă responsabilităţi politice şi morale, independente chiar de codurile penale şi de sentinţele pronunţate de tribunal.

În ciuda repetatelor scoateri de sub acuzaţie, istoricii şi opinia publică continuă să privească spre dreapta subversivă şi spre serviciile secrete în privinţa măcelului din piaţa Fontana fără a reuşi să-i numească pe cei direct răspunzători pentru cele întâmplate şi factorii politici care au muşamalizat totul. În alte cazuri, cum ar fi acela al colaborării dintre exponenţii politici democrat-creştini şi Camorra napolitană, cercetarea istorică a oferit reconstituiri convingătoare bazate pe studierea documentelor judiciare (Barbagallo, 1997 şi 1999).

Revenind, așadar, la problema izvoarelor, în acest caz la cele judiciare și la accesibilitatea lor, trebuie să amintim că nu numai sentințele sunt publice, ci și că dosarele referitoare la anchete și la dezbateri pot fi consultate fără probleme, pe baza principiului că procesele sunt publice. Consecința este că dosarele proceselor, păstrate la organele judecătorești sunt mai accesibile decât acelea depozitate la arhivele statului, în pofida abolirii condiției celor 70 de ani.

O adevărată mină de documente referitoare la controversatele evenimente politico-judiciare, la probleme de ordine publică, la terorism și la subversiunile dreptei sau ale stângii, o constituie dosarele Comisiei pentru masacre a Parlamentului italian (1.500.000 de pagini) și documentele tipărite ale Comisiei Moro (*Commissione parlammentare d'inchiesta sulla strage di via Fani, sul sequestro e l'assassinio di Aldo Moro e sul terrorismo in Italia*), publicate în 130 de volume cu anexe. Un mare număr de documente, deseori secrete, alteori imposibil de găsit altfel, au fost făcute publice, dar cantitatea, inegala lor relevanță și varietate fac ca analiza să fie deosebit de complexă. În ciuda dramaticei fracturi politice pe care o reprezintă criza primei republici, elementele de continuitate rămân și acum destul de puternice ca să împiedice, sau măcar să sugereze aceasta, o operațiune ca aceea efectuată în Africa de Sud prin Comisia pentru aflarea adevărului și reconciliere (1995-1998) care, după sfârșitul apartheid-ului și luarea puterii de către majoritatea de culoare, a încercat să accelereze refacerea unei țări măcinate de decenii de violențe și ilegalități. În Italia, în schimb, misterele vor persista mult timp, neținând cont de victimele din ultimii ani, de cei 491 morți și 1181 răniți care au însângerat străzile și piețele țării noastre între 1 ianuarie 1969 și 31 decembrie 1987 (Fasanella, 2000).

Munca istoricului epocii contemporane depinde, prin urmare, într-o mare măsură de criteriile oficiale de acces la documentația arhivistică, dar și de raporturile de colaborare cu personalul arhivelor, datorită competenței pe care o are acesta și sfaturilor operative pe care le poate oferi. Un raport pozitiv și de neînlăturat care nu exclude câteodată și unele forme de rivalitate pe care este bine să le cunoaștem dinainte. Un sistem asemănător de alianțe trebuie construit cu personalul bibliotecilor, nu numai datorită amplelor cunoștințe asupra principalelor instrumente bibliografice și a tehnicilor de cercetare pe net, dar și pentru a putea atenua, și uneori chiar ocoli, nenumăratele obstacole birocratice și de organizare aflate în calea către un acces mai larg și rapid la documentație.

Fără intenția de a propune aici o listă a locurilor de studiu ideale, se poate susține fără ezitare că orice bibliotecă universitară sau orășenească – alături de marile biblioteci naționale – este în stare să ofere instrumentele de bază pentru studiul istoriei. Și aceleași condiții le oferă, evident, bibliotecile universitare ale secțiunilor de istorie. Dar mai există și alte centre de excelență care trebuie să fie amintite: Centrul de studii Pietro Gobetti din Torino, Fundația Feltrinelli din

Milano (cu 170.000 de monografii), fundaţiile Gramsci, Basso şi Sturzo din Roma, Institutul italian pentru studii istorice din Napoli, fondat de Croce. Două mari biblioteci specializate se evidenţiază: Biblioteca de istorie contemporană „Alfredo Oriani" din Ravenna cu 130.000 de volume, 1.200 de periodice din care 700 curente şi Biblioteca de istorie modernă şi contemporană din Roma (cunoscută sub numele de *Caetani*, după strada în care este situată) cu 450.000 de volume şi broşuri, 7.200 de periodice dintre care 600 curente şi un mare fond dedicat primului război mondial. La Roma, bibliotecile Camerei Deputaţilor şi Senatului dispun şi ele de un amplu patrimoniu dedicat istoriei şi politicii contemporane. Printre marile centre de studii din afara Italiei poate fi amintit *Institut für Zeitgeschichte* din München, specializat în istoria secolului al XX-lea, cu 130.000 de volume şi 330 de periodice.

Toate bibliotecile de specialitate, mari şi mici, au participat la revoluţia informatică a ultimilor ani şi dispun de cataloage care pot fi consultate on-line. Şi, după cum s-a mai spus deja, sectorul de consultare pe suport de hârtie este aproape întotdeauna capabil să ofere prin instrumentele sale un bun punct de pornire. Nu are rost să ne referim mai detaliat la ele, decât doar pentru a aminti măcar câteva tipologii de bază: istorii şi bibliografii istorice pe ţări, enciclopedii generale şi specializate, dicţionare biografice naţionale (*Dizionario biografico degli italiani*, *Dictionary of National Biography* şi multe altele), dicţionare specializate (al mişcării muncitoreşti, al fascismului, al Rezistenţei), istorii regionale sau ale unor oraşe (Roma, Milano, Napoli, Torino).

Un tablou al posibilităţilor de acces la documentaţie tinde în mod inevitabil să neglijeze aspectele referitoare la critica izvoarelor, care reprezintă pasul următor al fiecărei cercetări şi o însoţesc pe toată durata efectuării ei. Două sunt competenţele care trebuie dobândite: capacitatea de a face distincţia între tipurile de izvoare şi aceea de a descoperi potenţialul fiecărui izvor în cadrul propriului proiect de cercetare. Amintind că izvoarele nu sunt niciodată o oglindire directă a faptelor, ci conţin întotdeauna o primă sistematizare sau, altfel spus, o manipulare: în secvenţa cronologică propusă, pe scara aspectelor relevante, în registrul lingvistic adoptat de cel care le-a produs, o instituţie sau o persoană separată, ale izvorului în cauză. De la articolul din ziar la raportul de poliţie, la referatul prefectului, la un discurs politic public, la o scrisoare privată: un document nu este niciodată neutru, şi cu atât mai puţin neutralizator, încă de la prima origine a sa.

3.5. Izvoare orale și istorie orală

Avertismentele expuse mai sus sunt valabile pentru toate tipurile de documentație, dar cer o aprofundare ulterioară atunci când se trece la analizarea izvoarelor orale.

Mai întâi de toate, trebuie să facem distincția între trei tipuri de izvoare orale: tradițiile orale ale culturilor lipsite de scriere; informațiile comunicate oral, sub forma unor indiscreții sau culese în secret, ca o completare la izvoare scrise oficiale, reticente sau, mai mult sau mai puțin deliberat, incomplete; în sfârșit, mărturiile solicitate direct de către istoric în cadrul cercetării sale.

În primul caz, izvoarele orale constituie baza reconstituirii istorice a unor societăți ca acelea africane, în special pentru aspectele de continuitate, mai mult decât cele referitoare la schimbare: de fapt, „în societățile nealfabetizate sau aproape, continuitatea este mult mai interesantă și mai greu de explicat decât schimbarea" (Prins, 1993, p. 142).

În al doilea caz este vorba despre informațiile care, din cele mai variate motive, sunt omise din actele oficiale sau sunt câteodată înregistrate clandestin și răspândite pe căi oficiale. Despre acest tip de izvoare, orale la origine, rămân urme, deseori neconfirmate sau chiar dezmințite, în reportajele din ziare, ca indiscreții provenind de la neprecizatele „surse bine informate" sau care sunt reluate în memorialistica ulterioară. Uneori, nu ajung mai departe de stadiul anecdotei, precum știrea că data aleasă pentru încheierea, între Statele Unite și Uniunea Sovietică, a unui tratat pentru reducerea înarmării nucleare din decembrie 1987 ar fi fost fixată de Nancy Reagan, soția președintelui american, la recomandarea astrologului său personal (Prins, 1993, p. 162). Sau sunt, în schimb, extrem de revelatoare, ca interceptarea, din iunie 1941, a unei convorbiri telefonice în care Mussolini, văzând cât de entuziasmată era amanta sa Claretta Petacci pentru atacul german asupra URSS, îi mărturisea, în schimb, că el vede în aceasta începutul „curbei descendente" a războiului (Guspini, 1973, p. 189).

Revelații și indicii pentru a intra în profunzimea unei documentații oficiale deseori săracă sau în mod voit deficitară sau cenzurată încă de la origine, iar alteori pur și simplu inexistentă. Este suficient să parcurgem procesele verbale al Consiliului de miniștri în privința unei faze agitate și de intens conflict din politica italiană, ca aceea reprezentată de guvernul Tamboni din 1960, pentru a rămâne stupefiați în fața unui izvor primar redus la un comunicat firav de presă.

Prin al treilea tip de izvoare se intră în domeniul de cercetare al istoriei orale, un domeniu specific istoriei contemporane.

Istoria orală – a scris o specialistă ca Luisa Passerini – se situează la confluența dintre disciplinele istorice, literare, folcloristico-antropologice și sociologice și se bazează pe

culegerea de mărturii pe bandă de magnetofon și pe transcrierea lor ulterioară care stau la originea unor texte în moduri diferite montate, elaborate, interpretate de cei care le culeg și de alții care le interpretează (Passerini, 1997, p. 737).

Un domeniu caracterizat de practica de lucru, care nu mai surprinde, a istoricilor care își creează/„inventează" izvoarele. Pentru a răspunde unei presante cerințe metodologice, cei care cultivă istoria orală au pus la punct criterii din ce în ce mai riguroase pentru înregistrarea audio și/sau video a mărturiilor. Subliniind în mod special raportul special, dimensiunea inter-subiectivă care constituie trăsăturile caracteristice ale acestei culegeri de informații:

[...] interviul este contrariul unei simple emisii de informație din partea unui martor/sursă, informație pe care intervievatorul, având grijă să intervină cât mai puțin posibil, se va limita la a asculta, a înregistra și a arhiva. El seamănă mai degrabă cu un câmp de forță, un scenariu în care amândoi protagoniștii se prezintă cu scheme alcătuite în prealabil și-și interpretează fiecare propriul rol, ținând cont unul de celălalt (Contini și Martini, 1993, p. 17).

În tradiția italiană, istoria orală își are debutul în anii '60, ca memorie a clasei muncitoare, a straturilor sociale subalterne, a marginalizaților, pentru a se lărgi ulterior la lumea țărănească și la femei, menținându-și o conotație puternică de participare militantă (Bermani, 1999). În această primă perioadă, istoricii tradiționali din Italia și din alte țări nu au încredere în istoria orală și consideră, în plus, că subiectele de care se ocupă aceasta sunt irelevante. Aversiunea și neînțelegerile reciproce s-au atenuat mai târziu, în măsura în care domeniile de cercetare ale istoriei orale și criteriile metodologice legate de ele prezintă efectiv aspecte de mare interes.

Pe terenul specificității și al criticii izvoarelor orale, Alessandro Portelli, profesor de literatură anglo-americană, dar și autor al unor exemple italiene dintre cele mai importante de istorie orală la scară mare, cărțile despre orașul Terni și despre amintirea masacrului de la Fosse Ardeatine (Portelli, 1985 și 1999) a identificat, într-o manieră destul de radicală, într-un studiu din 1979, câteva puncte de vedere decisive.

Izvoarele orale sunt izvoare *orale*. Toți cei care se ocupă de ele se grăbesc să sublinieze că adevăratul document este banda pe care a fost înregistrat; după aceea, însă, lucrează asupra transcrierii și transcrierea este aceea care se publică. [...] Transcrierea transformă materiale sonore în materiale vizuale, cu efecte ireparabile de reducere și manipulare [...]. Izvoarele orale sunt izvoare *narative*. Din acest motiv, analiza lor nu poate face abstracție de categoriile generale ale analizei povestirii [...]. Izvoarele orale aparținând claselor non-hegemonice sunt, apoi, plasate în interiorul tradiției narative

populare. [...] Credibilitatea izvoarelor orale este o credibilitate *diferită*; [...] interesul pentru mărturia orală nu constă doar în aderența sa la fapte, ci în *distanțarea* de ele: pentru că în spațiul creat de această îndepărtare se strecoară imaginarul, simbolicul, dorința. [...] Izvoarele orale nu sunt *obiective*. [...] non-obiectivitatea este un dat caracteristic și constitutiv al izvoarelor orale, în măsura în care sunt *izvoare contemporane* cu cercetarea mai mult decât cu evenimentul, *construite, variabile, parțiale* (Portelli, 1999, p. 150-159).

Istoria orală se configurează, în esență, ca o istorie a memoriei, a modalităților amintirii și ale capacității ei de a condiționa identitatea și auto-reprezentarea unor comunități și grupuri sociale. Dar mai permite și reapariția unor experiențe și fapte uitate în contextul unor forme și modele specifice de narațiune.

Nu întotdeauna istoricii orali desfășoară toată gama metodologiilor permise de izvoarele lor. Sunt, în schimb, deosebit de semnificative rezultatele unor cercetări în care izvoarele orale se completează cu documentări mai tradiționale. Și aceasta se întâmplă într-o serie de studii care, în anii din urmă, au abordat temele dramatice ale masacrelor de civili săvârșite de naziști în Italia, în lunile ocupației și de-a lungul frontului unui război aproape de sfârșit.

Un volum demn să fie dat ca exemplu este cel al lui Giovanni Contini, *La memoria divisa* (1997) care subliniază încă din titlu parcursurile și rezultatele diferite și contradictorii ale memoriei referitoare la masacrul civililor (203 victime), comise de nemți la Civitella în Val di Chiana, la 29 iunie 1944, prin transformarea partizanilor în țapi ispășitori și „răspunzători" pentru acțiunea germană. În reconstituirea acestei dinamici și a durabilei sale persistențe chiar și după cincizeci de ani, Contini utilizează izvoarele tradiționale, mărturiile luate de la englezi la puțin timp după evenimente și interviurile realizate la distanță de timp, într-un mecanism compozițional de mare eficacitate și cu putere de convingere. Este întru totul evident felul în care, în cazul acesta și în altele, a fost răsturnată și denaturată obișnuita narațiune a Rezistenței. Dar, argumentează Contini, „dacă scopul istoriei nu este de a stabili niște serii goale de fapte, ci de a descifra semnificația pe care au avut-o ele pentru contemporani", nu este posibil să ne contrapunem memoriei locale „încercând s-o ștergem așa cum s-ar putea face în cazul unei opțiuni politice greșite" (Contini, 1997, p. 12).

Despre lunile cruciale ale trecerii războiului prin diferite zone, istoria orală a scos la lumină forme de reprezentare și experiențe ale celor trăite, excluse în general din atenția istoricilor. Tommaso Baris, într-o lucrare recentă (2003), a reconstituit drama populațiilor care trăiau de-a lungul frontului de la Cassino, în timpul ocupației germane și al bombardamentelor aliate, și a pus din nou în discuție abuzurile și violurile săvârșite de militarii din corpul expediționar francez, compus din marocani și algerieni. A analizat după aceea dificila refacere postbelică și rolul diferit al Bisericii, al autorităților publice și al comunităților, în încercarea de a vindeca și a reabilita o memorie greu rănită.

Studii de acest fel, efectuate aproape exclusiv pe latura violențelor suferite de victime, în ciuda dificultăților care derivă din depășirea limitelor unei documentații deja foarte ample, pun cu toate acestea o problemă de cercetare și de interpretare non-marginală: cerința ca acel cerc al memoriei să se închidă, făcându-i să intre în el, pe cât este posibil, și vinovații pentru acele violențe cu povestirile lor diferite și separate. Ca acelea ale trupelor coloniale franceze, protagoniste ale unei epopei militare – străpungerea frontului german, fapt care a făcut posibilă eliberarea Romei – care-și sărbătoresc acea reușită în țara lor de origine (Baris, 2003, p. 104-105) uitând probabil de suferințele provocate populației civile: o strămutare colectivă care ar trebui verificată cu instrumentele istoriei și ale antropologiei. Aceste încercări ne-ar putea îmbogăți cunoașterea diferitelor proceduri ale memoriei și completarea unuia dintre obiectivele istoriei orale: inedita funcție civilă orientată către restituirea identității și demnității unor comunități prejudiciate, în perspectiva unei reabilitări istorice și emoționale, pentru a contribui la reconcilierea încă dificilă între memoria publică, oficială, și memoriile individuale și locale.

3.6. Literatură și imagini

Într-o concepție despre istoric ca un cercetător omnivor, literatura (romane, povestiri, teatru, poezie) și imaginile (opere de artă plastică, fotografie, cinema, televiziune) fac parte și ele, pe bună dreptate, din izvoare (Burke, 2002): sunt utilizate ca material documentar, contribuind uneori la dirijarea și chiar la condiționarea cercetării.

Aceste materiale constituie obiectul istoriei culturii, înțeleasă ca fenomen social, și, prin urmare, istoricii le studiază răspândirea și organizarea, în timp ce artiștii și intelectualii înșiși fac parte din acest domeniu de studiu. Din punct de vedere al producției, al conținuturilor, literatura și imaginile nu prezintă probleme metodologice speciale. Perspectiva se schimbă, în schimb, dacă literatura și imaginile sunt prezentate ca izvoare primare, chemate să asigure baza unei viziuni generale în virtutea capacității lor de a reprezenta și interpreta o realitate istorică.

Fără îndoială că există un raport între contextul istoric, arta și literatura unei perioade determinate și că acest raport trebuie studiat în profunzime. Dar este necesar „să ne ferim să recurgem la artă și literatură – a subliniat istoricul englez Arthur Marwick (1979, p. 71) – vorbind ca despre o <<o oglindă a epocii lor>> sau ceva care ne permite să <<cunoaștem climatul acelei perioade>> sau recurgând la câte alte posibile locuri comune ne-ar plăcea să folosim". Această oglindire este adesea rezultatul unei operațiuni pur tautologice: se utilizează arta și/sau literatura pentru a descoperi caracteristicile generale ale unei perioade,

caracteristici care sunt confirmate mai apoi de o serie de exemple particulare extrase tocmai din artă și din literatură.

Deseori, operele izolate sau un întreg corpus literar și/sau artistic sunt chemate să ofere o mărturie verosimilă a unei realității umane, să interpreteze caracterele distinctive ale unui grup social, ale unui întreg popor. Astfel, pentru unii istorici, poetul roman Giuseppe Gioachino Belli este considerat un fel de fotograf realist, interpret al adevăraților locuitori ai Romei, dinainte de episodul de la Porta Pia atât de important pentru Unitatea Italiei, omițând nu doar registrul stilistic, ci și intenția și dimensiunea morală a poeziei sale. Alții îi vor aduce în discuție pe Trilussa sau pe Pascarella ca surplus pentru o abordare asemănătoare. Și tot așa, rămânând la Roma, Pasolini pentru târgoveți mărunți sau Moravia pentru mediile burgheze, fără a lua în seamă intenția originară, limbajul literar și registrul comunicativ caracteristice pentru acești artiști. Asemenea procedee fac parte, totuși, din diferitele modalități de receptare și transmitere a exprimărilor artistice și literare, transformându-se în tradiții și/sau în imagini consolidate. Reprezentarea literară, transformată în stereotip, repetată și vehiculată în diferite moduri, contribuie la definirea unor tipuri sociale, stiluri de viață, rol al individului, structurându-se, mai mult sau mai puțin conștient, în forme și modele de autoreprezentare care reflectă, dar și creează și confirmă convingerile curente într-o anumită perioadă. Fotografia socială de la sfârșitul secolului al XIX-lea, chiar și a unui pionier ca Jacob Riis, continuă „să înfățișeze femeile proletare mai degrabă ca mame și victime, decât ca membri activi și producători de forță de muncă" (Higonnet, 1991, p. 283).

Pentru omul de știință, izvoarele literare sau figurative nu sunt interesante doar ca atare, ci și pentru practicile de comunicare pe care le oferă, pentru nevoile fundamentale de identitate și de reprezentare pe care le activează, așteptând ca ele să fie identificate, dezvăluite și analizate în obiectivele lor și în formele de receptare. Din acest punct de vedere, stabilirea metodologică a relevanței acestor teme a început doar de puțin timp să se traducă, în Italia, în cercetări care utilizează cinematograful și filmele și, subordonate acestora, muzica și spectacolele de televiziune ca izvor (Capussoni, 2003 și 2004).

Fluxul foarte bogat de texte, imagini și sunete care caracterizează epoca contemporană cu inepuizabila lor capacitate de reproducere, începe să stimuleze deja răspândita nevoie de „condensate simbolice" La această cerință se potrivește, cred, orice fel de comunicație, căutând și acceptând „exemplul iconografic" al unui fragment literar și/sau al unei imagini.

Traiectoria prin viață a tânărului funcționar Leonard Bast până când a ajuns în subsolul său din Camelia Road, în deschiderea capitolului al șaselea din *Casa Howard* (1910) de Edward M. Foster (1879-1970), definește cu rapiditate și intensitate un status social și minoritatea de pătură a celui care „era plasat la granița oamenilor <<cumsecade>>" (Foster, 1989, p. 50-53). În peisajul unei dimineți

dintr-un sat englezesc, pictat de William Williams în 1777, fumul care iese de pe coşul furnalului din Coalbrookdale introduce o fractură simbolică într-o stridentă sintonie cu limbajul pictural folosit convenţional pentru a prezenta o idilă rurală. Un pasaj din *L'uomo senza qualità* de Robert Musil (1880-1942) este destinat să reprezinte imobilismul Imperiului Habsburgic – Cacania – faţă de modernismul super-american care tulburase întreaga lume (Musil, 1970, p. 26-30).

De câte ori falsul instantaneu al steagului american înălţat de un grup de infanterişti marini la Iwo-Jima sau falsificarea analogă a steagului sovietic fluturând în vârful Reichstag-ului în Berlinul abia cucerit n-au fost propuse ca embleme ale victoriei în al doilea război mondial! Iar de la 11 septembrie 2001 este imposibil să faci abstracţie de o imagine arătată periodic, ca aceea a fotografiilor sau ale secvenţelor filmate ale atacului terorist asupra Turnurilor Gemene din New York, simbol al noii drame a Occidentului, dar şi al triumfului islamismului, celebrat pe displayurile telefoanelor mobile pakistaneze cu inscripţia „Dumnezeu este drept".

Imagini şi texte sunt propuse pentru a răspunde unei cereri de simplificare comunicativă, de o intensitate convingătoare, de o repetitivitate rituală. Sunt pline de ele până la refuz cărţile de istorie pentru marele public, manualele, documentarele istorice, emisiunile de televiziune. Izvoare *sui generis*, mai degrabă materiale ale unei reprezentaţii, ingrediente ale unei însăilări narative de care, în general, nici istoricul nu poate face abstracţie.

În unele cazuri, texte literare, scoase mai ales din romane, sunt folosite cu bună ştiinţă în cadrul unui cod adevărat/verosimil ca parte sau confirmare a unei descrieri istorice. Este vorba despre rezultatul final al unei operaţiuni care se desfăşoară în doi timpi chiar foarte îndepărtaţi unul de altul. Scriitorul inserează o situaţie semnificativă din punct de vedere istoric în planul său narativ naturalist/verist: apoi, istoricul o alege ca exemplu bun de citat, un fel de scurtătură care aduce cu sine o mai mare capacitate narativă. Mă gândesc la paginile lui Federico De Roberto în a treia parte din *Viceré* (1894) despre ascensiunea politică şi campania electorală din 1882 a lui Consalvo Uzeda, principe din Francalanza (în spatele căruia transpare figura lui Antonio di San Giuliano) pagini de mare eficacitate descriptivă şi interpretativă preluate de un istoric de valoarea lui Giuseppe Giarrizzo (De Roberto, 1959, p. 605 şi urm.; Giarrizzo, 1986, p. 123 şi urm.). Dar poate fi de ajuns exemplul sugerat de Roberto Bizzocchi (2002, p. 171): nuvela *Un tempo* (*Jadis*, 1880) a scriitorului Guy de Maupassant (1850-1893) pentru a prezenta diversitatea libertinismului din secolul al XVIII-lea, regretul unei nobile în vârstă în faţa noii sensibilităţi romantice a nepotului său (Maupassant, 1968, p. 147-150).

Știm, de altfel, că în unele cazuri chiar istoricii sunt aceia care merg pe căile invenției literare (vezi 1.7) pentru a-l implica pe cititor prin perspective atrăgătoare și pentru a se măsura cu registre expozitive mai ușoare.

Am putea situa aceste cazuri în categoria „aproximărilor ambientale”, un mediu în care ar intra nenumărate exemple de scrieri de înaltă sau joasă valoare, produse literare de larg consum, vecine cu genul reportajului și anchetei jurnalistice, deseori răsplătite cu un succes internațional enorm. Autori ca John Grisham propun teme narative care, curățate de elementele de ficțiune, sunt bogate în sugestii și analize, în cazul său ale realității americane și ale distorsiunilor sistemului judiciar al Statelor Unite, ca în unul dintre cele mai recente romane ale sale, *Il re dei torti* (2003), consacrat așa-numitelor *public actions*, cauzele judiciare referitoare daunele aduse colectivității.

Literatura și imaginile le permit istoricilor diferite modalități de cercetare. Adoptarea registrelor critice specifice ale sectoarelor disciplinare, în fruntea cărora se află, de la critica literară și artistică la comparativism: aici, cercetătorul în istorie ar risca să se trezească inevitabil neadecvat, în afara discuției și lipsit de capacitatea de a controla tradițiile metodologice foarte îndepărtate de formația sa. Alegerea punctului de vedere culturalist cu analiza practicilor discursive și valențelor simbolice ale textelor și imaginilor este, în schimb, un teren larg frecventat de istorici care și-au adus aici contribuția inovatoare, de la Mosse la Hunt, de la Tobia la Banti. În acest caz, textele literare și imaginile se prezintă ca izvoare primare. Dacă, în fine, textele și imaginile sunt propuse pentru capacitatea lor de a reprezenta și interpreta realitatea timpului lor, sentimentele, mentalitățile, comportamentele și stilurile de viață ale indivizilor și grupurilor sociale și viziunile asupra lumii, atunci intră mai degrabă în rândul izvoarelor secundare sau participă la amândouă. În toate cazurile trebuie aplicate criteriile uzuale de critică a izvoarelor, privitoare la credibilitate, intenție, reprezentativitate, relevanță a contribuției lor.

Fiecare disciplină își are granițele ei și își înalță și apără barierele care îi izolează specificitatea. Istoria a cultivat timp îndelungat, cel puțin în tradiția italiană, iluzia, și orgoliul, că se bucură de un punct de vedere superior, de o privire capabilă să ajungă mai departe. De aici, o anumită aroganță în convingerea că poate obține și reduce la doar câțiva parametri complexitatea. De aici anumite automatisme în acceptarea fiecărei reprezentări ca fiind o înfățișarea a adevărului. De aici rigiditatea multora dintre mecanismele sale interpretative și de aici, în sfârșit, aglomerarea ulterioară a acelor rigidități și a acelor certitudini, care a dus uneori la senzația unei complexități poliedrice de neînțeles a realității istorice. Explozia izvoarelor a contribuit la apariția acestei senzații, la care se poate reacționa doar prin recunoașterea pozitivității unei priviri multiple și printr-o rafinare a spiritului critic.

În multe cazuri, literatura și imaginile, în loc să se ofere ca un teren de cercetare și contribuție la reconstituirea istorică, mai ales când se acceptă provocarea unei documentații non-convenționale, se traduc prin sugestii forțate, în adevărate condiționări preliminare. Se prezintă astfel ca extra-izvoare în virtutea sumei parcursurilor mentale pe care ele le activează și le vehiculează, a tradițiilor comunicative în care au fost incluse. Se atribuie aici termenului „extra-izvor" o semnificație opusă celei sugerate de Jerzy Topolski (1975, p. 466 și urm.): nu bagajul pozitiv al cunoștințelor extra-istorice, ci condiționarea, potențial negativă dacă nu este controlată critic, a acelor „tablouri mentale", a acelor viziuni generale care sunt rezultatul recurgerii la literatură și la lumea imaginilor.

Nu este greu să ne amintim cel puțin câteva: marea burghezie și coroziunea sa internă în *Buddenbrook* (1901) a lui Thomas Mann, încălcările moralei și fixațiile erotice ale lui Arthur Schnitzler, bătălia de la Austerlitz propusă de *Război și pace* (1863-1869) a lui Tolstoi și în peliculele inspirate din roman, dramatismul Marelui război pe frontul occidental în filmul *Cărările gloriei* (1957) al lui Stanley Kubrick, orașul maselor ilustrat de profilul pe înălțime al New York-ului sau frenetica viermuială a așa-numiților *commuters*, navetiștii care sosesc dimineața în Grand Central Station.

În fața tablourilor mentale, repetate în mod stereotip, avangarda artistică și literară a pus de multă vreme în aplicare antidoturile create, urmărind dezagregarea formelor și fragmentarea limbajelor. Conștient de influența și de condiționarea acestor mari repertoare de imagini mentale, potențate de dezvoltarea comunicațiilor de masă, istoricul poate încerca să introducă aici o ierarhie, să atribuie un sens general, să realizeze distanțări sau apropieri. Pornind pe cât posibil de la instrumentele și de la bunele reguli ale muncii sale specifice: examen critic și comparativ al izvoarelor, cronologie corectă, verificarea credibilității, analiza intențiilor, controlul răspândirii și al receptării, cel puțin în termeni cantitativi. Aplicând procedurile și mărcile istoricității prezentate de Pomian, așa cum s-a spus mai devreme (vezi 1.7).

Criterii cu atât mai indispensabile în fața acelui supermagazin al izvoarelor reprezentat de produsele mass-media. Relatarea jurnalistică a unui eveniment poate apărea în toate cotidienele (și este suficient să ascultăm numeroasele reviste ale presei difuzate la radio ca să ne dăm seama de aceasta), dar va avea poziție, dimensiuni, titlu, relevanță și tratamente diferite; ar putea fi ilustrat cu imagini sau nu. Și exact la fel ca într-un supermagazin, confruntarea, compararea izvoarelor devine astfel un procedeu obligatoriu.

Acțiunea critică asupra unor texte scrise are o tradiție mai consolidată. În privința imaginilor, fotografii sau pelicule filmate, se adaugă dificultatea care derivă din impactul comunicativ mai puternic, mai direct și din iluzia de realitate pe care o transmit.

Imaginile tipurilor sociale germane, publicate în 1929 de fotograful August Sander (1876-1964), pot apărea, tocmai datorită măiestriei imagistice, ca având

o priză foarte puternică la realitatea timpului. Dar reprezintă doar punctul de vedere al lui Sander și o reflecție pe tema contrastului între modernitate și tradiție, într-un stil mult influențat de Neue Sachlichkeit, „neo-realismul" lui Otto Dix. Și cum să nu fie confruntată acea realitate socială cu reprezentarea dată ei în același an de regizorul Robert Siodmak în filmul documentar *Menschen am Sonntag* („Oameni de duminică") despre o duminică la Berlin, din zori până la apusul soarelui... În general, putem spune că Germania din timpul Republicii de la Weimar dispunea, printre altele, de o serie de observatori ai societății, capabili să exploateze cât mai bine noile mijloace media.

Pentru istoric, lucrul asupra acestor izvoare reprezintă o provocare și, în același timp, o tentație de mare interes. Știm că pentru fiecare fotografie s-ar putea să fi fost alte câteva zeci date la o parte. Reconstituirea filologică a unei imagini este departe de a fi ușoară chiar și având acces la arhive bine păstrate. Dar chiar și cel mai mic sondaj în cea mai bine conservată arhivă italiană cu imagini din perioada fascistă, cea de la Institutul Luce din Roma, ne confirmă bogăția de stimuli care derivă din cercetarea unor serii complete de instantanee fotografice luate de la un eveniment.

Pentru fotografie, istoria și critica izvoarelor (D'Autilia, 2001) și o anumită grijă pentru comentariile filologice sunt rezultate care au fost de-acum dobândite, în timp ce publicarea unor istorii fotografice are în continuare de suferit din cauza unei calități nesatisfăcătoare a reproducerilor, în ciuda implicării multor promotori ai unor importante inițiative recente, ca *Storia fotografica della società italiana* (1998-2001) de Giovanni De Luna și Diego Mormorio sau *L'immagine e la storia d'Italia. L'Italia e gli italiani nelle fotografie dell'Istituto Luce* (2001) de Luca Criscenti și Gabriele D'Autilia.

Pe un plan mai general, nu apare ca depășită o utilizare antologică și de suport a fotografiei și nici nu pare că s-ar fi ajuns la o interacțiune deplină cu alte tipuri de izvoare.

Cercetarea fotografică dispune de mari arhive internaționale private, publice sau semi-publice care dispun de zeci de milioane de imagini. Câteva dintre cele mai mari, ca Getty Images sau Corbis a lui Bill Gates, magnatul de la Microsoft, sunt rezultatul unor achiziții sau al comasării unor arhive mai vechi, ca Hulton Deutsch din Anglia înglobată în Getty Images. Arhivele care funcționează în scopuri preponderent comerciale au făcut, din păcate, o adevărată epurare a aparatului de informații care însoțea materialele originale. Dar nu este mai puțin adevărat că aceleași imagini pot fi găsite în mai multe arhive și, uneori, chiar și liber pe net.

Marile arhive posedă și o amplă documentație filmată și sonoră. Printre marile culegeri de izvoare audiovizuale pentru istoria contemporană trebuie amintite *Library of Congress* din Washington, *Imperial War Museum* din Londra, în timp ce în Franța s-a înființat, în 1975, o instituție publică, INA, *Institut National de l'Audiovisuel*, care se ocupă de adunarea, conservarea și restaurarea materialelor audiovizuale.

În Italia, arhivele statului nu au sarcini instituționale de acest tip. Această lipsă este suplinită în parte de *Istituto Luce*, o entitate tutelată de stat și dezvoltată în anii fascismului, astăzi societate pe acțiuni cu capital mixt, public și privat. Arhiva de la Luce dispune nu numai de o mare arhivă fotografică (cuprinzând circa 350.000 de fotografii din perioada fascistă), dar și de jurnalele cinematografice Luce, de Settimana Incom și de alte jurnale cinematografice care pot fi consultate gratuit pe internet. Este vorba despre un izvor extraordinar deocamdată insuficient folosit de istorici în interpretarea filologică și critică, în pofida unei largi includeri a acelor imagini în numeroase documentare istorice pentru RAI.

Televiziunea publică italiană a acordat un spațiu larg restituirii istoriei prin imagini, deseori într-un strâns raport de colaborare cu Luce, cu o atenție specială pentru fascism, nazism, cele două războaie mondiale. O politică având un scop cultural, a început în 1972 cu seria *Nascita di una dittatura* de Sergio Zavoli (Crainz, 2000), și a fost amplificată mai ales în ultimii ani (Anania, 2003). Cercetătorii, documentariștii și regizorii de televiziune au demonstrat tot mai mari capacități de explorare a arhivelor, de culegere și propunere a unor materiale inedite sau uitate.

Rămâne, în schimb, de-a dreptul insuficient și dezamăgitor respectul față de cronologie, selectarea imaginilor, identificarea timpului și a locurilor. Lucrând mai ales asupra montajului, emisiunile urmăresc prea adesea să captiveze vizual și emoțional spectatorul fără a încerca să-l facă să reflecteze asupra imaginilor propuse spre vizionare. Nu este vorba să așteptăm o intenție pur pedagogică (chiar dacă multe emisiuni de televiziune sunt prezentate într-un cadru numit „RAI educațional"), ci de a inventa o narațiune prin imagini care să aibă calitatea și corectitudinea. În pofida contribuției și sfaturilor date de istorici cu autoritate în profesie, cultivarea acestor aspecte, pe care tehnologia o permite fără probleme, nu pare să aibă loc. Pe de altă parte, nici istoricii nu lucrează într-o manieră critică prin reconstituirea etapelor elaborării unui produs – un jurnal cinematografic din anii '30 sau chiar de după război – pentru a căuta să-l înțeleagă din interior și să-i descopere formele și criteriile de compunere: pentru a analiza limbajul cinematografic și de televiziune, pentru a demonta un mecanism propagandistic sau pur și simplu un plan narativ realizat prin intermediul imaginilor.

Mijloacele media – tipografice, sonore sau prin imagini – ne impun diferite căi de interpretare pentru care istoricii nu au întotdeauna pregătirea necesară. Mecanismul „manipulator" al mesajului de televiziune și al noilor mijloace digitale (Vitali, 2004, p. 138-146) este rezultatul unor operațiuni complexe, tăieturi, montaje, comentarii și sunete adăugate. Sunt operațiuni uzuale asupra documentarelor istorice și de rutină în toate laboratoarele de televiziune și

fotografice. Un mijloc util pentru antrenarea ochiului propriu și pentru a reflecta asupra acestor procedee este vizionarea așa-numitelor „eveline”, materiale brute sau parțial montate (deseori însoțite de sonorul original și luându-și numele de la cel al secretarei unei organizații care se ocupa într-o vreme cu difuzarea și vinderea lor) destinate telejurnalelor din întreaga lume și transmise de mulți ani în rubrica de noapte *Fuori orario* de la Raitre.

Tehnica utilizată de comunicațiile de masă este o disciplină autonomă, dar este și cea mai recentă dintre științele auxiliare ale istoriei: are, prin urmare, un rol asemănător cu cel jucat de paleografie și de istoria diplomației. Nu se poate face abstracție de ea și folosirea acesteia, fiind o etapă formativă obligatorie a muncii istoricului.

4. Munca istoricului

Intenția celui de-a patrulea capitol al acestui *Ghid* este acela de a prezenta zece cărți, exemplare dintr-un anumit punct de vedere, corespunzând unor modalități diferite de a face istorie. Facem aceasta pentru a exemplifica, fără a le putea, desigur, epuiza, câteva teme tratate în capitolele precedente: cu o atenție specială acordată folosirii izvoarelor și raportului cu publicul cititor căruia îi erau destinate rând pe rând aceste cărți.

Cele ce urmează sunt scurte introduceri, gândite pentru cel care nu cunoaște cărțile în chestiune și nici măcar autorii, deși cu toții, cu excepția unuia au fost deja amintiți, cu diferite prilejuri în primul sau în al doilea capitol ori în amândouă. Fișele acestea ar trebuie să îndeplinească funcția de călăuză preliminară a lecturii, scoțând în evidență munca istoricilor, intențiile lor, structura textului, limbajul folosit, eventualele puncte slabe sau incongruențe ale construcției, oferind totodată și primele instrumente pentru a aprecia exemplul și valoarea istoriografică.

Conținutul fișelor este anunțat de titlul lor: pentru că tocmai aceea este tema asupra cărei ar trebui să se concentreze atenția cititorului. Este inevitabil, prin urmare, ca multe alte aspecte, chiar și relevante, să fie neglijate sau omise, dar numai din lipsă de spațiu.

Este vorba, și în acest caz, de o selecție personală făcută de autor: nu este, prin urmare, și nici nu poate fi cea mai bună posibil. Dar trag nădejde ca fie și o parte dintre cititori să poată considera interesante și stimulatoare măcar unele dintre cărțile propuse. Pot adăuga doar că, în urma unui mic sondaj făcut printre colegi, prieteni și studenți, volumul cel mai des menționat, în acest joc al preferințelor pentru cel mai bun, a fost cel al lui Mosse, *La nazionalizzazione delle masse*. Este un semnal care spune mult despre felul în care s-a schimbat istoria contemporană în Italia.

4.1. Gioacchino Volpe și Benedetto Croce, istorici publici

[Gioacchino Volpe *L'Italia in cammino* (Drumul Italiei), Laterza, Roma-Bari 1991, p. XXXVIII-219 (prima ed. 1927); Benedetto Croce, *Storia d'Italia dal 1871 al 1915* (Istoria Italiei de la 1871 la 1915), Laterza, Bari 1967, p. VIII-333 (prima ed. 1928)]

Alăturarea lui Volpe de Croce, a celui mai mare istoric fascist de cel mai autorizat reprezentant al antifascismului cultural, poate să pară neobișnuită, după cum neobișnuită ar putea părea eticheta de „istorici publici" pe care au primit-o amândoi și care le va displăcea, cu siguranță, multora. Dar coincidența temporală a celor două opere și confruntarea care s-a încercat de mai multe ori să se facă între ele legitimează această opțiune.

În 1927, Gioacchino Volpe (1876-1971) preda istoria politică modernă la Facultatea de Științe politice a Universității din Roma și era deputat, ales în 1924 pe „marea listă" fascistă. Cu o formație de medievist, studiase orașul-comună din Italia și mișcările religioase eretice, acordând o atenție deosebită aspectelor economice și sociale, conform orientărilor acelei școli istorice, „economico-juridice", fiind unul dintre cei mai mari reprezentanți ai ei. În 1926 publicase o sinteză de istorie medievală, *Il Medio Evo*, pe care a continuat s-o reelaboreze și s-o perfecționeze până la bătrânețe (Volpe, 1999). Foarte prezent în viața culturală a acelei prioade, Volpe colabora la „Corriere della Sera" și la cotidianul fascist „Il popolo d'Italia". De la un naționalism declarat trecuse la fascism a cărui istorie o scrisese pentru *Enciclopedia italiana* la care era directorul secțiunii de istorie medievală și modernă. Începând din anii primului război, temele istoriei contemporane italiene se aflau în centrul interesului său istoric și politic, iar între 1926 și 1943, ca director al Școlii de istorie modernă, a adunat în jurul său toată generația nouă a istoricilor italieni de la Nello Rosselli la Carlo Morandi, la Federico Chabod, la Ernesto Sestan, la Walter Maturi.

La fel ca mulți alți intelectuali de frunte, Volpe intrase și el (publicând, între 1905 și 1922, câteva studii în revista crociană „La Critica") în cercul lui Benedetto Croce care exercita o neobișnuită hegemonie asupra vieții culturale din acea vreme. Filosof și teoretician al istoriei, istoric al literaturii și istoric fără alte specificații, Croce, în 1928, publicase deja *Storia della storiografia italiana nel secolo decimonono* (1921) și *Storia del regno di Napoli* (1925), iar în 1929 și în 1932 vor apărea *Storia dell'età barocca in Italia* și, respectiv, *Storia dell'Europa nel secolo decimonono.*

Drumul Italiei, al lui Volpe a fost publicat în mai 1927. Editorul este Treves, cea mai mare editură italiană, iar volumul apare ca primul titlu dintr-o colecție a Institutului național fascist de cultură: nu puteau exista îndoieli asupra poziției

istorico-politice a cărții (Belardelli, 1991, p. VI). După ce a subliniat limitele încercării sale de a elabora o istorie a Italiei „foarte moderne”, Volpe își enunța cu cea mai mare claritate intenția.

Am luat ca punct de plecare ziua de astăzi, interesele actuale, așa cum, de altfel, face sau trebuie să facă fiecare istoric, conștient sau nu, oricât de puțin ar dori sau ar încerca să fie nu un erudit, ci un istoric. [...] Dar ce făcea, prin urmare; ce a făcut esențial această Italie din ultimii cincizeci de ani pe care unii o regretă, pe care mulți o numesc indolentă și lașă, aproape o anti-istorie? Prin ce anume a fost negativă, adică a trăit doar din profit și consum și nu a creat; și în ce fel a creat și a trăit din munca sa istovitoare? Ce anume, astăzi la pământ și la dispoziția veneticilor, a fost atunci ceva viu și binefăcător și a fost, în substanță, istorie autentică? Ce energii, capabile de dezvoltare, existau înainte de război și, potențate, actualizate de război, intră în urzeala vieții noastre de astăzi? Când se încheie „Risorgimentoul” și începe o altă și diferită fază? Sau, mai bine spus, când încetează „Risorgimentoul” ca „principii” și începe ca tradiție vie, ca suflet, ca voință de propășire, ca încredere, ca dorință de mărire? Și cum se face că Italia este, înainte de război, pregătită sau dispusă să intre într-un război început de alții? Iată care sunt întrebările (Volpe, 1991, p.3).

Rezultatul final al războiului era criteriul pentru a măsura cei cincizeci de ani precedenți, pentru a aprecia energiile pe care națiunea le pusese în mișcare și care rămăseseră până atunci inactive. Războiul victorios și fascismul însemnau începutul unei Noi Italii: prin cuvinte pline de încredere, Volpe încheia introducerea *Către cititor* dedicând opera studenților săi și „generației italienilor de douăzeci de ani”.

Ei sunt pe cale să beneficieze de moștenirea spirituală a unei Italii pe care suferința de secole, strădania unei minorități eroice, truda istovitoare de zi cu zi a tuturor fiilor săi, războiul sângeros au făcut-o sacră. Lor le revine misiunea, datoria, ca, în noul și mai energicul climat a cărui expresie și factor conștient este Fascismul, s-o ducă mai sus. Viitorul Italiei nu va fi idilic. Dar avem încredere în viitorul Italiei (Volpe, 1991, p. 4).

În paginile finale, discursul lui Volpe devine mai explicit. În primii ani ai noului secol se deschisese „o nouă și mai bogată și mai creativă fază de viață italiană [...] mai multe inițiative duse la bun sfârșit, o conducere mai fermă, atât pe plan intern, cât și pe cel extern”.

Se reflectau în aceste progrese evoluția societății italiene, prin activități productive, forțe sociale active, prin încadrarea acestor forțe, sau orientarea de gândire și cultură. În Italia, toate elementele sale mai mult sau mai puțin constitutive funcționau. Dar cu

hopuri și întârzieri și devieri, între nemulțumire și insatisfacție și așteptarea unora mai importante și mai diferite, care să umple mai bine sufletul. Forțe vii, forțe active, de diferite naturi, nu lipseau, dar încă puțin coerente, încă puțin conștiente de legăturile dintre ele, nesigure de drumul pe care au de mers. De ce? Și ce remediu putea fi? Noua Italie luase ființă punând împreună materiale de toate felurile, amestecate cât se putea mai bine. Procesul de fuziune începuse, desigur, și mergea înainte, cuprinzând acum toate clasele. Dar națiunea trăise, de cincizeci de ani, aproape singură doar cu ea însăși. Însăși slăbiciunea sa și limitarea activității și pacea îndelungată, chiar dacă era însoțită de înarmare și de suspiciuni, a Europei, n-o aduseseră niciodată în fața unor evenimente importante, a unor nevoi tragice care să acționeze ca temperaturile înalte asupra metalelor. Poate că pentru Italia era nevoie de așa ceva. În acei ani mulți începuseră să gândească astfel: și chiar în afara nucleelor naționaliste sau a celor aliați cu ele. [...] Un război! Cel care din partea lui Mussolini era invocat pentru proletariat, din partea cealaltă era invocat pentru națiune. Războiul proletariatului, „necesara baie de sânge" a lui Mussolini nu a venit. A venit, în schimb, celălalt război. [...] Era cel adevărat, războiul clasic. Dar revoluția și războiul, lucruri considerate de cei mulți ca fiind diferite și opuse, astfel încât mulți revoluționari se opuneau războiului considerând că era o deviere de la revoluția așteptată și, viceversa, de-a dreptul ca o deviere de la revoluția pe care o condamnau; revoluția și războiul s-au dovedit a fi destul de curând, în ochii care vedeau mai departe și apoi în realitatea efectivă, aproape unul și același lucru (Volpe, 1991, p. 208-210).

Aceste lungi citate permit o apreciere asupra câtorva elemente esențiale pentru modul de a face istorie al lui Volpi și dintre ele iese în evidență atenția față de forțele înnăscute și cele dobândite ale poporului. Deosebit de revelatoare este imaginea necesității unei condensări și fuziuni a forțelor exprimate de națiune și de clasele sociale, pentru a găsi o stare de călire la temperaturile înalte ale unei încercări decisive cum era războiul. Discursul continuă într-un crescendo ca să se încheie printr-o formulă de o admirabilă densitate dialectică.

Volpe relua în *Italia in cammino* conținutul unui studiu din 1923. Încă din anii războiului, Croce se gândea și el la un profil de istorie al Italiei unite care să reechilibreze numeroasele aprecieri negative despre perioada aceea. La sfârșitul lui 1926 și începutul lui 1927 caietele sale de lucru atestă punerea treptată la punct a studiului asupra istoriei Italiei și redactarea primelor scheme. În extraordinara și stupefianta sa hărnicie, Croce se gândea în același timp la o mulțime de alte proiecte. Apariția cărții lui Volpi a oferit stimulii hotărâtori pentru a înlătura ultimele ezitări și a răspunde viziunii propuse prin *Italia in cammino*. Croce avea un sentiment foarte înalt al rolului său și era obișnuit să aducă la propriile sale criterii de evaluare tot ceea ce se petrecea mai important în sfera culturală. „Mă costă un efort grozav – nota el la 8 iulie 1927 – să mă dedic istoriei pe care mi-am propus să o scriu ca datorie față de conaționalii mei: mi se redeschid răni

sufletești cum cred că nu s-ar întâmpla dacă mi-aș putea ocupa mintea cu alte studii mai apropiate de politica actuală (cit. în Galasso, 1991, p. 459).

Confruntarea cu Volpe era inevitabilă nu numai datorită marii notorietăți a istoricului național-fascist, ci și raporturilor de colaborare pe care le avuseseră anterior cei doi. Într-o scrisoare către prietenul și secretarul său, Giovanni Castellano, datată din 21 iulie 1927, cu privire la *Storia d'Italia*, Croce scria că *Italia in cammino* „este ceva insipid care nu mi-a folosit în niciun fel. Nu numai pentru că V. [Volpe] a fost preocupat de teza politică (care, într-o adevărată carte de istorie n-ar trebui să existe niciodată), ci fiindcă este atât săracă în cultură, în sentimente etice și umane, încât nu vede decât într-o manieră searbădă faptele pe care le are în față" (Croce, 1985, p. 150). Și, la 28 august, cu privire la același Volpe și după ce-și afirmase distanțarea față de fascism, își clarifica și concepția diferită despre istorie, distanțându-se într-o manieră elegantă de poziția volpiană: „istoria înțeleasă în mod idealist, nu este nici economism și statism, nici moralism: este religie și etică. Este evident că aceasta nu are nicio legătură cu prețuirea pentru lucrările voastre care, în multe cazuri, se izbesc de greutăți și limite (de exemplu recenta schiță de istorie a Italiei noi), în altele nu se întâlnesc cu asemenea obstacole pentru că se feresc de ele" (Croce, 1967, p. 141). La 28 septembrie, Croce ajunsese deja la capitolul al optulea (din douăsprezece) al *Istoriei Italiei*: pentru redactarea fiecărui capitol nu avea nevoie de mai mult de două sau trei zile! (Croce, 1987, p. 37 și 39). La 1 noiembrie începea ciornele la ultimele două, iar la 1 decembrie îi preda la Bari, editorului Laterza, textul complet, gata dactilografiat. Pentru a scrie această lucrare avusese nevoie, în ciuda diferitelor și lungilor întreruperi, doar cinci luni și la 20 ianuarie cartea era tipărită. Succesul a surâs imediat lucrării care s-a vândut (conform datelor din arhiva Laterza) 10.000 de exemplare în primul an, alte 2.000 în 1929 și 1.200 în 1933 și a fost tradusă în limba germană în anul în care a fost publicată, în franceză și în engleză în 1929. Vânzări mult inferioare au fost cele înregistrate de *Italia in cammino*, care a fost tipărită în 5.000 de exemplare în primii doi ani dintr-un total de 8.000. (Belardelli, 1991, p. XXVIII-XXIX), în timp ce cartea a fost tradusă în limba franceză în 1933.

Distanțarea de Volpe este evidentă atât în prefață cât și în încheierea cărții.

Aceasta este schița unei istorii a Italiei după obținerea unității de stat: altfel spus, nu este o cronică, ca atâtea altele în acest domeniu, și nu este o narațiune într-un sens sau în altul tendențioasă, ci tocmai încercarea de a expune evenimentele în legătura obiectivă dintre ele, raportându-le la izvoarele lor interioare. Povestirea cuprinde o perioadă de patruzeci și cinci de ani, din aceia care se numesc „de pace", dar ei își arată emoția și drama celui care nu pune asemenea lucruri doar pe seama unor ciocniri zgomotoase și a unor evenimente spectaculoase și, mai mult, le pune chiar în fața spectacolului unor războaie și

revoluții, căutând întotdeauna adevărata emoție și adevărata dramă în minți și în suflete. [...] M-am oprit la 1915, la intrarea Italiei în războiul mondial, pentru că perioada care începe prin aceasta nu este de competența istoricului, ci a politicianului. Iar eu nu voi dori niciodată să confund sau să contaminez cercetarea istorică prin polemica politică care trebuie să se facă și, cu siguranță, este nevoie să se facă, dar într-un alt loc. (Croce, 1967, p. VII).

În timp ce lui Volpe ascensiunea naționalismului îi apare ca noutate decisivă a politicii italiene între 1913 și 1914, agitațiile intervenționiste din 1915 (despre care Volpe nu vorbește) sunt considerate de Croce ca o cedare în fața străzii și o rană provocată sistemului liberal de reprezentare.

La această fisură în respectul pentru reprezentarea națională legală s-a luat seama în momentele acelea puțin și de către puțini, iar marele câștig obținut și vârtejul războiului au trecut pe deasupra și au făcut-o uitată pentru o vreme; dar nimeni nu putea să facă în așa fel încât evenimentele să nu se fi produs.

Prin spiritele de tot felul pe care le-am descris, prin forțele care rezultaseră din deceniile de viață unitară așa cum am povestit, prin credința smerită a celui care a ales, după chinul îndoielii, calea necesară, Italia – după cum spune Victor Hugo despre garda imperială în bătălia de la Waterloo – „*entra dans la fournaise*”, s-a aruncat în pârjolul războiului generalizat, într-un moment total nefavorabil aliatelor sale, în plină înfrângere a rușilor; și misiunea de a povesti cum s-a comportat în acel foc cumplit ca al unui furnal și cum a ieșit din el, adică rolul pe care l-a avut în război și evenimentele care s-au petrecut după război, nu aparține istoriei noastre și poate că, deocamdată, niciunei alte istorii (Croce, 1967, p. 270-271).

Este semnificativ felul în care amândoi autorii folosesc metafora metalurgică a topirii metalelor: periculosul furnal al rezultatelor imprevizibile și încă imposibil de cuprins în judecata istoriei, la Croce; încercarea supremă dorită, căutată și în cele din urmă realizată de națiune în drumul său către găsirea unui destin, la Volpe.

Plecau unii de pe poziții de clasă, dar apoi acționau, fără să-și dea seama, pentru a duce clasele într-un punct în care să se poată pune în acord cu totul și să dobândească sensul acelui tot. [...] Era o *Giovine Italia* (Tânăra Italie) care își făcea apariția, mai serioasă, mai însetată de cultură, mai capabilă să-și rezolve probleme [...] chiar dacă prin atitudini negative care erau și ele etape sau momente necesare ale devenirii (Volpe, 1991, p. 208).

Era reprezentarea imaginară și epică a acelui proces care, după ani, va fi botezat cu formula „naționalizarea maselor”.

Lui Croce, însă, acea fuziune între revoluție și război nu-i apărea demnă de interes și nici un posibil obiect al istoriei. Se impunea, în schimb, o evaluare istorică, pozitivă, dar argumentată într-o manieră critică, a Italiei liberale.

Cele două cărți erau, de asemenea, diferite prin aparatele de referințe, prin mărcile istorismului: un sistem inconsistent de note în josul paginii la Volpe, 69 în total pentru opt capitole; 45 de pagini de note plasate în anexă, unele chiar prea lungi, la volumul lui Croce în care își făceau loc și unele forme de un snobism veninos: atacul împotriva iraționalismului și a lui Giovanni Gentile era purtat fără a-l menționa pe filosoful sicilian („directorul revistei *Critica* [Croce însuși] a văzut la un moment dat că apare în preajma sa o formă de idealism iraționalist manifestat de unul dintre colaboratorii săi"), citându-l, însă, în nota cuvenită de la sfârșitul volumului, pentru a-l face să apară pe neașteptate în indicele de nume din edițiile următoare cu o trimitere la pagina din care continua să fie absent.

Croce avea o retorică mai complexă; proza lui Volpe era mai răsunătoare și mai plină de imagini. Amândoi arătau o înclinație deosebită către anaforă, repetarea chiar de patru sau cinci ori a unor formule de incipit. La Croce, exprimarea printr-o proză care putea fi citită cu voce tare în fața unei adunări de bărbați și femei, oameni de cultură; la Volpe, o manieră mai declamatoare, teatrală, de punere impresionantă în scenă, potrivită unui public militant. Diferențele de stil oglindeau, după cum s-a remarcat, intenția diferită a celor două opere: „prozei nervoase și, pe alocuri, inspirate a lui Volpe, urmărind sugestionarea cititorului, i se opunea înțelepciunea din paginile lui Croce care, și datorită unor frecvente intermezzo-uri didactico-morale, transmiteau o mulțime de virtuți burgheze calme, de așa natură că izbeau cu mai multă forță decât judecățile istorico-politice în universul cultural fascist" (Belardelli, 1991, p. XXX).

Contradicția dintre cei doi autori n-a întârziat să apară și s-a accentuat în cei doi ani care au urmat, pe un făgaș al contrastului politic și istoriografic imposibil de calmat. Chiar dacă unii recenzori și analiști au ținut să sublinieze o posibilă complementaritate între istoria axată pe ideile lui Croce și atenția față de lumea productivă asupra căreia insista într-un mod atât de convingător Volpe, mai ales în inovatorul și decisivul capitol *Gli italiani al lavoro* (p. 55-84). Și tocmai acest ultim aspect era acela care, alături de tonul epic al unor pagini, îi fascina pe mulți cititori care nu erau fasciști și pe alții chiar antifasciști.

Volpe ațâțase polemica publică, punând în fruntea volumului *Italia in cammino*, reeditat în 1928, în loc de prefață, o lungă notă intitulată *A proposito di storia d'Italia* care reproducea, amplificând-o, recenzia dedicată lui Croce apărută în „Corriere della Sera" din 17 februarie 1928.

Și totuși, s-o spunem fără ocolișuri, *Storia d'Italia* a lui Benedetto Croce nu a răspuns așteptărilor, poate, ale nimănui. Ea încă nu este aceea pe care o doresc italienii ca să-i ajute cu adevărat să înțeleagă Italia, să se înțeleagă pe ei înșiși, trecutul și prezentul lor. [...] Croce, practic [...] a adus elogii acelui trecut când cu accentele unui *laudator temporis acti*, când cu argumentările un avocat abil. [...] Adevărul este că Benedetto Croce luptă cu disperare împotriva Italiei de astăzi; și fiecare opinie pe care o exprimă despre trecut, din 1871 până în 1915,

este colorată de reflexele acestei bătălii. Italienii – şi nu numai ei, de altfel! – au supus discuţiilor şi revizuirii doctrinele şi practica liberalismului lor? Şi iată drumul Italiei, istoria Italiei după 1871, văzute, într-o manieră aproape teleologică, ca o înfăptuire treptată a liberalismului şi a metodei liberale, legat la rândul său de reînnoirea filosofiei în sens idealist. [...] Giolitti este eroul acestei cărţi. El joacă rolul de politician, după cum Croce îl joacă pe acela de istoric. Idealismul crocian şi liberalismul giolittian sunt văzute şi aduse în prim plan ca fiind animate de acelaşi spirit şi tinzând, pe căi diferite şi fără nişte contacte pe deplin conştiente, către acelaşi scop. [...] Este îngrozitoare opacitatea ultimelor pagini din *Storia d'Italia*! [...] Speranţa, aşteptările fiecărui cititor de istorie, adică înţelegerea vremurilor în care trăieşte, posibilitatea de a-şi da seama cum şi de ce el, generaţia sa, neamul său sunt ceea ce sunt, se află în punctul în care se află, fie el chiar şi pe marginea prăpastiei, rămân neîmplinite! Toate acestea le spun, desigur, nu pentru a compara cartea lui Croce cu cartea mea, aşa cum este ea uşoară şi succintă şi incompletă, alcătuită mai mult din tablouri disparate decât pe baza unei construcţii istorice organice. Ci doar pentru a motiva lucrarea mea, pentru a apăra, nu lipsurile ei care sunt destul de multe, ci câteva idei de bază care au orientat-o, în realizarea celor propuse de autor [...] de a lua din prezent cât mai multă lumină pentru a clarifica ce s-a întâmplat în trecut, semnele prevestitoare ale prezentului, interesele, sentimentele, pasiunile care se vor aduna într-o nouă ordine politică sau într-un nou mod de viaţă, prin urmare direcţia spre care se îndreaptă, se pare, cursul istoriei (Volpe, 1991, p. 7, 13-14, 17-18).

Replica lui Croce, într-o formă mai rezervată, dar ironică nu s-a lăsat prea mult aşteptată. În studiul, scris în 1929, şi publicat ca anexă la ediţia din 1930 a volumului *Storia della storiografia italiana nel secolo decimonono*, dedicată „condiţiei prezente a istoriografiei în Italia", se află o reconsiderare a istoricului Volpe cu multe rezerve explicite asupra ultimelor lucrări ale acestuia.

Atât de multă mişcare fără răgaz, în loc să facă auzită puterea gândirii şi a voinţei umane – scria Croce despre cartea lui Volpi *Medio Evo* din 1926 – lasă o impresie deprimantă, ca a unei forţe impulsive şi apăsătoare. Aceleaşi observaţii s-ar putea face şi pentru celălalt volum publicat recent al lui Volpe, istoria Italiei începând din ultima jumătate de secol în care, după cum se spune în titlu, „Italia merge pe drumul ei"; dar nu gândeşte, nu visează, nu meditează, nu critică, nu suferă şi nici nu se bucură: ea merge pe un drum. Transformările morale şi culturale, problemele şi soluţiile filosofiei, exprimările poeziei şi ale literaturii, motivele dezbaterilor în jurul politicii şi mijloacelor politice, acestea, şi multe alte lucruri ca acestea, rămân străine autorului. Însuşi conceptul naţionalist, de care Volpi pare atât de ataşat, nu devine propriul şi adevăratul său criteriu, şi nici măcar fanatismul său, caz în care, în loc de istorie, am fi avut de-a face cu o poveste mai mult sau mai puţin frumoasă [...] (Croce, 1947, p. 240)

În timp ce *Storia d'Italia* a continuat să se bucure de un mare succes, inclusiv editorial – ediția de popularizare tipărită de Laterza se vinde în 20.000 de exemplare chiar în anul apariției, 1967 –, asupra celuilalt volum, *Italia in cammino* s-a așternut vălul uitării până la reeditarea din 1991, umbrită și de opera cea mai mare a lui Volpi, *Italia moderna*, care constituie o evoluție și o amplificare a celeilalte, astfel încât această ultimă carte este recunoscută fără ezitări ca un text clasic al istoriografiei italiene din secolul al XX-lea. În realitate, evenimentele politice și culturale din timpul regimului fascist și prăbușirea ideologiilor național-patriotice au contribuit la marginalizarea, după al doilea război mondial, a figurii lui Volpe (îndepărtat din învățământul universitar) și la nerecunoașterea timp îndelungat a contribuției sale decisive la evoluția școlii istorice italiene.

Volpe și Croce rămân prin lucrările lor de istorie a Italiei și prin polemicile acelor ani personalități uriașe ale unui anumit mod de a face istorie și primii campioni ai folosirii publice a istoriei.

➽ Pentru a ști mai mult

Limitat la cărțile despre care a fost vorba în această fișă, se recomandă: Salvatore Lupo, *Croce, Volpe e l'Italia liberale*, în „Storica", iunie 1995, p. 11-36.

Despre Volpe: Giovanni Belardelli, Introduzione a Gioacchino Volpe, *Italia in cammino*, Laterza, Roma-Bari 1991, p. V-XXXV; Id. *Gioacchino Volpe e la nazione „in cammino"*, în *Interpretazioni del Novecento italiano. Storiografia, cultura e politica*, editată de G. Dessi și G. Parlato, Fondazione Ugo Spirito, Roma 2003, p. 77-87.

Despre Croce: Giuseppe Galasso, *Croce e lo spirito del suo tempo*, Laterza, Roma-Bari 2002; Id., Nota del curatore, în B. Croce, *Storia d'Italia dal 1871 al 1915*, Adelphi, Milano 1991, p. 445-466; Gennaro Sasso, *La „Storia d'Italia" di Benedetto Croce. Cinquant'anni dopo*, Bibliopolis, Napoli, 1979.

4.2. Canonul chabodian

[Federico Chabod, *Storia della politica estera italiana dal 1870 al 1896* (Istoria politicii externe italiene de la 1870 până la 1896) Laterza, Roma-Bari 1990, XX-714 p. (prima ed. 1951)]

Prima ediție a cărții lui Federico Chabod a apărut în 1951 și titlul original era *Storia della politica estera italiana dal 1870 al 1896. I. Premisele.* Ultima parte

a titlului va fi omisă mai apoi din toate edițiile care au urmat, începând cu a doua, cea din 1962. De altfel, Chabod dispăruse din atenția publicului și cele patru volume următoare nu au mai fost niciodată redactate și publicate. Era vorba, în plus, în prezența unui volum care era considerat de toată lumea ca fiind o capodoperă, de a masca faptul că această carte nu era o istorie a politicii externe, ci un mare cadru al premiselor dezvoltării politicii internaționale a noului stat italian. Așa cum, de altfel, Chabod însuși explica în prefață, volumul nu era și nu avea intenția să fie „analiza, efectuată cronologic, a problemelor specifice și a diferitelor faze ale politicii externe italiene între 1870 și 1896".

Pentru că, înainte de a desluși amănuntele acelei politici, înainte de a mă afunda în partea cea mai specifică, mai tehnică, aş spune, a acestei lucrări, mi s-a părut indispensabil să clarific care erau bazele, materiale și morale, pe care partea aceea specifică și tehnică se întemeia, care era complexul de forțe și de sentimente care o învăluia și în care trebuia să se miște, în acel moment istoric, și inițiativa diplomatică. Adică pasiuni și sentimente, idei și ideologii, situații în care se aflau țara și oamenii, toate acestea într-un cuvânt care face din politica externă nimic altceva decât un moment, un aspect al unui proces istoric foarte amplu și complex, cuprinzând întreaga viață a unei națiuni și nu permite compartimente secrete, și momentul raporturilor cu străinătatea se leagă strâns și indisolubil de celălalt, de viața morală, economică, socială, religioasă din interior (Chabod, 1990, p. XI-XII).

Un proiect în felul său revoluționar față de istoria diplomatică tradițională: un proiect în care se adunau experiențele precedente ale autorului care l-a studiat pe Machiavelli și gândirea sa politică, statul milanez în vremea lui Carol al V-lea și, totodată, viziunea largă și complexă, cu conotații politice, pe care o avea Gioacchino Volpe asupra politicii externe. Cartea se încadra, de fapt, într-un proiect inițiat în 1936 de Institutul de studii de politică internațională (ISPI), coordonat de Volpe care angajase și alți istorici, Carlo Morandi, Walter Maturi, Augusto Torre. Intenția era aceea de a pleca de la o serie de „explorări sistematice comparate ale arhivelor italiene și străine, depășind năravul dominant până atunci în studiile italiene, de a privi toate raporturile internaționale doar din pragul propriei case" (Romeo, 1978, p. 173).

În 1936, Chabod, care avea vârsta de treizeci și cinci de ani, era profesor titular de Istorie modernă la Perugia; din 1938 va preda la Milano pentru a ajunge în cele din urmă, în 1946, la Facultatea de Litere și Filosofie din Universitatea „Sapienza" din Roma. Decisive fuseseră, în formarea sa, perioada petrecută la studii în Germania, în 1925 și 1926, la școala lui Friederich Meinecke (1862-1954) și campaniile arhivistice de la Simancas, în Spania, din 1927 și 1928, pentru studierea politicii lui Carol al V-lea. Se distingea printre

tinerii istorici printr-o pregătire tehnică și științifică superioară ca și printr-o viziune câtuși de puțin provincială asupra realității europene, ajutat în acest sens și de faptul că era originar din Valle d'Aosta. În 1925, îl ajutase pe Gaetano Salvemini, istoric antifascist, să se expatrieze trecând Alpii prin zona Piccolo San Bernardo. Iar în plin regim fascist a avut o atitudine retrasă din punct de vedere politic, deși a participat la unele manifestări ale entuziasmului național-patriotic, după cum a amintit Volpe, cu ocazia cuceririi Etiopiei (Volpe, 1967, p. 471-472).

În anii războiului s-a apropiat de temele ideii Europei și ale ideii de națiune, în timp ce intra din ce în ce mai mult într-o contradicție de idei cu interpretările crociene din *Storia d'Italia* și *Storia d'Europa.* Alături de Partidul acțiunii a participat la Rezistență și a luptat după război pentru autonomia regiunii natale, Valle d'Aosta (Venturi, 1980, p. 348-349). Din 1947 a condus, așa cum s-a mai spus (vezi 1.7) Institutul italian pentru studii istorice din Napoli (Istituto Croce), devenind un punct de referință pentru mulți tineri istorici, deseori de formație gramsciană și militanți comuniști. Era și director la „Rivista storica italiana" Din toate punctele de vedere era cel mai autorizat istoric italian.

Creșteau și angajamentele internaționale ale lui Chabod. Făcând parte din biroul director al Comitetului internațional al Științelor istorice cu începere din 1950, a devenit președintele acestuia în 1955, după ce organizase la Roma al X-lea. Congres internațional de științe istorice.

Între timp își continuase cercetările pentru *Storia della politica estera*, ale cărei „premise" erau deja în mare parte redactate încă din 1943: anii următori au fost dedicați unor dezvoltări și puneri la punct. Documentația oficială fusese completată „cu hârtii personale, private, care [...] constituie o parte complementară indispensabilă alături de ele, fiind cea care, uneori, ne permite să vedem clar și precis evoluția unei situații și a atitudinii unui guvern. Anumite judecăți și anumite întrebări nu se vor găsi niciodată în documentele oficiale (Chabod, 1990, p. IX).

Prefața volumului era o bună ocazie pentru a explica pe larg, într-un fel de manifest istoriografic, legătura dintre politica internă și politica externă, pentru a ironiza unele tendințe la modă – cum era geopolitica sau pasiunea pentru statistici, tabele și grafice – atrăgând atenția, în schimb, asupra locului central ocupat de forțele morale, de idei și de oameni.

Un răspuns nu putea veni din partea istoriei diplomatice pură „ca istorie tehnică a relațiilor dintre guverne" De altfel, din vremea revoluției franceze, asupra opțiunilor de politică internațională își exercita presiunea „toată viața unui popor, cu aspirațiile sale ideale și cu ideologiile politice, cu condițiile economice și sociale, cu posibilitățile materiale ca și cu contrastele interne de sentimente și de tendințe" (Chabod, 1990, p. XIV).

Să ne dăm seama, deci, din ce forțe ideologice și morale, din ce interese, din ce aspirații se compunea viața Italiei unite: forțe, interese, aspirații care aveau să condiționeze, din când în când, însuși mersul înainte al diplomației, la fel cum asupra situației internaționale a Italiei aveau să apese mult – mai mult, poate, decât în cazul altor țări – atitudini, manifestări, agitații din pe plan intern. [...] să știm, în sfârșit, cum să-i vedem pe oameni, personalitățile separate cu gândurile și sentimentele lor: istoria, cel puțin până astăzi, a fost făcută de oameni și nu de automate, iar doctrinele și așa-zisele doctrine care în sine, din punct de vedere al evaluării istoriografice sunt totuși pure abstracțiuni, capătă valoarea unei forțe istorice doar când reușesc să înflăcăreze prin puterea lor sufletele oamenilor – separat sau formând o mulțime – , când devin o credință, o religie interioară capabilă să creeze chiar și martiri; când, prin urmare, ideologiile și raporturile sociale devin un fapt moral care îi adună în jurul programului unuia sau altuia dintre partidele politice, sub un steag sau altul, pe cei mulți care abia acum – prin acea neașteptată ascensiune a unei noi credințe – simt că este o nedreptate de combătut ceea ce mai înainte ei înșiși sau părinții lor priviseră ca pe o fatalitate în fața căreia trebuiau să se resemneze sau să accepte de-a dreptul ca pe ceva normal și evident – fie că nedreptatea apare datorită faptul că Italia este divizată și aservită străinului, fie că apare într-o orânduire economico-socială oarecare (Chabod, 1990, p. XV-XVII).

Cartea are două părți, *Le passioni e le idee* (Pasiunile și ideile) și *Le cose e gli uomini* (Lucrurile și oamenii), foarte diferite ca dimensiuni: 480 de pagini prima, ceva mai mult de 200 cea de-a doua. În prima parte, celebrul capitol *L'idea di Roma*, cu aproape 150 de pagini, are autonomia și relieful unei cărți în sine. În a doua, capitolul... *e gli uomini* prezintă, împreună cu cel al regelui Vittorio Emanuele II, portretul câtorva protagoniști ai politicii externe, ca Emilio Visconti Venosta și contele de Robilant, diplomați și miniștri de externe.

Volumul lui Chabod transmite fascinația care provine dintr-o cunoaștere istorică nemărginită, din capacitatea extraordinară de a ține sub control și a combina nenumărate ițe. Este aproape ca și cum autorul ar dialoga de la egal la egal cu personajele acelei epoci, participant la sentimentele timpului și, în același timp, de a descoperi dinamica și a reconstitui multiplele ei reflexe.

Așa cum a scris în 1983 un istoric prieten și de aceeași vârstă, Ernesto Sestan (1898-1986):

Ceea ce face ca istoria lui Chabod să fie atât de sugestivă, atât de fascinantă, atât de înclinată să inducă la o meditație, este acel *pathos* care o străbate în întregime, acel *pathos* datorită căruia, discutând despre Machiavelli, despre Carol al V-lea sau despre oamenii din Dreapta istorică, ne simțim îndemnați nu

de o curiozitate banală de a şti, ci de un glas interior : *Tua quoqueres agitur*, de un conflict veşnic, din afara şi de deasupra oricărui moment istoric specific, care este al fiecărui om, al fiecărei colectivităţi, între *ethos* şi *kratos*, între libertate şi necesitate. Aceasta este părerea mea, nucleul fertil care face din Chabod un mare istoric, un mare maestru, un om integru (Sestan, 1983, p. 18).

Am putea să ne îndoim că senzaţiile lui Sestan rămân cele pe care le-a simţit nemijlocit citind paginile lui Chabod. Cultura lui Sestan şi a lui Chabod era asemănătoare, amândoi erau în sintonie cu istorismul idealist şi trecuseră prin catastrofa culturală şi morală a celui de-al doilea război mondial. Astăzi trebuie să parcurgem un lung drum în sens contrar şi să umplem golul care ne desparte de timpul acela şi de limbajul lui. Tocmai acea distanţă pe care o resimţim faţă de conceptele şi criteriile de bază ale istoriei etico-politice, în care operează „forţele morale şi spirituale”, în care, după cum am văzut mai devreme, ideologiile şi relaţiile sociale capătă dimensiune şi relevanţă istorică atunci când devin un „fapt moral”

La storia della politica estera este o carte mare, dar nu este capodopera lui Chabod: o întâietate care îi este contestată cu succes, cred eu, de *Lo Stato di Milano nell'impero di Carlo V* (Statul Milano în timpul imperiului lui Carol al V-lea) din 1934 (republicată mai apoi, în 1971, de editorul Einaudi, în colecţia operelor sale moderniste).

Nu este o carte uşor de citit. Este o carte pentru specialişti, greu de parcurs chiar şi pentru un cititor cultivat de astăzi. Începe cu un lung incipit de 25 de rânduri în limba franceză: de ce, oare, secretarul general al Ministerului de Externe, Alberto Blanc, din Roma abia cucerită, îi scria în franceză bolognezului Marco Minghetti, trimis în vremea aceea la Viena? Întrebare care l-ar fi făcut să sară în sus pe Chabod dacă vreunul dintre studenţii săi, intimidaţi de spiritul lui, ar fi îndrăznit să i-o pună. Citatele în franceză şi germană se alternează în carte. O carte inegală. Prea amplă pentru a fi dedicată „introducerilor” şi, chiar şi aşa să fi fost, neterminată. Trei pagini pentru preşedinţii Consiliului de miniştri, Giovanni Lanza şi Marco Minghetti şi aproape 40 pentru Visconti Venosta.

Sunt rezerve pe care le spunem cu voce scăzută sau chiar le trecem cu vederea, dacă ţinem seama de faptul că lucrarea întreagă nu a fost completată: îndatoririle de organizator ale lui Chabod, întoarcerea la temele Milano şi Carol al V-lea, alte interese şi, mai ales, moartea prematură la numai 59 de ani sugerează deja prea multe răspunsuri.

Dincolo de aceasta, *Storia della politica estera* oferă reflexul palpabil al unei etici a muncii de istoric, a unui model de angajare care sunt moştenirea durabilă lăsată de Chabod pentru noua istorie contemporană care abia se năştea (şi nu numai). „Citeşte totul”, acesta era imperativul său categoric (Venturi, 1980,

p. 346) şi fă ca totul să devină vizibil prin redactare. Este ceea ce am încercat să definesc prin „canonul chabodian". Completarea textului cu notele este un aspect decisiv al scrierii, al prezentării şi al comunicării cu cititorul şi cu lumea ştiinţifică de referinţă. Este ceea ce face vizibilă etica profesională a istoricului. Notele trebuie să ofere informaţii despre toată documentaţia disponibilă, bibliografia existentă, dezbaterile istoriografice şi despre ceea ce este de acceptat sau de respins din interpretările precedente. Astfel că, atunci când *Storia della politica estera* era disponibilă doar în ediţie ieftină, între 1965 şi 1990, cu notele plasate la sfârşitul capitolelor, cartea părea lipsită de toată bogăţia şi complexitatea sa.

În acest sens, Chabod este cel care a inventat o nouă istoriografie specializată şi ştiinţifică, diferită de cea care se practicase până atunci. Oricine doreşte poate confrunta paginile din *Italia moderna* a lui Volpe (1973), publicată între 1943 şi 1952, cu cele din *Politica estera* şi va putea constata prăpastia existentă între maestru şi discipol.

Operaţiunea făcea parte, după devierile politice şi ideologice din anii fascismului, dintr-o nouă legitimare a meseriei de istoric, expresie a unei misiuni culturale pe care Chabod o resimţea ca foarte înaltă şi imposibil de evitat. Ceea ce l-a făcut, după mulţi ani, pe Rosario Romeo, fostul său elev şi colaborator, să spună, nu fără o blândă ironie, că „Chabod era propriul său monument"

Din anii '50 şi multe decenii după aceea, acel canon a devenit trăsătura distinctivă a istoriei contemporane italiene de tip specializat. Un canon pe care, mai mult sau mai puţin, cu toţii s-au simţit obligaţi să-l respecte. Mai ales cei care erau angajaţi în mari lucrări de pionierat sau de revizuire istoriografică. Şi în primul rând De Felice în cartea sa, *Mussolini*, şi Romeo în marea sa biografie a lui Cavour.

➽ Pentru a şti mai mult

A se vedea studiile şi intervenţiile adunate în *Federico Chabod e la „nuova storiografia" italiana dal primo al secondo dopoguerra (1919-1950)*, sub îngrijirea lui B. Vigezzi, Jaca Book, Milano 1983 şi volumul lui Gennaro Sasso, *Il guardiano della storiografia. Profilo di Federico Chabod e altri saggi*, il Mulino, Bologna 2002, care conţine printre altele un *Profilo di Federico Chabod*, publicat de Laterza în 1961. În sfârşit, *Chabod* de Giuseppe Galasso, introducere la reeditarea studiului *Italia contemporană*, Einaudi, Torino 2002, p. IX-XXVI.

4.3. Portdrapelul noii istoriografii liberale

[Rosario Romeo, *Risorgimento e capitalismo* (Risorgimento și capitalism), Laterza, Roma-Bari 1998, p. XVI-188 (prima ediție 1959)]

Confruntat cu volumele prezentate în fișele precedente, *Risorgimento e capitalismo* a lui Rosario Romeo (1924-1987) aparține unui gen cu totul diferit. Reunește, de fapt, două lungi studii care abordează mai multe teme decât poate sugera titlul. Dar titlul este deosebit de fericit ales pentru că se referă la două mari subiecte care au constituit obiect de discuție în anii '50, interpretarea Risorgimentoului și dezvoltarea economică a Italiei de după unire.

De altfel, modalitățile reconstrucției postbelice, așa-numitul Welfare și politicile de intervenție a statului în economie, modelele de dezvoltare se aflau printre temele centrale ale dezbaterii internaționale de politică economică, existând, evident, și greșeli inclusiv pe terenul studiilor de istorie economică. În Italia, chestiunea meridională rămânea un teren deschis pentru dispute, interpretări și propuneri.

Studiile lui Romeo – *Istoriografia politica marxista* și *Problemi dello sviluppo capitalistico in Italia dal 1861 al 1887* – fuseseră publicate, în 1956 și în 1958, în „Nord e Sud”, o revistă napoletană cu orientare laică republicană care avea în centrul interesului său problemele economice, demografice și sociale din Napoli și din Sud.

În primăvara anului 1959, când cele două studii au fost reunite într-un singur volum, Romeo era un istoric care nu atinsese vârsta de treizeci și cinci de ani. Sicial, își începuse pregătirea la Roma, la Facultatea de Științe politice unde preda Volpe, dar licența și-a luat-o la Catania. Fiind printre primii elevi ai Institutului pentru studii politice condus de Chabod, în 1950 publicase o importantă monografie *Il Risorgimento in Sicilia* care-l consacrase ca fiind cel mai promițător dintre tinerii istorici italieni. Fusese redactor la Enciclopedia italiană și secretar al Institutului Croce. Ca o confirmare a capacităților sale, în 1954 publicase *Le scoperte americane nella coscienza italiana del Cinquecento*, iar în 1957 un studiu de istorie rurală lombardă. Dar temele risorgimentale rămâneau în centrul interesului său, alături de cele ale dezvoltării industriale italiene. Datează din 1961 *Breve storia della grande industria in Italia*, destinată să fie dezvoltată și reeditată de mai multe ori. În același timp, istoricul era angajat în marea cercetare dedicată lui Cavour care va vedea lumina tiparului în trei volume, în 1969, 1977 și 1984. Profesor titular din 1956, începând din 1963 va preda Istoria modernă în cadrul Facultății de Litere și Filozofie a Universității „La Sapienza” din Roma.

În primul dintre cele două studii, alături de o discuție concisă asupra producției istorice marxiste în domeniul istoriei moderne și al Risorgimentoului, însoțită de

rezerve critice insistente şi punctuale, Romeo demonta şi, într-un anumit sens, răsturna tezele lui Gramsci despre Risorgiment ca revoluţia agrară eşuată.

[Gramsci] descoperă în supremaţia moderaţilor rezultatul incapacităţii Partidului acţiunii [adică a democraţilor] de a-şi face propria politică într-o manieră iacobină, incluzând în ea şi finalitatea şi problemele sociale ale ţăranilor; şi încadrează această concepţie într-o viziune a istoriei Italiei dominată de incapacitatea oraşelor italiene din Evul Mediu de a depăşi conflictul cu lumea rurală conturat după prima fază a alianţei antifeudale. Această ruptură rămâne, deci, la baza întregii istorii a ţări şi la ea se raportează oprimarea seculară a populaţiei de la sate, declinul capacităţilor creative ale oraşelor, falimentul tuturor politicilor unitare concomitent cu cosmopolitismul culturii şi civilizaţiei italiene. De aici aspiraţia politică profundă a alianţei muncitorilor şi a ţăranilor ca soluţie istorică a acestei cerinţe aproape milenare a istoriei ţării, ca efort care să asigure rezolvarea contrastelor şi problemelor sale fundamentale. (Romeo, 1998, p. 21)

Interpretarea marxistă fundamenta înapoierea istorică italiană, soluţiile autoritare de mai târziu şi multe dintre problemele politice ale prezentului pe o schemă legată de viziunea de perioadă îndelungată a lui Gramsci.

După ce a subliniat că apelul la tezele lui Gramsci deriva dintr-o cerinţă prevalent practico-politică a istoricilor marxişti, Romeo punea două întrebări fundamentale referitoare „pe de o parte la reala posibilitate a unei revoluţii agrare, la existenţa efectivă, adică, a unei alternative la Risorgimento aşa cum s-a realizat concret; iar pe de altă parte la caracterul mai mult sau mai puţin progresist, faţă de soluţia obţinută istoric, a acestei presupuse alternative” (Romeo, 1998, p. 23). Şi răspundea negativ la amândouă întrebările după ce prezentase o reconstituire istorică articulată în care făcea comparaţia cu ceea ce se întâmplase în cazul Franţei, luat ca model de istoriografia marxistă.

Cel mai mare pericol al tezei lui Gramsci este, da fapt, că duce la o perspectivă grav falsificată asupra problemei dezvoltării capitaliste în Italia. Lucru care avea, cu siguranţă, în înapoierea satelor şi în raporturile lor deficitare cu oraşele unul din punctele sale cele mai critice; dar dezvoltarea anevoioasă a oraşelor italiene, care îşi avea originea în decadenţa secolelor care au urmat Evului Mediu, nu mai permitea, în secolul al XIX-lea, claselor conducătoare de la oraşe să declanşeze o revoluţie antifeudală consecventă până la capăt, şi, prin urmare, bazată pe alianţa cu masele ţărăneşti, decât plătind pentru această alianţă un preţ prea mare din punct de vedere istoric, pe măsura întârzierii dezvoltării capitaliste, adică a dezvoltării în sens modern şi occidental a întregii ţări. În condiţiile istorice ale Italiei de atunci, revoluţia agrară ar fi reprezentat un efort în sens contrar tendinţei

care de peste un secol se manifestase (în mai mică sau mai mare măsură) într-o bună parte a satelor din nordul și centrul peninsulei, către acumularea capitalistă pe seama țăranilor, ar fi reprezentat, adică, un efort îndreptat nu către consolidarea și accelerarea dezvoltării istorice reale, ci către devierea violentă a acesteia într-o direcție diferită și contrară (Romeo, 1998, p. 38-39).

În schimb, așa cum susținea Romeo în al doilea studiu al său, creșterea profiturilor în agricultură după primii douăzeci de ani de la unire, acumularea capitalurilor legată de reducerea consumurilor în sate, drenajul financiar, investițiile statului în infrastructură și în sectoarele care necesitau o intervenție urgentă, mai apoi politica protecționistă concepută spre apărarea slabei industrii naționale, determinaseră avântul industrial italian în anii ’80.

Chiar dacă, nota același Romeo, „comprimarea consumurilor agrare în avantajul investițiilor industriale, care timp de mai multe decenii a caracterizat istoria italiană, dacă în faza industrializării a avut un conținut istoric pozitiv ca forță promotoare a acumulării, în perioada următoare s-a arătat a fi un obstacol destul de important în calea unei dezvoltări capitaliste ulterioare”, punând probleme de durată în procesul de depășire a stării de înapoiere a Sudului (Romeo, 1998, p. 184).

În anii aceia, totuși, se realizase întoarcerea Italiei în Europa ca națiune modernă și industrială, un rezultat imposibil de imaginat în lipsa construirii unui stat unitar. Acest rezultat istoric pozitiv și durabil era pus în întregime pe seama clasei politice liberale create datorită mișcării risorgimentale. O reevaluare plină de semnificații politice și culturale decisive în fața atacurilor istoriografiei marxiste, o reevaluare care îl punea pe Romeo în sintonie cu interpretarea crociană, dar și cu imaginea unei Italii harnice și productive așa cum o descria Volpe, istoricul de care, în ciuda substanțialei lui independențe intelectuale, Romeo se simțea cel mai apropiat.

Importanța studiului *Risorgimento e capitalismo* nu constă doar în motivele indicate ceva mai sus. Romeo deschidea, de fapt, un nou drum pentru istoricii economici și politici. Pentru prima oară în Italia, el aborda problema crucială a industrializării în termeni istorico-politici, dovedindu-se un bun cunoscător și utilizator al instrumentelor conceptuale ale economiei dezvoltării și analizând cu inteligență datele economice cantitative. Cartea sa a constituit punctul de plecare al unei discuții foarte aprinse în anii ’60 (Caracciolo, 1963) și unei serii de probleme de interpretare aflate și astăzi în curs de evaluare (Ciocca și Toniolo, 1999 și 2003).

Toate acestea erau tratate cu o forță și o linearitate a argumentării, o capacitate de a scoate în evidență forțele reale, arătându-se, în mod paradoxal, mai „marxist” decât marxiștii, spre marea nemulțumire – și secretă admirație – a stângii istoriografice. Cu o pricepere de a ține sub control tabloul de ansamblu, fapt care, pe acest teren, îl făcea mai original, mai competent și mai convingător

decât maeștrii săi de referință, fie că ei erau, sub diferite aspecte, Croce, Volpe, Salvemini sau Chabod.

Cartea lui Romeo punea capăt convingerii (și iluziei) istoriografiei marxiste că putea deține supremația în cultura istorică italiană, pe terenul studiilor despre Risorgimento și originile capitalismului. Dar implicarea tânărului istoric neoliberal avea să continue mai târziu, cu mereu mai mare autoritate și o largă recunoaștere: mai ales pentru *Cavour e il suo tempo*, nu numai o biografie, ci o reconstituire complexă a procesului risorgimental. Din primii ani '60 crescuse și dimensiunea publică a lui Romeo, colaborator la cotidiene precum „Corriere della Sera", „La Stampa", „Il Giornale" al lui Montanelli, mai întâi prin articole cu subiect istoric și cultural, în care se arăta a fi un aprig apărător al unei reînnoite tradiții istorice etico-politice și mai apoi prin subiecte mai mult politice. În 1984 fusese ales deputat european din partea Partidului republican. Moartea a survenit în 1987, într-o fază în care își orientase întregul interes asupra temelor națiunii și naționalismelor: dispărea astfel timpuriu unul dintre cei mai destoinici interlocutori intelectuali, într-o perioadă de profunde schimbări în cultura politică și istoriografia italiană.

➽ Pentru a ști mai mult

Despre personalitatea istorică și culturală: Guido Pescosolido, *Rosario Romeo*, Laterza, Roma-Bari 1990; *Il rinnovamento della storiografia politica. Studi in memoria di Rosario Romeo*, sub îngrijirea lui G. Pescosolido, Istituto della Enciclopedia italiana, Roma 1995, cu o bibliografie a scrierilor; Vittorio Vidotto, *Rosario Romeo*, în Università degli studi di Roma „La Sapienza", Facoltà di Lettere e Filosofia, *Le grandi scuole della facoltà*, Roma 1994, p. 301-323; Giovanni Busino, *Rosario Romeo tra storiografia e impegno politico*, în „Rivista storica italiana", 1995, p. 387-477; Guido Pescosolido, Premessa a Rosario Romeo, *Risorgimento e capitalismo*, Laterza, Roma-Bari 1998, p. VII-XVI.

Noile studii asupra dezvoltării economice italiene au pus în umbră tezele lui Romeo despre avântul industrial din anii '80 legat de acumularea capitalistă în agricultură și, în general, au revizuit toate interpretările bazate pe *big spurt* (marele elan) în favoarea unei viziuni mai lente și treptate a industrializării, subliniind și rolul decisiv al evoluției ciclurilor economice internaționale: Luciano Cafagna, *Contro tre pregiudizi sulla storia dello sviluppo economico italiano*, în Pierluigi Ciocca și Gianni Toniolo, *Storia economica d'Italia, I. Interpretazioni*, Cariplo-Laterza, Milano-Roma-Bari 1999, p. 297.325; Jon Cohen și Giovanni Federico, *Lo sviluppo economico italiano, 18201960*, il Mulino, Bologna 2002.

4.4. La originile conștiinței de clasă; istoria socială a unui outsider

[Edward P. Thompson, *Rivoluzione industriale e classe operaia in Inghilterra* (Revoluția industrială și clasa muncitoare în Anglia), 2 vol., il Saggiatore, Milano 1969, 452 și 419 p. (ed. orig. 1963)]

Englezul E.P. Thompson (1924-1993) s-a considerat un istoric din întâmplare, ghidat de pasiuni puternice și curiozitate, mai mult decât de niște hotărâri luate din vreme. A predat mult timp limba engleză și istoria la cursuri pentru adulți: muncitori, sindicaliști, funcționari. A avut raporturi neînsemnate cu lumea academică și a rămas în substanță un outsider. Comunist până în 1956, a fost mai apoi un reprezentant al *New Left*, noua stângă engleză, militant pacifist și antinuclear.

Istoric social, caracterizat prin deosebita atenție acordată unei istorii „văzute de jos", de factură antropologică, a repurtat un mare succes și a devenit cunoscut în 1963 cu *The Making ot the English Working Class*, carte sortită să declanșeze controverse și polemici din cauza interpretării pe care o dădea originii clasei muncitoare și conștiinței de clasă. Declarându-se deschis ca fiind inspirat de Marx, Thompson era adversar al ortodoxiei marxiste, confirmând că și în acest domeniu era un outsider.

Simplificând la maximum: prin interpretarea tradițională, clasa muncitoare și conștiința de clasă se nasc o dată cu fabrica și în fabrică. Thompson inversează ordinea și schimbă plasarea în timp: conștiința de clasă și clasa muncitoare se nasc, în schimb, înainte de fabrică și împotriva fabricii (vezi 2.4).

Cartea sa reconstituie „facerea" clasei muncitoare, exact *the making* (complet răstălmăcit în titlul italian) și este o „biografie a clasei muncitoare engleze din adolescența ei până la începutul maturității": de la 1780 la 1832.

[...] eu văd clasa – scrie Thompson în prefață – nu ca o „structură", ci ca pe ceva care se întâmplă în realitate [...] în raporturile dintre oameni. În plus, conceptul de clasă implică noțiunea de raport istoric. [...] Raportul trebuie să se încarneze întotdeauna în persoane vii și într-un context real. [...] Și clasa se naște atunci când un grup de oameni, ca efect al unor experiențe comune (moștenite sau trăite), simt și exprimă o identitate de interese atât între ei, cât și față de alte grupuri cu interese diferite și, de obicei, antitetice. Experiența de clasă este determinată în largă măsură de relațiile de producție în cadrul cărora s-au născut oamenii – sau se află în mod involuntar. Conștiința de clasă este modul în care aceste experiențe sunt trăite și recreate în termeni culturali: întrupate, prin urmare, în tradiții, sisteme de valori, în idei, în instituții caracteristice (Thompson, 1969, I., p. 9-10).

Existența unui grup social și vizibilitatea sa nu sunt un simplu reflex al unei realități sociologice și obiective aflate în spatele lor, ci sunt, în schimb, rezultatul unei munci de construcție culturală (în sens antropologic). Acea muncă este rodul capacității unui grup de indivizi de a-și da un nume, de a defini o lume de valori și de comportamente proprii, de a construi, prin urmare, o reprezentare socială de sine în care să se recunoască și în care să fie recunoscuți de ceilalți, de restul societății.

Cartea este scrisă cu mare vioiciune și participare, cu un *pathos* atractiv, într-o polifonie de voci diferite și reconstituie cu mare eficiență mozaicul amănunțit al personajelor din cadrul muncii preindustriale (meșterii și muncitorii calificați, adică aceia care existau înaintea fabricii), diferitele faze ale dramatismului cu care ei percep schimbarea și răspunsul la ea, realitățile conflictuale, formele de antagonism politic și ideologic, mișcările religioase dizidente. Thompson utilizează izvoarele oficiale care se referă mai ales la controlul asupra conflictului și asupra cerințelor egalitare și democratice, adăugând la aceste izvoare o mulțime de surse tipărite, de la ziarele locale, la pamflete, la anchetele primilor observatori sociali, la amintiri, la cântecele și poeziile de protest. Este epopeea unei înfrângeri, a unei lumi sortite să dispară, dar conștientă de miza aflată în joc, care își apără tradițiile legate de muncă, propria lume morală.

Eu caut să-i reabilitez în fața imensei condescendențe a urmașilor pe cizmarul sărac, pe țesătorul manual „antediluvian", pe meșterul și muncitorul calificat „utopic" [...]. Să admitem, totuși, că „priceperea" lor și tradițiile erau pe cale să dispară; că ostilitatea lor față de industrializare era reacționară; că idealurile lor comunitare erau pure fantezii fără noimă; că toate comploturile lor insurecționale erau nebunești. Dar acești oameni au trăit și au suferit în anii aceia de schimbări sociale, iar noi nu. Aspirațiile lor erau, în cadrul experienței lor, justificate; și, dacă ei au fost cei căzuți în marile bătălii ale istoriei, rămân, condamnați în viețile lor, ca niște căzuți în luptă (Thompson, 1969, I., p. 12-13).

Din această dinamică, în această dimensiune conflictuală se formează conștiința de clasă și se naște clasa muncitoare.

Nașterea clasei muncitoare este un fapt de istorie politică și culturală mai mult decât economică. Ea nu a fost o generație spontană a sistemului introdus de fabrică; nici „revoluția industrială" nu a acționat ca o forță din afară asupra unui material uman generic și nediferențiat, transformându-l, la încheierea procesului într-un „om de tip nou". Nu, relațiile de producție și condițiile de muncă tipice pentru revoluția industrială au fost impuse unei materii brute, ci „englezilor născuți liberi"crescuți la școala lui Tom Paine [iacobinul englez care a scris *The Rights of Man*, 1791] sau educați în spiritul

metodismului. Muncitorul din fabrică, sau cizmarul cel umil, erau și moștenitorii lui Bunyan [predicatorul puritan, autor al lucrării *The Pilgrim's Progress*, 1678-1684), ai neuitatelor drepturi de la sate, ai conceptelor de egalitate în fața legii, ai tradițiilor meseriei; obiect al unei masive îndoctrinări religioase pe de o parte, el a fost creatorul unor noi tradiții politice pe de altă parte. Clasa muncitoare „s-a făcut" în aceeași măsură în care „a fost făcută" (Thompson, 1969, I., p. 194).

Ruperea legăturii deterministe dintre sistemul de fabrică și nașterea clasei muncitoare rămâne o teză centrală, repetată și confirmată cu toată forța de Thompson. Protagoniștii săi (bărbați cu toții, așa cum i s-a reproșat de către femeile istoric, promotoare ale feminismului) sunt personaje sociale care au existat înainte de fabrică și farmecul cărții se află nu numai în forța argumentării, ci, mai ales, în reprezentarea extraordinarei complexități a unei lumi care ne este descrisă în pragul dezintegrării sale și, totodată, în ajunul unei schimbări epocale. Sunt mii de glasuri ale acestei conștiințe pe care Thompson le face să răsune cu o neobișnuită vitalitate datorită unei inteligente țesături narative, redată într-un mod fericit de traducerea italiană.

➽ Pentru a ști mai mult

E.P. Thompson a reconstituit propriul său parcurs intelectual, istoriografic și politic în două interviuri: primul, luat de Mike Merill în 1976, tradus în „Movimento operaio e socialista", numerele 1-2, 1978, p. 77-100, cu o prezentare de Nicola Gallerano; al doilea, luat de Penelope Corfield, publicat în „Quaderni storici", nr. 92, august 1996, p. 405-427. Dar, pentru a înțelege mai bine organizarea sa metodologică și a descoperi alte aspecte ale originalității sale de istoric, trebuie cunoscute în mod direct scrierile apărute între 1967 și 1978 și adunate în *Società patrizia, cultura plebea. Otto saggi di antropologia storica sull'Inghilterra del Settecento*, Einaudi, Torino 1981, sau la volumul *Whigs e cacciatori. Potenti e ribelli nell'Inghilterra del XVIII secolo*, Ponte alle Grazie, Firenze 1989 (ed. orig. 1975).

Pentru o reflecție critică asupra istoriografiei lui Thompson: introducerea lui Edoardo Grendi la *Società patrizia, cultura plebea*, op. cit., p. VII-XXX-VI; Roberto Bizzocchi, *Guida allo studio della storia moderna*, Laterza, Roma-Bari 2002, p. 172-176. O rapidă reconsiderare a istoriei sociale engleze, înainte și după Thompson, o oferă studiul lui Giovanni Montroni, *Il tramonto del concetto di classe e le vicende della storiografia sociale britannica*, în „Memoria e Ricerca", mai-august 2002, p. 23-39.

O aplicare la istoria franceză a modelului lui Thompson este volumul lui William H. Sewell Jr., *Lavoro e rivoluzione in Francia. Il linguaggio operaio dall'ancien régime al 1848*, il Mulino, Bologna 1987 (ed. orig. 1980), în timp ce pentru un punct de vedere radical diferit *The Cambridge Social History of Modern Britain, 1750-1950*, sub îngrijirea lui F.M.L. Thompson, 3 vol., Oxford University Press, Oxford 1990.

4.5. Renzo De Felice: fascismul și italienii

[Renzo De Felice, *Mussolini il duce, I. Gli anni del consenso, 1929-1936* (Mussolini conducătorul, I. Anii de consens, 1929-1936) Einaudi, Torino 1974, XII-949 p.]

Renzo De Felice (1929-1996) a fost istoricul italian cel mai discutat, mai contestat și, de unii, cel mai admirat din perioada de după al doilea război mondial. Lucrările sale, cărți și interviuri sub formă de carte au alimentat unul dintre cazurile politico-culturale cele mai lungi și controversate, durând din 1961 până în 1995 și prelungindu-se chiar și după dispariția omului (vezi 1.3, 1.5, 1.7). În centrul discuțiilor se aflau evaluarea fascismului, a antifascismului, a lui Mussolini și reconstituirea raporturilor italienilor cu regimul și cu Ducele. O dezbatere care, prin tensiunea pe care a atins-o și prin extinderea în mijloacele media, permite să se măsoare limitele, interdicțiile, prejudiciile și automatismele discursului public asupra istoriei Italiei (Battista, 2001, p. 47-61).

De Felice își luase licența sub conducerea lui Chabod la Roma, în 1954 și-și continuase studiile la Institutul Croce din Napoli. Dar adevăratul său maestru și mai apoi prieten bun a fost Delio Cantimori (1904-1966), cercetător al mișcărilor eretice din secolul al XVI-lea și al utopiștilor, iacobinilor și revoluționarilor din secolele XVIII și XIX: itinerariul intelectual polimorf al lui Cantimori de la republicanism la fascism, de la interesul față de național-socialism la comunism, apărea ca unul dintre cele mai șocante și revelatoare din complexa dimensiune culturală prin care a trecut Italia din anii '20 până în anii '50. Împreună cu Cantimori, De Felice a publicat în 1964 al doilea volum al unei culegeri de scrieri despre *Giacobini italiani*, în timpul acesta perioada revoluționară și napoleoniană rămânând în centrul interesului său istoriografic.

Militant comunist (dar cu simpatii troțchiste), în 1956 De Felice, la fel ca alți istorici tineri, a părăsit PCI, pentru a se apropia în anii '60 de PSI, pentru ca după aceea să renunțe la orice angajare politică directă.

La sfârşitul anului 1961 a publicat *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, o cercetare de mare importanţă, rod al unei documentări foarte ample care marca trecerea sa la studiile asupra perioadei fasciste. În carte, care a avut un mare succes, De Felice dezvăluise în treacăt, între paranteze, prezenţa, la un congres italo-german pe tema rasei respective, din 1939, a unui jurist – Leopoldo Piccardi – devenit mai apoi un cunoscut exponent al Partidului Radical (Mangoni, 1999, p. 885). Informaţia, mai apoi explicată şi atenuată, a fost mutată într-o notă din a doua ediţie a volumului, apărută la scurt timp după aceea. Apăruse de aici o polemică violentă, prima din cele multe sortite să-l implice pe De Felice. La două luni după aceea, în februarie 1962, tânărul om de ştiinţă a suferit o gravă înfrângere academică, nereuşita la examenul de acces în cariera universitară, la care se prezentase cu o mulţime de titluri de lucrări, mărturie iniţială a hărniciei sale deja cunoscute. Incidentul de „lezare a antifascismului" lăsase o urmă (Vidotto, 1994, p. 320; Simoncelli, 2001, p. 232-281).

Dar, în 1968, datorită sprijinului direct din partea lui Romeo, De Felice a câştigat concursul de profesor titular şi, din 1971, a fost încadrat ca titular al catedrei de Istorie a partidelor politice de la Facultatea de Litere şi Filozofie din cadrul Universităţii „La Sapienza" din Roma (unde preda deja din 1963). În 1979 s-a transferat la Facultatea de Ştiinţe politice, trecând, în 1986, de la Istoria partidelor şi mişcărilor politice la Istoria contemporană.

Gustul pentru datele uitate, ascunse, necăutate a rămas o constantă în lucrările lui De Felice, însoţit de vocaţia scoaterii în evidenţă a unei versiuni inverse a naraţiunilor curente. Evreii fuseseră în mare parte fascişti, mulţi intelectuali cochetaseră cu antisemitismul, Mussolini se putea defini ca revoluţionar, iar fascismul un totalitarism de stânga, italienii susţinuseră regimul în anii consensului (chiar şi după aceea). Independenţa intelectuală a lui De Felice îi deranja pe cei care cultivau o vulgată antifascistă, singurii care puteau oferi sau refuza legitimitate culturală tratării unor anumite subiecte.

Marea biografie a lui Mussolini începuse în 1965 cu *Revoluzionario*. În 1966 şi în 1968 apăruseră alte două volume intitulate *Il fascista*. În decembrie 1974 se publica al patrulea volum, *Mussolini il duce, I. Gli anni del consenso, 1929-1936,* care încă din titlu specifica una dintre cele mai controversate teme ale analizei regimului. Era vorba despre o carte de 800 de pagini de text, fără a pune la socoteală anexele şi indexurile, şi probabil că unii cititori nici nu apucaseră s-o parcurgă în întregime când, în iunie 1975, editorii de la Laterza au publicat *Intervista sul fascismo* sub îngrijirea lui Michael A. Ledeen, un tânăr istoric american, elev al lui George Mosse.

Dacă *Anni del consenso* avusese parte de o atenţie deosebită din partea presei, inferioară, totuşi, ecoului şi rezervelor iscate de *Il rivoluzionario*, *Intervista* a declanşat un adevărat vacarm. Nu se mai întâmplase niciodată ca o carte şi tezele

prezentate de autorul său să suscite reacţii atât de numeroase şi polemice atât de ostile, prelungite mult timp: în cele şase luni de după publicare s-au înregistrat cam o sută de recenzii şi intervenţii (Fiorentino, 2002, p. 383-388). Atacul porneşte de la doi istorici afirmaţi, apărători înverşunaţi ai paradigmei antifasciste: unul din vechea gardă, Leo Valiani, cu *No, il fascismul fu proprio nero*, articol publicat în „Corriere della Sera” din 5 iulie; celălalt, mult mai tânăr, Nicola Trafaglia, cu *La pugnalata dello storico*, text apărut în „Giorno” din 6 iulie. Dacă Valiani îi reproşa lui De Felice o condescendenţă exagerată în privinţa crimelor fascismului şi îşi exprima radicalul dezacord faţă de utilizarea categoriei de „totalitarism de stânga”, Trafaglia, după ce negase riscul ca această carte să poată produce printre tineri „efecte foarte grave”, susţinea că era „inutil să folosim parafraze: ne aflăm pentru prima oară într-o manieră clară şi univocă după 1945 în faţa unei reabilitări complete a fascismului, realizată de un istoric care nu este fascist la origine, care ocupă o catedră la Universitatea din Roma şi-şi publică lucrările la două dintre cele mai mari edituri ale stângii italiene (Einaudi şi Laterza)” În zilele următoare, „molima” s-a extins şi la multe alte cotidiene şi periodice.

La 19 iulie intervine Rosario Romeo cu un lung articol în „Giornale” al lui Montanelli, intitulat *No al linciaggio*. După ce analiza poziţiile lui De Felice, exprimându-şi unele rezerve, el scria:

> Nu toate tezele lui De Felice apar, deci, ca fiind la fel de convingătoare. Toate, însă, merită să fie discutate la nivel critic şi cu aceeaşi lipsă de prejudecăţi de care dă dovadă autorul. Am asistat, în schimb [...] la o reacţie isterică şi ea a atins tonurile unei reclamaţii şi ale unui linşaj. La asta s-a ajuns, în Italia democrată, la treizeci de ani de la căderea fascismului. S-au făcut auzite ecourile unor ritualuri ruşinoase prin violenţa cu care omul de ştiinţă a fost condamnat la ura publică, de parcă lucrarea sa ar fi netezit calea către cine ştie ce restaurare a fascismului [...] (Romeo, 1990, p. 222).

Împotriva istoriografiei lui De Felice se va pronunţa în scurt timp şi „Italia contemporanea”, revista institutelor de istorie a Rezistenţei, printr-un editorial anonim, dar cu un titlu lipsit de echivoc, *Una storia afascista per la „maggioranza silenziosa”* A fost adusă din nou în discuţie tradiţia antifascistă a editurii Laterza care încă de la interviul precedent luat filosofului Lucio Colletti întrevăzuse o formulă de succes şi o vedea confirmată de extraordinara răspândire a micului volum al lui De Felice cu cinci ediţii numai în anul 1975.

Interpretarea simplificată şi sintetică a fascismului pe care De Felice o oferea în *Interviu*, dacă pe de o parte accentua polemicile, creând şi consolidând două curente politico-culturale situate pe poziţii opuse, pe de altă parte punea în umbră contribuţia de cercetare şi reconstituire oferită de al patrulea volum al

marii biografii a lui Mussolini. Trebuie, prin urmare, să ne întoarcem la volumul despre „anii consensului" pentru a-i analiza structura și conținuturile. Materia este subîmpărțită în șapte capitole de mărimi inegale: 50 de pagini primul, ceva mai mult de 70 al doilea, ceva mai puțin de 200 al treilea, puțin peste 200 al patrulea, circa 60 al cincilea, 160 al șaselea, 50 al șaptelea și ultimul. În acesta, dar și în celelalte volume, toate capitolele, indiferent de lungime, sunt lipsite de orice divizare în paragrafe. Orientarea este, practic, imposibilă, aceasta și pentru că lipsește un indice al subiectelor alături de altul al numelor și pentru că titlurile capitolelor oferă doar un cadru aproximativ. Unele teme sunt subliniate și amintite pentru importanța lor, dar nu vor mai fi reluate nici în volumele următoare. Este cazul mitului Romei și al romanității (De Felice, 1974, p. IX, 310 și 765). Altele lipsesc în mod inexplicabil, cum ar fi celebrarea împlinirii a zece ani sau Expoziția revoluției fasciste din 1932, unul dintre cele mai eficiente instrumente pentru construirea consensului.

După cum a amintit, printre mulți alții, și elevul său, Emilio Gentile, De Felice nu numai că „nu era un orator strălucit", dar nu era nici măcar un scriitor „cu stil simplu și clar" și nu dădea prea mare atenție „cerințelor popularității" Modul său de a scrie era considerat „întortocheat, prolix, împrăștiat, prea puțin atrăgător pentru cititorii obișnuiți". Paginile sale sunt aproape întotdeauna „pline de fraze care se întind pe zeci de rânduri, dacă nu chiar pe o pagină întreagă, înainte de a ajunge la punctul final. Narațiunea și argumentația sunt deseori împletite cu citate foarte lungi și tronează deasupra unui strat gros de nenumărate note care aproape că formează, prin dimensiunile lor, o a doua carte în interiorul celei pe care o consultăm, un etaj inferior care găzduiește, ca într-un depozit de materiale, fapte, documente și citate care nu mai au loc pe pagina de sus" (Gentile, 2003, p. 7-8).

Pagina lui De Felice poate induce deseori o stare de rătăcire, cu condiția ca un cititor avizat să nu-l urmărească pas cu pas pe autor, acceptând granițele neclare ale mozaicului său, fermecat de complexitatea pe care o lasă să se întrevadă și de mereu noile deschideri și aprofundări pe care le sugerează. Stilul expozitiv al lui De Felice, urmaș în privința aceasta al „canonului chabodian" este acela al legitimării operei sale cu largheţea și forța obiectivă a documentației, cu implicarea în cercetare, cu o curiozitate inepuizabilă. Toate acestea sunt calități pe care știa să le pună la dispoziție numeroșilor săi elevi cu o extraordinară disponibilitate umană.

Poate că textele lui De Felice ar fi avut nevoie de un *editor*, de un redactor, ca aceia care sunt angajați de edituri ca să-i țină în frâu pe romancierii prea frenetici; sau de niște sugestii prietenești care să-l ajute să-și pună în ordine scriitura; sau de critici punctuale și la obiect. A fost atacat, în general, pe planul legitimității, în timp și acum puțini sunt aceia care s-au aventurat să parcurgă

minuţios multele căi indicate de el şi doar parţial explorate. Aşa încât opera sa rămâne în mare parte de pionierat, ca o mare construcţie cu coridoare interminabile, cu deschideri neaşteptate, cu adăugiri şi lucruri inutile, în care spaţiile largi se alternează cu unghere misterioase, schimbări de scări, perspective îndepărtate şi viziuni foarte apropiate.

O dovadă în sprijinul acestor afirmaţii este tocmai tema consensului care dă titlul volumului în cauză şi celor două capitole (al doilea, *Gli anni del consenso: il paese* şi al treilea, *Gli anni del consenso: il regime)*, dar care beneficiază de o tratare mai sistematică, chiar dacă şi ea încă fragmentară, în volumul următor, *Lo Stato totalitario* (1981, p. 213 şi urm.) . În orice caz, pentru De Felice, consensul cel mai profund şi mai extins a fost între 1929 şi 1934.

Între 1929 şi sfârşitul lui '34, consensul n-a atins culmile entuziasmului şi ale exaltării pe care le va atinge în 1936, de fapt a fost mai extins şi mai ales totalitar sau, altfel spus, mai puţin marcat de rezerve, de motive critice, de îngrijorări pentru viitor. Autoritatea statală nu era pusă substanţial în discuţie de marea majoritate a italienilor; „modelul moral" al fascismului era larg acceptat şi nu era prezent în cadrul contradicţiilor dintre public şi privat; politica regimului în complexitatea sa nu apărea nici ca periculoasă, nici ca iraţională şi, ca urmare a acestui fapt, în birocraţie şi în elita tehnică încă nu se constatase acea scădere a eficienţei care se va produce mai târziu, paralel cu apariţia şi consolidarea unei noi stări de spirit, caracterizată prin scepticism şi chiar prin neîncrederea în validitatea opţiunilor tehnice ale politicienilor; cetăţeanul oarecare, „bunul cetăţean", în sfârşit, avea încă relativ puţine contacte directe cu partidul, astfel că viaţa sa privată nu era atinsă în felul acesta – pentru moment – decât destul de rar şi într-o manieră care nu era apăsătoare, aşa că pentru el beneficiile, adevărate sau presupuse, pe care i le oferea regimul erau în general mai mari decât dezavantajele.

Acesta este motivul pentru care, întorcându-ne astăzi privirea în urmă pentru a analiza întreaga perioadă a fascistă fără alte preocupări decât aceea de a o înţelege din punct de vedere istoric fără a ne lăsa influenţaţi de zarva pe care unele evenimente au stârnit-o în Italia şi în străinătate, credem că – una peste alta – ar fi drept să afirmăm că acei cinci ani dintre '29 şi '34 au fost pentru regimul fascist şi, în substanţă, şi pentru Mussolini momentul celui mai mare consens şi al celei mai mari solidităţi (De Felice, 1974, p. 54-55).

În *Intervista*, consensul este extins fără rezerve până în 1936, dată, de altfel, cu care au fost de acord mulţi observatori şi cercetători, considerând că o culme simbolică a acestei perioade a fost proclamarea imperiului, la 9 mai 1936. În termenul *Fascism* pentru *Enciclopedia del Novecento* (1977), redactat în 1974 şi 1975, De Felice extindea periodizarea consensului până în 1942.

Chiar dacă n-au lipsit „zonele de umbră" și unele diferențe de idei (care s-au extins începând cu a doua jumătate a anilor '30, în legătură cu politica din ce în ce mai pronazistă urmată de fascism și cu creșterea caracterului totalitar al regimului), consensul a fost, până în ajunul catastrofei militare din 1942, destul de vast la toate nivelurile, chiar și la cel muncitoresc și, mai mult, la cel țărănesc, în special printre tineri.

Cu trei precizări: că acest consens a atins apogeul la jumătatea anilor '30, că „din ce în ce mai evident construcția sa, elementul său caracteristic și catalizator a devenit figura și activitatea <<ducelui>>", că decisiv a devenit rolul politicii externe „făcând din ea centrul de greutate al întregului edificiu al regimului și luând-o ca miză pentru a obține consensul moral și cultural al păturilor burgheze mici și mijlocii și cel economic și social al maselor populare": operațiune care devenise necesară din cauza reducerii ariei consensului pe frontul politicii interne și a adoptării în consecință a unei linii de fascizare a maselor și de întărire a caracterului totalitar al regimului (De Felice, 1998, p. 68-69).

Din aceste diferențieri, precizări și oscilații pe tema consensului se pot obține unele considerații. Mai întâi, că în scrierile scurte, De Felice era constrâns să-și precizeze cu mai mare rigoare și claritate interpretarea. În al doilea rând, că viziunea asupra fascismului era o viziune într-o continuă evoluție, legată de procesul de definire treptată și de schimbare a perspectivei impusă de mersul cercetărilor sale. Un tablou de ansamblu care își va găsi o sistematizare definitivă după completarea marii biografii în „micul Mussolini" (De Felice, 1975, p. 21), volumul final de sinteză, gândit, dar nerealizat din cauza morții precoce a autorului său. Dar nici „marele Mussolini" nu a reușit să fie terminat și ultimul volum, publicat postum în 1997 grație intervenției unui grup de colaboratori și elevi, este, în orice caz, incomplet, oprindu-se la primăvara lui 1944.

Nu va surprinde, prin urmare, faptul că una dintre distincțiile-cheie ale interpretării fascismului, cea dintre mișcare și regim, își va găsi în *Intervista* cea mai clară formulare.

Fascismul ca mișcare este acel ceva compus din veleități renovatoare, interpretări ale unor anumite exigențe, ale anumitor stimuli, ale anumitor motive de înnoire; este acel ceva compus din „revoluționarism" care există în fascismul însuși și care tinde să construiască noul. Este un întreg de elemente în primul rând culturale (conștiente sau inconștiente) și psihologice care în parte sunt ceva nou și diferit (și de viitor) care constituie reprezentarea de sine a fascismului proiectată în viitor, dincolo de condiționări, de „spaime", de înfrângeri impuse de regim, dincolo de viața lui Mussolini însuși. Și, sub acest profil, el este o componentă esențială pentru a înțelege *consensul*: este componenta *morală* alături de cea materială a consensului [....]. Fascismul ca

regim, în schimb, este politica lui Mussolini, este rezultatul unei politici care – vrând, nevrând – tinde să facă din factorul fascism doar suprastructura unei puteri personale, a unei dictaturi, a unei linii politice care, din multe puncte de vedere, devine din ce în ce mai mult moștenire a unei tradiții (De Felice, 1975, p. 29).

Asupra altor chestiuni, pozițiile lui De Felice sunt la fel de limpezi: de la aceea, care a suscitat mai multe rezerve, referitoare la diferențele dintre fascism și nazism, despre care s-a vorbit deja (vezi 2.6), la convingerea în privința imposibilității de a aplica la Italia categoria de „nouă politică" elaborată de George Mosse (vezi 4.6).

Este dificil dacă nu imposibil să dai un cadru unitar interpretării lui De Felice. Nu numai că discursul său a rămas întrerupt, dar publicarea celei mai mari dintre lucrările sale s-a făcut la intervale din ce în ce mai mari (trei volume între 1965 și 1968, unul în 1974 și unul în 1981, două în 1990, ultimul, postum, în 1997), în afară de faptul că prezenta dificultățile structurale despre care am vorbit.

În prezent, la o consultare mult mai lesnicioasă a volumelor sale contribuie indexurile pregătite pentru ediția multimedia în 4 CD-ROM-uri (Einaudi-Cliomedia Officina, 2001), cu o înșiruire minuțioasă a tuturor temelor abordate în capitole (378 în total pentru *Gli anni del consenso*), un inventar mai mult decât o subîmpărțire în paragrafe care-l ajută, prin urmare, pe cititor într-o mare măsură, dar confirmă fragmentarea volumului *Mussolini*.

Încetând polemicile și atenuate (în momentul de față multe retrase) multe dintre criticile care au însoțit munca sa uriașă de istoric, moștenirea durabilă lăsată de De Felice istoriografiei și culturii italiene este de a fi legitimat studierea fascismului, eliberând-o de stereotipurile și acuzații venite din partea antifascismului manierist, încredințând-o unor noi forme de reflecție și de conceptualizare, obligând pe oricine vrea să abordeze aceste teme să pornească de la paginile sale.

➽ Pentru a ști mai mult

De mare importanță nu numai pentru a înțelege componenta metodologică a muncii sale de istoric este lectura cărții lui Renzo De Felice, *Interpretazioni del fascismo*, Laterza, Roma-Bari 2001, publicată pentru prima oară în 1969, de mai multe ori retipărită și reeditată cu modificări și adăugiri.

Numeroase și importante sunt studiile recente asupra lui De Felice, formația sa, personalitatea, contribuțiile sale istoriografice: Giovanni Belardelli, Introducere la Renzo De Felice, *Intervista sul fascismo*, Laterza, Roma-Bari

1997, p. V-XIX; Id., la *Il „consenso”*, în Id., Luciano Cafagna, *Miti e storia dell'Italia unita*, il Mulino, Bologna 1999, p. 133-141; Pierluigi Battista, *Il partito degli intellettuali. Cultura e ideologie nell'Italia contemporanea*, Laterza, Roma-Bari 2001, p. 47-63; Paolo Simoncelli, *Renzo De Felice. La formazione intellettuale*, Le Lettere, Firenze 2001; *Renzo De Felice: la storia come ricerca*, „Annali della Fondazione Ugo Spirito”, 10, 1998, Roma 2001; *Renzo De Felice. Studi e testimonianze*, sub îngrijirea lui Luigi Goglia și Renato Moro, Edizioni di Storia e Letteratura, roma 2002; Emilio Gentile, *Renzo De Felice. Lo storico e il personaggio*, Laterza, Roma-Bari 2002.

O minuțioasă și foarte bogată bibliografie a scrierilor, a articolelor, a intervențiilor, cu o listă a colaborărilor radiofonice și la televiziune ale lui De Felice, mărturia extraordinarei sale activități, împreună cu nenumăratele intervenții despre (și contra) istoricului a fost oferită de Fiorenza Fiorentino, *Bibliografia di e su Renzo De Felice*, în *Renzo De Felice. Studii și mărturii*, sub îngrijirea lui L. Goglia și R. Moro, p. 335-506.

Pentru rezervele și criticile celui mai înverșunat adversar al său, a se vedea Nicola Trafaglia, *Un passato scomodo. Fascismo e postfascismo*, Laterza, Roma-Bari 1996.

4.6. O politică pentru societatea de masă

[George L. Mosse, *La nazionalizzazione delle masse. Simbolismo politico e movimenti di massa in Germania dalle guerre napoleoniche al Terzo Reich* (Naționalizarea maselor. Simbolism politic și mișcări de masă în Germania de la războaiele napoleoniene la cel de-al Treilea Reich), Introducere de R. De Felice, il Mulino, Bologna 1975, XX-253 p. (ed. orig. 1975)]

Cartea lui George L. Mosse (1918-1999) a fost publicată în Italia în 1975, în același timp cu ediția americană. În introducerea volumului, Renzo De Felice, care coordonase traducerea, îl compara cu două capodopere din trecut, *Autunno del Medioevo* (Toamna Evului Mediu) 1919 a lui Johan Huizinga și *I re taumaturghi* (Regii taumaturgi) 1924, a lui Marc Bloch. *La nazionalizzazione delle masse* era considerat un text clasic chiar din anul publicării sale. Comparații de acest tip sunt greu de susținut în totalitate, chiar dacă, neîndoielnic, cercetarea lui Mosse prezenta multe elemente de mare originalitate, sugerând două formule, „naționalizarea maselor” și „noua politică”, sortite să devină mai târziu de uz curent.

Mosse era cunoscut deja în Italia printr-o carte despre *Le origini culturali del Terzo Reich* (1986) care impresiona prin analiza minuțioasă a mișcărilor tineretului, dar în care ieșea în evidență mai ales modul său inedit de a face istorie a culturii cu scopul de a reconstitui ponderea aspirațiilor și a visurilor în construirea mentalității indivizilor și a grupurilor (Mosse, 2004, p. 230-231). Destul de răspândită fusese și un text universitar care se ocupa de *Europa del Cinquecento* (1969) scris în colaborare cu Helmuth G. Koenigsberger. Dar profilul existenței sale biografice și al formării culturale și intelectuale au fost puse în lumină de *Intervista sul nazismo* pe care, simetric cu cel despre fascism al lui De Felice, Mosse l-a acordat lui M.A. Ledeen și editura Laterza l-a publicat în 1977.

Reieșea din acest text portretul unui băiat zburdalnic crescut în luxul unei foarte bogate familii evreiești din Germania, proprietară a unui imperiu mediatic construit de bunicul Rudolf Mosse și format din câteva cotidiene, printre care „Berliner Tageblatt", și principala agenție de publicitate germană, cu ramificații internaționale. În 1933, când a început politica antisemită a noii puteri naziste, familia Lachmann-Mosse a părăsit Germania (tatăl lui George, Hans Lachmann, își adăugase la numele său de familie pe acela al soției, fiica lui Rudolf Mosse și aceasta explică inițiala „L" introdusă între George și Mosse). Tânărul Mosse și-a continuat studiile la Paris, apoi în Anglia și în Statele Unite, obținând doctoratul la Harvard University în 1946. Profesor de istorie cu o mare capacitate didactică și de comunicare, a ajuns în 1956 la Madison, la Universitatea din Wisconsin, unde a rămas până la încheierea carierei universitare. Din anii '70 a predat regulat și la Universitatea ebraică din Ierusalim.

Un tablou mai bogat, complet și strălucitor al vieții sale și al parcursului istoriografic este oferit în prezent de cartea autobiografică *Di fronte alla storia* (În fața istoriei) 2004, completată în 1998, cu puțin timp înainte de a muri. O viață de un mare dinamism intelectual asupra căreia au apăsat mult condiția sa de evreu și de transfug german, ca și opțiunea homosexualității, ținută secretă timp de mulți ani și dezvăluită public la jumătatea anilor '80. De altfel, „homosexualitatea nu putea fi menționată și, cu atât mai mult, nu puteai admite că erai homosexual, fără a plăti prețul îngrozitor de a fi izgonit de la locul de muncă (mai ales dacă acesta era în învățământ) și expulzat de societatea «normală». Orice succes, orice tentativă de a fi asimilat, de a-ți depăși condiția de exilat și de apatrid, ar fi fost în zadar" (Mosse, 2004, p. 234).

Această condiție, își amintește Mosse, explică originea interesului său pentru una dintre temele în care s-a implicat cel mai mult în anii '80, cel al respectabilității, înțeleasă ca o construcție culturală care implică „atât obiceiurile «decente și corecte», cât și atitudinea propriu-zisă față de sexualitate".

[...] respectabilitatea a garantat societății un liant vital, important, pentru modul în care erau considerați bărbații și femeile, ca și interesele economice sau

politice. Ceea ce s-a constituit în secolul al XVIII-lea ca moralitate burgheză a devenit, începând de la jumătatea secolului al XIX-lea, moralitatea fiecăruia. A fost prea mare prețul plătit pentru acest tip de moralitate? Depinde de felul în care se poate rezolva conflictul dintre nevoia de coeziune resimțită de societate și toleranța față de cei aflați la marginea ei (Mosse, 1984, p. 1 și 218-219).

Sunt premisele și încheierea din *Sessualità e nazionalismo. Mentalità borghese ți rispettabilità*, carte editată în limba italiană în 1984, cu un an înainte de originalul în engleză, ca o confirmare a notorietății și interesului de care se bucura Mosse în Italia după publicarea lucrărilor *Nazionalizzazione delle masse*, și *Intervista sul nazismo* și a volumului *Razzismo in Europa* (1980).

La nazionalizzazione delle masse, pornea de la considerația preliminară că secolul al XIX-lea, „prin dezvoltarea mișcărilor de masă și a politicii de masă”, transformase dimensiunea politică, diminuând rolul individului. „Omul masă” era rezultatul inevitabil al industrializării, iar „lumea mitului și a simbolului” în cadrul căreia se realiza politica de masă opera ca un eficace „instrument al dezumanizării. Și aceasta în ciuda faptului că oamenii au văzut în politică, în miturile și simbolurile ei, împlinirea aspirațiilor lor către o lume sănătoasă și fericită. Fuga de libertate și de responsabilitate nu și-a pierdut niciodată puterea de atracție în această societate a noastră din ce în ce mai complexă” (Mosse, 1975, p. 3). Liberalul Mosse nu dădea înapoi din fața unei realități pline de elemente negative, nu alegea calea dezaprobării, ci înfrunta paradoxurile modernității și expresiile arhetipice ale politicii de masă printr-o atitudine similară cu aceea adoptată în *Origini culturali del Terzo Reich*, în care reconstituise diferitele exprimări ale ideologiei național-patriotice și popular-naționale (*völkisch*) și demonstrase, sfidând stereotipurile curente că bagajul intelectual al național-socialismului era împărtășit de „mulți indivizi normali” și că naziștii „au adunat cele mai mari consensuri tocmai din rândul oamenilor instruiți și de bună credință” (Mosse, 1968, p. 9).

Mosse a preluat expresia „naționalizarea maselor” din *Mein Kampf* a lui Hitler (capitolul XII din volumul I), citând-o ca atare la începutul cărții sale, dar nu o definește mai târziu. În schimb, De Felice este acela care, în introducere, îi prezintă caracteristicile. Începând de la războaiele de eliberare anti-napoleoniene, a luat naștere în Germania „procesul propriu-zis al unei *naționalizări a maselor*. Adică – în alți termeni – întrepătrunderea valorilor, a idealurilor burgheze și naționale într-un *corpus* nu numai comun pentru marea majoritate a claselor medii, dar în stare să poată implica și influența parțial și masele populare [...]” (în Mosse, 1975, p. XI). Înainte să devină o categorie interpretativă folosită pe larg și cu conținuturi mai ample (vezi 1.5), în acest context naționalizarea maselor rămâne titlul creat pentru a defini cadrul interpretativ și temporal în cadrul căruia operează „noua politică”, temă căreia îi este dedicată în mod specific capitolul inițial al cărții.

Mosse observă că Mussolini era întru totul conştient că fiecare revoluţie creează forme politice noi, mituri noi şi ritualuri noi şi că era necesar „să utilizeze vechile tradiţii adaptându-le la noile scopuri". Avem cu toţii în faţa ochilor, adaugă Mosse, „spectacolul adunărilor uriaşe, al rândurilor strânse, al steagurilor de diferite culori care flutură neîncetat, atât de caracteristice pentru fascismul european" (Mosse, 1975, p.7). Şi totuşi, acest stil politic nu era o noutate.

De fapt, ceea ce noi numim stil fascist a fost doar momentul culminant al unei „noi politici" bazate pe ideea de suveranitate populară născută în secolul al XVIII-lea. [...] Acest concept vag de suveranitate populară şi-a găsit o definiţie mai precisă în ceea ce Rousseau a numit „voinţa generală" care se realizează doar atunci când tot poporul acţionează ca şi cum s-ar afla într-o adunare şi când se manifestă, din cauza aceasta, mai activ trăsătura caracteristică a omului în rolul său de cetăţean. Voinţa generală a devenit o religie laică, un cult al poporului pentru el însuşi, iar noua politică şi-a propus scopul de a disciplina şi de a da formă acestui cult. [...] Cultul poporului a deveni astfel cultul naţiunii şi noua politică a căutat să exprime această unitate prin crearea unui stil politic, acesta devenind, în practică, o religie laică. [...] Mulţimea amorfă a „poporului" a deveni, datorită unei mistici naţionale, o mişcare de masă care este unită prin credinţa în unitatea populară. Noua politică a oferit o obiectivare a voinţei generale, ceea ce a transformat acţiunea politică într-o reprezentare teatrală despre care se credea că are în rolul principal însuşi poporul (Mosse, 1975, p. 7-8).

Noua politică era sortită, inevitabil, să se contrapună sistemului parlamentar şi reprezentativ, manifestare a principiilor şi practicilor burgheze în contradicţie cu participarea deplină şi plină de viaţă oferită de ritualuri şi simboluri ale noii religii laice. Tocmai tradiţia primelor mişcări de masă naţionaliste, dar şi socialiste, cu miturile şi diferitele lor forme de cult, a fost aceea care a permis fascismului să se folosească de acele precedente şi să reprezinte o alternativă mai vitală şi mai dinamică la democraţia parlamentară.

Deşi noua politică ajunsese în toată Europa – continua Mosse – pe noi, acum, ne interesează evoluţia sa şi consecinţele pe care le-a avut doar în Germania. În interiorul acestei naţiuni lipsite de unitate, exaltarea voinţei generale ca formă supremă a binelui a fost stimulată, la începutul secolului al XIX-lea, de doi factori: apariţia naţionalismului, bazat pe *Volk* [popor] acesta fiind o entitate solidară prin propriile mituri şi simboluri istorice şi apariţia mişcărilor şi a politicii de masă. Aceste mişcări cereau un nou stil politic care ar fi trebuit să transforme mulţimea într-o forţă politică dotată cu coerenţă şi tocmai naţionalismul a fost acela care, prin folosirea noii politici, a oferit cultul şi ritualurile potrivite pentru a îndeplini această misiune (Mosse, 1975, p. 10).

Noua religie politică reprezenta în plus şi un răspuns la nevoia generală de a evita atomizarea societăţii contemporane şi distrugerea legăturilor tradiţionale şi personale create de industrializare şi de urbanizare.

Aceste mituri erau legate de concepţii religioase şi creştine ale lumii, dar au fost laicizate fie prin intermediul trecutului păgân de care se legau, fie prin iminenta fericire promisă celor care le acceptau. Aceste mituri nu rămâneau separate de realitate, ci deveneau operante prin folosirea simbolurilor, care erau obiectivări vizibile, concrete ale miturilor, la care poporul putea participa (Mosse, 1975, p. 12).

După expunerea generală a trăsăturilor noii politice, Mosse se ocupă de analiza realităţii germane specifice, descoperind grupuri mai active în crearea unor noi sărbători şi ritualuri: asociaţiile corale masculine, societăţile de tir şi cele ale gimnaştilor. Aceste grupuri au constituit promotorii şi publicul primelor ceremonii naţionale importante. Dar dimensiunea efemeră, chiar dacă recurentă, a serbărilor a fost însoţită de construirea unor simboluri permanente, monumentele naţionale, mijloace de „auto-exprimare naţională" destinate să "înrădăcineze miturile şi simboluri naţionale în conştiinţa proprie a poporului", funcţie pe care unele dintre ele o exercită şi astăzi (Mosse, 1975, p. 13).

În aceste exprimări ale unui nou stil politic, dimensiunea artistică şi estetică avea un rol esenţial; la fel de important era aspectul teatral, „pentru că însăşi ideea centrală a noii politici a fost de a transforma acţiunea politică în acţiune teatrală".

Criteriile estetice sunt caracteristice nu numai pentru ceremoniale, [...] ci ele au stabilit şi forma şi structura monumentelor naţionale. Necesitatea de a implica direct masele populare a obligat politica să devină o piesă de teatru [...] şi această piesă de teatru dobândea coerenţă datorită unui ideal preexistent de frumuseţe. Deseori erau considerate deosebit de eficiente unele acţiuni politice doar pentru că erau frumoase şi lucru acesta se întâmpla fie când naţionaliştii germani vorbeau despre ceremoniile şi monumentele lor, fie când muncitorii germani vorbeau despre paradele lor de 1 mai (Mosse, 1975, p. 14).

Ritualurile şi ceremonialele fascismului şi nazismului erau „partea centrală, esenţială, a unei doctrine politice care nu făcea apel la forţa de convingere a cuvântului scris". Discursurile politice publice erau o reprezentaţie, făceau parte dintr-o dimensiune mai mult liturgică, decât ca răspuns la obiectivul unei expuneri didactice a ideologiei: „ceea ce se spunea sfârşea prin a deveni mai puţin important decât decorul şi ritualurile care erau ca un fel de decor al discursului" (Mosse, 1975, p. 15).

Din acest punct de vedere, nazismul și Hitler reprezintă momentul culminant și cel mai semnificativ al noii politici. Dar, înainte de a ajunge să vorbească despre național-socialism, despre gusturile artistice ale lui Hitler și despre liturghia hitleristă, Mosse parcurge etapele definirii unei estetici a politicii, reconstituie fenomenul complex al monumentelor naționale germane – de la templul mitologicei Walhalla, aflat pe un deal care domină valea Dunării în apropiere de Regensburg, la monumentul eroului germanic Arminius din pădurea de la Teutoburger, la marele complex monumental de la Leipzig pentru a celebra „lupta dintre națiuni" și înfrângerea lui Napoleon în 1813 – examinează rolul diferitelor asociații, abordează propagarea noilor culte germanice, răspândirea simbolurilor (focul, frunzele de stejar), raportul cu natura. La fel ca în toate lucrările sale, fructifică o serie foarte bogată de izvoare: izvoare „înalte" și „joase", istorico-literar-artistice, cronici ale sărbătorilor naționale, reflecții asupra retoricii și propagandei. Nu întotdeauna cu o organizare potrivită și cu claritate în expunere. Dar nu se mai întâmplase niciodată ca episoade de viață ale unei națiuni, chiar dintre cele relevante, dar considerate secundare din punct de vedere politic, ca înălțarea unor monumente naționale, serbările publice, adunările politice, uneori descrise și studiate în mod deosebit, să fie corelate și încadrate într-un tablou interpretativ puternic, inovator și coerent ca acela al noii politici.

Într-o perioadă care a asistat la creșterea mișcărilor de masă, noua politică a devenit un mod de a organiza masele, de a transforma o mulțime haotică într-o mișcare de masă (Mosse, 1975, p. 239).

În acest sector al studiilor și pentru o mai bună înțelegere a societății și politicii contemporane, *La nazionalizzazione delle masse* își menține o întâietate greu de contestat și meritul de a fi influențat o importantă și nouă serie de cercetări.

➽ Pentru a ști mai mult

Bibliografia scrierilor lui Mosse poate fi găsită pe site-ul Universității din Wisconsin, de pe care pot fi descărcate, de asemenea, multe înregistrări audio ale cursurilor sale. Alte două cărți trebuie amintite, în completarea celor menționate până acum, pentru legătura lor cu unele tematici ale naționalizării maselor: culegerea de studii *L'uomo e le masse nelle ideologie nazionaliste*, Laterza, Roma-Bari 1982, și *Le guerre mondiali. Dalla tragedia al mito dei caduti*, Laterza, Roma-Bari 1990, o carte de pionierat în reconstituirea mitului celor căzuți și a nașterii unei noi religii a patriei după primul război mondial.

Aşa cum s-a spus, cartea de memorii *Di fronte alla storia*, Laterza, Roma-Bari 2004 este cea mai bună reconstituire a itinerarului său istoriografic; a se vedea şi, în acelaşi volum, prefaţa lui Emilio Gentile şi introducerea lui Walter Laqueur. Dar şi: Renato Moro, *George L. Mosse, storico dell'irrazionalismo moderno* în *La grande guerra. Studi in onore di George Mosse*, sub îngrijirea lui A. Staderini, L. Zani, F. Magni, Università degli studi di Camerino, Camerino 1998, p. 21-36.

La nazionalizzazione delle masse a fost republicată de mai multe ori, dar pentru o mai bună înţelegere a temelor referitoare la monumentele naţionale germane este indispensabil să se recurgă la prima ediţie pentru că rămâne singura însoţită de un aparat ilustrativ, inexplicabil omis la reeditări. În orice caz, toate imaginile monumentelor citate sunt uşor de găsit pe internet.

Pentru studiile italiene influenţate în mod direct de Mosse, a se vedea, deşi cu titluri diferite, lucrările lui Bruno Tobia, *Una patria per gli Italiani. Spazi, itinerari, monumenti nell'Italia unita (1870-1900)*, Laterza, Roma-Bari, şi ale lui Emilio Gentile, *Il culto del littorio. La sacralizzazione della politica nell'Italia fascista*, Laterza, Roma-Bari 1993 şi *Le religioni della politica. Fra democrazie e totalitarismi*, Laterza, Roma-Bari 2001, în care se precizează totuşi diferenţele dintre religia politicii şi „noua politică” (p. 211-212).

Naţionalizarea maselor, înţeleasă în accepţia sa mai amplă de pedagogie naţională, se configurează, începând de la sfârşitul anilor '70, ca un sector destul de extins de cercetări şi de proiecte editoriale. În Franţa, Maurice Agulhon publică *Marianne au combat. L'imagerie et la symbolique républicaines de 1789 à 1880*, Flammarion, Paris 1979, despre reprezentarea simbolică a republicii franceze în imaginea feminină a Mariannei. La câţiva ani după aceea, Pierre Nora va începe seria *Les lieux de mémoire*, Gallimard, Paris 1984-1992, şapte volume groase dedicate republicii, naţiunii, Franţei sub diferitele sale aspecte, făcând să se răspândească interesul pentru constituirea memoriilor naţionale şi pentru formele lor de elaborare şi supravieţuire, prin istoria locurilor, simbolurilor, evenimentelor, personajelor, cărţilor exemplificatoare (marcată, uneori, de nuanţele unui naţionalism nostalgic şi evocator). Subiectul va fi reluat după mai mulţi ani, pentru Italia unită, în cele trei volume *I luoghi della memoria*, sub îngrijirea lui Mario Isnenghi, Laterza, Roma-Bari 1996-1997.

4.7. Marea istorie și popularizarea

[Eric J. Hobsbawm, *L'età degli imperi, 1875-1914* (Epoca imperiilor 1875-1914), Laterza, Roma-Bari 1987, VIII-456 p. (ed. orig. 1987)]

Această carte, deși scrisă de un istoric de profesie – scrie Hobsbawm în primele rânduri ale introducerii – nu se adresează oamenilor de știință, ci tuturor acelora care doresc să înțeleagă lume și cred că, în acest scop, istoria este importantă. Intenția sa nu este de a le povesti exact cititorilor ce s-a întâmplat în cei patruzeci de ani anteriori primului război mondial; chiar dacă din ea vor avea, sper, ocazia să-ți facă o idee despre perioada aceea. [...] Ceea ce am încercat să fac în acest volum, ca și în celelalte două care l-au precedat [*Le rivoluzioni borghesi, 1789-1848* și *Il trionfo della borghesia, 1848-1875*], este să înțeleg și să explic secolul al XIX-lea și locul său în istorie, să înțeleg și să explic o lume aflată în curs de transformare revoluționară, să descopăr rădăcinile prezentului nostru în terenul trecutului; și, poate, mai ales, să văd trecutul ca pe un tot coerent și nu [...] ca o grămadă de subiecte disparate: istoria diferitelor state, a politicii, a economiei, a culturii și așa mai departe. De când a început să mă intereseze istoria, am dorit întotdeauna să înțeleg felul în care toate aceste aspecte ale vieții trecute (și prezente) se leagă între ele, și de ce (Hobsbawm, 1987, p. VII).

Mulți istorici prezintă programe de acest tip. Hobsbawm a reușit să le realizeze, să convingă un public de cititori din ce în ce mai larg și să găsească editori din toată lumea gata să-i publice lucrările. Așa s-a întâmplat cu trilogia despre „îndelungatul secol al XIX-lea" (vezi 1.2), din care face parte *L'età degli imperi*, apoi din nou, bucurându-se de un succes și mai mare, cu *Il secolo breve* (1995) care numai în Franța a întâmpinat multe rezistențe (s-a spus că din cauza posibilei concurențe cu *Il passato di un'illusione* a lui Furet, vezi 4.8) și a fost mai apoi publicat în limba franceză, în 2000, de un editor din Bruxelles.

În 1987, la șaptezeci de ani, Hobsbawm avea o vastă activitate. Istoric social în cel mai larg sens al cuvântului (vezi 1.6), publicase, în afară de cele două volume despre secolul al XIX-lea, o sinteză de istorie economică engleză, *La rivoluzione industriale e l'impero* (1972), diferite studii despre mișcarea muncitorească, trei volume de succes despre *I ribelli* (1966), *I banditi* (1971) și *I Rivoluzionari* (1975), coordonase *Storia del marxismo* de la editura Einaudi, prefațase volumul *Invenzione della tradizione* (2002). În 1959, sub pseudonimul Francis Newton, publicase o carte despre jazz, marea sa pasiune muzicală. Apoi își aprofundase studiile asupra naționalismului și, după triumfalul succes cu *secolo breve*, a publicat în 2002 o autobiografie, *anni interessanti.*

Născut la 1917, în Alexandria, Egipt, din părinți evrei – tatăl englez, mama vieneză – după război s-a mutat la Viena. Moartea tatălui și la scurt timp după aceea și a mamei l-au obligat să se stabilească la Berlin, unde și-a continuat studiile între 1931 și 1933. Aici a avut primele sale politice în mișcarea tineretului comunist. Amintirea ultimei manifestații de masă a Partidului comunist german, în ajunul venirii la putere a lui Hitler, la 25 ianuarie 1933, este un exemplu nu numai al stilului său de scriere antrenant și informal, ci și o extraordinară confirmare a tezelor despre experiența de masă și despre formele și metodele de implicare a „noii politici".

După sex, activitatea care permite o combinare la cel mai înalt grad a experiențelor corporale cu emoții intense este participarea la o manifestație de masă în vremuri de mare exaltare politică. Dar, spre deosebire de sex, care este, în esență, individual, o manifestație de masă este o experiență prin natura sa colectivă și, spre deosebire de orgasm – cel puțin pentru bărbați – poate fi prelungită timp de ore întregi. Pe de altă parte, ca și în cazul sexului, implică o acțiune fizică – a mărșălui, a striga lozinci, a cânta – prin care se exprimă fuziunea individului cu masa și aceasta este esența experienței colective. A fost un eveniment de neuitat, chiar dacă nu reușesc să-mi amintesc amănuntele manifestației. Îmi aduc aminte doar de interminabile ore de marș sau mai bine zis de o alternare între mers și oprire, pe un ger cumplit [...], printre șirurile de clădiri în penumbră (și de polițiști?) de-a lungul străzilor cufundate întunericul iernii. Nu-mi amintesc de lozinci și steaguri roșii, dar dacă erau – și trebuie să fi fost – se pierdeau în masa cenușie a manifestanților în marș. Îmi aduc aminte că toți cântam și între un cântec și altul se lăsau lungi tăceri. [...] Eram uniți de o idee comună. M-am întors acasă în Halensee, într-un fel de transă. Atunci când, după doi ani, în izolarea britanică, am reflectat asupra bazelor comunismului meu, am văzut în această senzație de „extaz de masă" (*Massenekstase*, cum scrisesem în jurnalul meu) una dintre cele cinci componente; celelalte erau compasiunea pentru cei exploatați, chemarea estetică pe care o exercita asupra mea un sistem intelectual perfect și atotcuprinzător („materialismul dialectic"), o mică doză de milenarism à la Blake și o bună porție de anti-filistinism intelectual. Dar în ianuarie 1933 încă nu-mi analizasem convingerile (Hobsbawm, 2002, p. 90-91).

Hobsbawm avea să rămână pentru totdeauna comunist și înscris, din 1936 pentru aproape cincizeci de ani, în partidul comunist englez.

Încă din primăvara anului 1933, Hobsbawm părăsise Berlinul, plecând la Londra unde și-a completat studiile medii. În 1936 a intrat la King's College din Cambridge, cu o bursă de studii. Cercetarea și militanța politică și intelectuală s-au amestecat timp îndelungat în tânărul istoric și, mai apoi, în anii de maturitate. Temele sale de studiu, o curiozitate de nestăvilit, împreună cu o pasiune cosmopolită și cu originile sale multiculturale, i-au adus cu timpul popularitate internațională, nu numai în mediile de stânga. A predat la Londra și

în multe alte universități și centre de cercetare, din Franța până în America Latină și, în cele din urmă, în Statele Unite.

Un istoric marxist, dar neîngrădit în cușca unei interpretări conforme unui rigid și explicit sistem teoretic și nici măcar legat de un punct de vedere obligatoriu. În afară de câteva elemente ale vocabularului său istoric, puțin sau nimic din toate acestea nu este sesizabil în marile sale opere, astfel încât marxismul său este o atitudine pragmatică atingând un comportament aproape snob. În realitate, este un teritoriu alcătuit din parcursuri culturale, relații personale, opțiuni politice: marcat, pe planul scrisului, de dorința de a menține un punct de vedere general, un control dinamic al complexității.

Născut în una dintre posesiunile geografice ale „epocii imperiilor", Hobsbawm își începe cartea cu povestirea momentului în care tânăra vieneză care-i va deveni mamă sosește în Egipt. Debuturile poveștii familiale și personale coincid, prin urmare, cu încheierea acelei perioade, plasându-se într-o „«zonă crepusculară» între istorie și amintire; între trecutul ca arhivă generală deschisă pentru o cercetare relativ lipsită de pasiune și trecutul ca parte și fundal pentru propriile amintiri personale" De aici, dificultatea de a trata o epocă în care, supraviețuind martorii oculari, „intră în joc și se ciocnesc (sau în cel mai bun caz se completează) două viziuni istorice foarte diferite: cea a omului de știință și cea existențială; memoria de arhivă și cea personală" (Hobsbawm, 1987, p. 5 și 7). Își face apariția aici problema (și limita) *Secolului scurt*, „o istorie mondială ilustrată de experiența unui individ" după cum a scris însuși Hobsbawm (2002, p. 11). Pentru aceasta, apare ca fiind decisivă o periodizare solidă și imposibil de contestat, cea din 1914 care marchează, dacă nu „sfârșitul lumii clădite de și pentru burghezie, cu siguranță sfârșitul «lungului secol al XIX-lea» obiect al trilogiei al cărei epilog este constituit de acest volum (Hobsbawm, 1987, p. 8-9).

Dacă întregul se află sub semnul triumfului și transformării capitalismului „în forma istorică specifică a societății burgheze în versiunea sa liberală", Epoca imperială (cum o numește mai mereu Hobsbawm) este străbătută de contradicții profunde pe plan economic, social și cultural. Pe plan politic, paradoxurile au fost și mai mari.

> [...] instituțiile politice și culturale ale liberalismului burghez s-au extins, sau erau pe cale să se extindă, la masele de oameni ai muncii care trăiau în societățile burgheze, incluzându-le (pentru prima oară în istorie) și pe femei; dar, cu prețul împingerii [...] clasei fundamentale, burghezia liberală, către marginile puterii politice. De fapt, democrațiile electorale, produs inevitabil al progresului liberal, au eliminat aproape peste tot liberalismul burghez ca forță politică. A fost o perioadă de profundă criză a identității și de transformare profundă pentru o burghezie ale cărei temelii morale tradiționale s-au dezintegrat tocmai sub presiunea bogăției și bunăstării acumulate de ea însăși.

Istoria *Epocii imperiilor* este cea „a lumii și a societății liberalismului burghez care înaintează către «ciudata moarte» [...] care o surprinde chiar când ajunsese la apogeu și tocmai din cauza contradicțiile existente în această înaintare a sa" (Hobsbawm, 1987, p. 13). Un rezultat care face ca această carte să fie cea mai interesantă din trilogia despre secolul al XIX-lea.

Întregul volum este construit într-o dublă contrapunere, explicită în ce privește perioada precedentă – triumful burgheziei –, mai implicită, dar caracterizată și prin confruntări evidente, cu cea care a urmat, cu dramele și accelerările „secolului scurt". Hobsbawm se folosește de fresce ample, tablouri complexe, tipice pentru modul său de a construi o asemenea scriere. Nu înșiruite banal, ci cu multiple legături între ele, prezentând relații și exemplificări neobișnuite.

Se trece de la analiza evoluției demografice (un început care poate părea convențional) pentru a vorbi în continuare despre cultura răspândită, a progresului tehnic, a diferențelor dintre diferitele părți ale lumii. Economia își schimbă mersul înainte sub impulsul concentrărilor și extinderii bazelor sale geografice în ceea ce este în mod clar un univers globalizat.

Reconstituind dezvoltarea democrației, Hobsbawm se arată sensibil la temele naționalizării maselor, chiar dacă lucrarea lui Mosse nu este menționată nicăieri. Noua formă politică „noul partid-și-mișcare reprezenta o viziune totalizantă a lumii. Aceasta era, mai mult decât specificul și uneori schimbătorul program politic concret, cea care constituia, prin membrii înscriși și susținători, ceva asemănător acelei «religii civice» care, pentru Jean-Jacques Rousseau, pentru Durkheim și alți teoreticieni ai noii sociologii, trebuia să fie liantul societății moderne". Și, de asemenea:

Viața politică [...] s-a ritualizat din ce în ce mai mult și s-a umplut de simboluri și reclame publicitare, agresive și subliminale. Prin treptata slăbire a capacității vechilor modalități – mai ales cele religioase – de a asigura subordonarea, supunerea și fidelitatea, nevoia evidentă acum de a înlocui toate acestea a fost satisfăcută prin *inventarea* unei tradiții, utilizând fie stimuli emotivi vechi și verificați, cum ar fi coroana și gloria militară, fie [...] stimuli noi ca imperiul și cuceririle coloniale.

La fel ca în horticultură, acest procedeu era un amestec între semănatul de sus și de creștere – sau de găzduire a semințelor – de jos. Guverne și *elite* conducătoare știau ceea ce fac atunci când înființau noi festivități naționale, ca 14 iulie în Franța (1880) sau amplificau ritualurile monarhiei britanice care devenise din ce în ce mai hieratică și bizantină începând din anii 1880-90 (Hobsbawm, 1987, p. 109 și 123-124).

Contextul transformărilor politice trebuie completat cu reconstituirea ascensiunii partidelor muncitorești și a răspândirii naționalismelor. Cadrul social

se îmbogățește cu noile clase burgheze și mic-burgheze. Femeile sunt pe cale să-și găsească și ele o nouă identitate și un loc în societate. Incertitudinile burgheziei tradiționale merg în paralel cu relaxarea principiilor puritane ale eticii capitalismului, în timp ce științele, artele și, mai ales, mișcările de avangardă se dovedesc a fi indicatorii cei mai sensibili ai semnalelor de criză și de schimbare. Se consolidează instrumentele tradiționale de comunicare ca ziarele și apar noile media, fonograful pentru reproducerea sunetelor și, mai ales, cinematograful, spectacol industrializat de masă.

Pentru Hobsbawm, moștenirea lăsată de *Epoca imperiilor* este mai bogată decât se consideră în mod obișnuit. Lumea de la sfârșitul secolului al XIX-lea îi apărea încă „plăsmuită de ceea ce am putea numi trecerea istorică pe care Epoca imperială și prăbușirea ei o lăsaseră în urma lor" Iar elementul cel mai evident al acestei moșteniri era „divizarea lumii între țările socialiste (sau care sunt numite astfel) și celelalte": realități care n-ar fi putut apărea „fără nașterea unor mișcări muncitorești socialiste de masă, al căror exemplu și ideologie au inspirat mișcările revoluționare din regiuni înapoiate și dependente sau coloniale". O altă moștenire o constituie „globalizarea modelului politic mondial" Dacă în Națiunile Unite au intrat multe țări din „Lumea a Treia", acesta este rezultatul colonizării din secolul al XIX-lea și al dezagregării sale din secolul al XX-lea. State care au moștenit de la acel trecut definirea lor ca „națiuni", în afară de limba adusă de colonizatorii lor. În sfârșit „Epoca imperială a asistat la nașterea a tot ceea ce caracterizează astăzi societatea urbană a culturii de masă, de la spectacolele sportive la ziare și la cinematograf (Hobsbawm, 1987, p. 382-384). Câteva concluzii reprezintă elementul inevitabil mai caduc al unei cărți publicate în 1987 și ar fi prea banal să subliniem că autorul nu putea să prevadă evoluția de mai târziu a erei electronice și digitale.

Epoca imperiilor este construită pe baza nenumăratelor lecturi doar în parte amintite în note și în bibliografia consistentă. Tot acest mare ciclu istoric despre care vorbește volumul se sprijină în primul rând pe vasta cultură istorică a autorului, adevărata sursă primară a cărților sale, și pe capacitatea ieșită din comun de a pune în scenă și a însufleți o lungă perioadă a istoriei mondiale, devenind modelul, până acum nedepășit, al divulgării istorice de înaltă calitate.

➽ Pentru a ști mai mult

Eric J. Hobsbawm, *Ani interesanți. Autobiografia unui istoric*, Rizzoli, Milano 2002, este punctul de plecare pentru orice aprofundare asupra biografiei publice și asupra muncii istoricului englez. Din dimensiunea privată, doar anii adolescenței și ai tinereții sunt suficient de aprofundați.

În anii din urmă, *Il secolo breve* este cartea care a suscitat cele mai multe discuții și comparații. A se vedea cel puțin *L'età degli estremi. Discutendo con Hobsbawm del secolo breve*, sub îngrijirea lui Silvio Ponce, Carocci, Roma 1998, care conține intervenții și contribuții prezentate într-un seminar ținut la Roma în 1996. O serie de reflecții interesante despre secolul al XX-lea, alături de previziuni inevitabil depășite de evenimentele care au urmat, sunt reunite în Eric J. Hobsbawm, *Intervista sul nuovo secolo*, sub îngrijirea lui A. Polito, Laterza, Roma-Bari.

4.8. Dinamica ideologiilor: istorie și comparație

[François Furet, *Il passato di un'illusione. L'idea comunista nel XX secolo* (Trecutul unei iluzii. Ideea comunistă în secolul al XX-lea), Mondadori, Milano 1997, VIII-640 pasg. (ed. orig. 1995)]

François Furet (1927-1997) este un istoric al ideilor, al ideilor politice, al ideologiilor. În vederea acestui scop revăzuse și reinterpretase revoluția franceză, punând în lumină dinamice discursului revoluționar, înlăturând prioritatea istoriografiei marxiste, subliniind deriva totalitară a iacobinismului, demonstrând forța și incisivitatea instrumentelor ideologice în edificarea puterii, dezvăluind mecanismele celei dintâi experiențe a democrației (vezi 2.1).

Comunist până în 1956, istoric apropiat de școala de la „Annales", din 1960 a predat la École des Hautes Études en Sciences Sociales, fiind și președintele acesteia din 1977 până în 1985. Publicist, a colaborat asiduu la săptămânalul de stânga „Le Nouvel Observateur". Notorietatea sa internațională, legată de studiile sale despre revoluția franceză, l-a adus la University of Chicago, unde a predat începând din 1985. Parametrii istoriografici și, împreună cu ei, preferințele istoriografice ale lui Furet duceau – după cum scria Mona Ozouf, prietena sa (publicaseră împreună, în 1988, *Dizionaria critico della rivoluzione francese*) – „la o istorie a complexității, el crezând cu tărie că grilele de analiză trebuiau să fie mai multe, pentru că se arăta neîncrezător în explicația monocauzală [...]. La o istorie conceptuală, capabilă să elaboreze faptele pe care le construiește și ipotezele pe care le propune. La o istorie care să fie în măsură să economisească timpul cercetătorilor [...]. La o istorie vaccinată, în sfârșit, contra anacronismului, preocupată să nu transpună în trecut pasiunile prezentului [...]. Prin urmare, la o istorie care să nu fie zgârcită cu ideile, care să-și asume riscul generalizării și să-și aducă mereu aminte că este o disciplină a fanteziei (Ozouf în Furet, 2001, p. XXX).

Cartea *Il passato di un'illusione* a fost publicată în 1995, la mai puţin de patru ani de la prăbuşirea sistemului sovietic şi la şase ani după dispariţia Zidului Berlinului. Faptul că istoricul cel mai important al revoluţiei franceze prezenta o carte despre cea mai importantă idee revoluţionară a secolului al XX-lea şi, mai mult, cu un titlu atât de explicit provocator, era un motiv de mare interes şi aşteptări. A avut un succes enorm în Franţa, cu siguranţă datorat şi numelui celui care o scrisese, pentru ponderea încă puternică a tradiţiei comuniste şi poate şi pentru că analiza totalitarismelor nu fusese încă efectuată atât de sistematic. De fapt, lucrarea oferă două niveluri de lectură care se întrepătrund şi o caracterizează: reconstituirea ideologiei comuniste şi a regimului sovietic, leninist şi apoi stalinist, şi dimensiunea comparativă în cadrul căreia comunismul este pus în relaţie cu fascismul italian şi cu naţional-socialismul.

Peste o urzeală a faptelor, reconstituită în linii mari, dar uneori considerată ca fiind cunoscută, Furet suprapune o serie de intervenţii interpretative care se traduc prin afirmaţii precise, conceptualizări şi generalizări, deseori neobişnuite şi disonante, propuse ca puncte de sprijin, ca tot atâtea consideraţii generale istorico-politice sau istorico-filosofice. Rod al unei mari inteligenţe istorice şi al unei acuităţi interpretative, mai mult decât rezultat al unei reconstituiri minuţioase şi prin aceasta se vede familiaritatea sa cu filosoful politicii Raymond Aron.

Iluzia nu „însoţeşte" istoria comunistă: este o parte constitutivă a ei [...] era un crez al mântuirii prin intermediul istoriei şi putea ceda numai în faţa unei dezminţiri radicale din partea istoriei [...].

[...] prin ideologie se înţelege un sistem de explicare a lumii, prin care acţiunea politică a oamenilor trebuie să îmbrace un caracter providenţial, excluzând orice divinitate. În acest sens, Hitler pe de o parte, şi Lenin pe de altă parte, au întemeiat regimuri care înainte nu erau cunoscute.

Dinamica societăţii burgheze se află în întregime în contradicţia dintre diviziunea muncii, care este secretul bogăţiei, şi egalitatea dintre oameni, înscrisă pe faţadele clădirilor publice. [...] Ideea egalităţii funcţionează, prin urmare, ca un criteriu imaginar al societăţii burgheze, intangibil prin definiţie, dar cerut în mod constant, fluturat continuu ca denunţare a societăţii respective şi, de altfel, mereu mai departe de progresul egalităţii, ceea ce îi asigură o utilizare infinită.

Ura burghezului, care se naşte şi creşte în sânul burgheziei, totuşi, este doar aparent ura faţă de celălalt. Pentru că, în fond, este ură faţă de sine însuşi.

Iată care este noutatea situaţiei politice europene creată de război: neaşteptata creştere a pasiunii revoluţionare, pe care oamenii secolului al XIX-lea crezuseră că o pot

domina. [...] Și totuși, tocmai ideea de revoluție o vor face să renască, bolșevicii luând puterea în Rusia. [...] Dar lucrul cel mai surprinzător în situația creată de război este avântul ideii revoluționare de dreapta [...].

Războiul din 1914 poate reprezenta [...] linia de demarcație care deschide epoca seriei de catastrofe europene. [...] O dată izbucnit, trimite la moarte mulți dintre oamenii aceia, răvășește multe dintre acele existențe, sfâșie atât de adânc structura națiunilor [...] încât devine experiența primordială a unei noi epoci. [...] Singurul lucru clar este că oamenii au pierdut în război controlul pe care-l aveau asupra propriului destin.

[...] puterea pe care Revoluția din octombrie o are asupra imaginației se naște și din avântul, la distanță de peste un secol, a ideii revoluționare [...].

Caracterul iluziei, ideologia antiburgheză a burgheziei, renașterea pasiunii revoluționare, rolul epocal al primului război mondial, puterea revoluției din octombrie asupra imaginației (Furet, 1997, p. 6, 10-11, 15, 23,27-28, 40, 65): acești pași extrapolați ar putea să pară adevărate aforisme. În realitate, sunt pilonii pe care se înalță sistemul interpretativ al lui Furet. Nu din întâmplare, tocmai la început, autorul își definise lucrarea ca un „studiu al interpretării”

Și va fi Renzo De Felice, intervenind într-o dezbatere asupra cărții *Passato di un'illusione*, cel care a subliniat cu mare claritate aspectele cele mai semnificative ale contribuției interpretative a lui Furet: ponderea decisivă atribuită primului război mondial, originea revoluționară comună a fascismului și bolșevismului, distincția între totalitarisme, „între comunism, căruia îi atribuie o doctrină universalistă bazată pe clasă, și «fascisme», purtătoare ale unor trăsături particulare rezumate în elementul națiune. Cu toate acestea, în interiorul categoriei fascismelor [...] asistăm la o ulterioară diferență între un nazism purtător al aspirațiilor universaliste, chiar acelea care apar din doctrina rasistă, și fascismul italian în care predomină elementul particularizant al națiunii” (De Felice, 1996, p. 71). Nu surprinde acest consens: de altfel datoria lui Furet față de De Felice este evidentă și declarată, de exemplu în preluarea distincției dintre mișcare și regim (vezi 4.5) inclusiv în cazul comunismului (Furet, 1997, p. 185).

Sunt menționate în mai multe rânduri analogiile între nazism și comunism. Este emisă chiar ipoteza unui element imitativ între lichidarea lui Röhm, șeful milițiilor naziste, și a urmașilor săi de către Hitler („noaptea cuțitelor lungi”, 30 iunie 1934) și episodul asasinării (1 decembrie 1934) lui Kirov, numărul doi din Partidul comunist, eveniment care i-a oferit lui Stalin pretextul pentru o vastă epurare.

[...] cele două partide denotă aproape în același timp două aspecte care le despart de omenirea civilizată: supunerea statului în fața partidului unic și dominația completă exercitată de un singur om asupra aceluiași partid. Sunt sisteme politice fără legi stabile,

în care nimic nu protejează pe nimeni, iar poliția politică poate aresta și poate face dispărut pe absolut oricine, cu excepția unuia (Furet, 1997, p. 234).

Acestea și multe alte considerații reiau și utilizează pe larg temele clasice ale totalitarismului. Paradoxal, mai puțin relevantă este tocmai tema iluziei. Cazul intelectualilor orbi sau orbiți este semnificativ, are o valență polemică a sa, dar nu constituie punctul central al volumului care pare să rămână în cheia interpretativă. Și nici nu credem că poate fi productivă acuzația lui Hobsbawm care a acuzat cartea ca fiind un produs târziu al Războiului Rece, chiar dacă în părțile de la sfârșit capătă uneori, efectiv, aspectul unui rechizitoriu.

Adevărata sa limită este că nu a explicat forța iluziei comuniste, atât de larg răspândită în toată lumea, descoperindu-i mecanismele și adepții, intelectuali, desigur, dar și marile mase. În sfârșit, volumul este prea lung și prolix pentru a se propune ca studiu interpretativ și-l face pe cititor să regrete incisivitatea și noutatea demonstrate de Furet în alte lucrări, în special în *Critica revoluției franceze* din 1978 care rămâne capodopera sa.

➽ Pentru a ști mai mult

Despre *Trecutul unei iluzii* este de mare interes discuția cu mai mulți participanți (De Felice, Hobsbawm, Nolte, Pipes, Procacci, Furet însuși și Kershaw) publicată în „le débat", martie-aprilie 1996, p. 119-189 și reluată doar parțial (Furet, De Felice, Hobsbawm) în limba italiană de „liberal", aprilie 1996, p. 57-73. Despre Furet în general, a se vedea introducerea lui Marina Valensise și prefața lui Mona Ozouf la scrierile jurnalistice reunite în François Furet, *Gli occhi della storia. Dal totalitarismo all'avventura della libertà*, Mondadori, Milano 2001.

4.9. Între două lumi: istorie și memorii de familie

[Michael Ignatieff, *Album russo. Una saga familiare tra rivoluzione, guerra civile ed esilio* (Album rusesc. Saga unei familii între revoluție, război civil și exil) il Mulino, Bologna 1993, 217 p. (ed. orig. 1987)]

Includerea cărții *Album russo* între zece lucrări de istorie cu valoare de exemplu poate părea un capriciu, ceva forțat. Voi spune imediat care sunt motivele acestei alegeri: lectura ei m-a emoționat și mi-a transmis percepția unui

mare moment istoric și, în același timp, o imposibilă reapropiere a două lumi, senzație care poate apărea destul de rar la terminarea unor cărți de istorie mai convenționale. Reacții foarte personale, deci, pe care nu cred că le-aș putea împărtăși cu altcineva. Și s-ar mai putea spune că aceste trăiri sunt rodul calității literare a cărții (premiată în 1988 tocmai pentru această caracteristică a sa) și al talentului de care dă dovadă scriitorul Ignatieff.

Chiar dacă nu are evidente „semne ale istorismului" conform lui Pomian (vezi 1.7), *Album russo* este bazat pe cercetări și izvoare istorice, pe jurnalele zilnice ale celor doi protagoniști, pe călătorii de studiu și pe deplasări ale autorului în Uniunea Sovietică.

Michael Ignatieff este un istoric canadian (născut în 1947) care predă acum Drepturile omului (Practice of Human Rights) la Harvard University. A scris, printre altele, *Le origini del penitenziario, Sistema carcerario e rivoluzione industriale inglese 1750-1850* (1982) și o biografie a lui Isaiah Berlin (2000).

Album russo este povestea lui Pavel Ignatiev (1870-1945) și a Natașei Mescerski (1877-1944), doi reprezentanți ai marii nobilimi, bunicii după tată ai autorului, a familiilor acestora înainte și după revoluția rusă, până la fuga, exilul și moartea în Canada.

Pavel Ignatiev s-a născut la Constantinopol, ca fiu al ambasadorului rus Nicolai, susținător al luptei slavilor împotriva Imperiului Otoman, inspirator al războiului ruso-turc din 1877-1878, apoi ministru de interne (1881-1882) și autor al unor severe prevederi restrictive și discriminatorii în privința evreilor.

Pavel a suferit în tinerețe de unele tulburări nervoase, poate ca victimă a personalității foarte puternice a tatălui, și a fost trimis la Paris ca să se trateze la marele neuropatolog Charcot care îl sfătuiește să trăiască la țară. S-a hotărât atunci să se ocupe de proprietățile familiei, aducându-le diferite îmbunătățiri. Obligat de tatăl său să se ducă la el pe Coasta de Azur, a cunoscut-o acolo pe Natașa cu care s-a căsătorit în 1903. Scenariul pare cel tradițional pentru aristocrația rusă: marile proprietăți agricole, călătoriile în Franța, educația cosmopolită. La care se adaugă un spirit tolstoian. Dar Pavel trebuia să urmeze tradiția familiei de a-l servi pe țar. Guvernator al provinciei Kiev, a trecut la ministerul agriculturii și, când războiul începea, a fost ultimul ministru al învățământului sub domnia lui Nicolae al II-lea. Între timp i se născuseră cinci băieți și familia se îmbogățise și mai mult cu niște fabrici textile care-i reveniseră în urma unei moșteniri neașteptate. Ignatiev a preferat să-și păstreze funcția publică. Dar reformismul său liberal i se părea neputincios și tardiv și asista cu neliniște, neascultat de nimeni, la neghiobia țarului, la incapacitatea guvernului și a sistemului politic de a face față dramei războiului și prăbușirii care începuse deja. În noiembrie 1916 a cerut să fie eliberat din funcție și cererea sa a fost îndeplinită.

La izbucnirea revoluției din februarie, Pavel a căzut pradă unei grave depresii. Zăcea la pat într-o stare de totală abulie. Situația familiei a căzut sub îngrijirea Natașei. În vara lui 1917, familia s-a mutat într-o stațiune termală din Caucaz unde a rămas până în primăvara lui 1919, timp în care revoluția și războiul civil îl aduseseră într-o stare de sărăcie accentuată. Pavel a scăpat de împușcarea cu care îl amenințau revoluționarii pentru că învățătorii din micul orășel și-au adus aminte de ministrul reformator și au reușit să-l salveze. În sfârșit, datorită energicei institutoare engleze a băieților, familia a reușit să se îmbarce pe un vapor și să fugă. După o perioadă petrecută în Anglia, cu o revenire a bunăstării de altădată, s-au mutat cu totul în Canada, ieșind din mediul fugarilor, iar băieții s-au însurat cu fete canadiene.

Cartea lui Michael Ignatieff se naște din nevoia autorului de a-și plăti o datorie față de trecutul propriei familii. Un trecut care pentru majoritatea oamenilor are o importanță redusă și nu va putea deveni niciodată istorie. Ieșind din marea istorie a evenimentelor, povestirea nepotului îi plasează pe membrii familiei Ignatiev în rolul provizoriu rezervat lor de timp și de soartă. Este o formă mai puțin obișnuită de milă cea care l-a condus pe autor.

Nu am făcut această călătorie pentru a mă descoperi pe mine însumi: mi-am ținut doar o promisiune către două persoane pe care nu le-am cunoscut niciodată. Acești străini îmi sunt dragi nu pentru că viețile lor conțin secretul vieții mele, ci pentru că au și-au păstrat amintirile pentru mine. [...] Nu există nicio modalitate de a ști ce vor face ai mei cu acei strămoși ai lor din vremea drumurilor prăfuite și a lungilor după-amieze petrecute la umbra verandelor din mijlocul câmpiei ruse. Dar vreau să mă abat de pe șoselele bine trasate și luminate, astfel ca ei să poată intra la fel ca mine în negurile pe care le au în față, siguri doar de drumul lăsat în urmă. (Ignatieff, 1993, p.217).

Acest mic volum oferă cititorului o cale prielnică pentru a descoperi amănuntele marii istorii care trece pe lângă noi, de neînțeles și imposibil de oprit, și pentru a da glas ecoului aparent nesemnificativ al existențelor individuale. Este construită printr-un joc al replicilor dintre fapte, mari și mici, iar urmele lăsate de aceste fapte în destinul fiecăruia, în dimensiunea psihologică, în fotografiile păstrate peste ani și analizate în detaliile expresiilor din prim-plan, ale atitudinilor și ale pozițiilor, ale fundalului. Este un drum printre imagini, printre icoane (termenul nu este exagerat în acest caz) ale momentelor înregistrate cu îndemânare stilistică și armonie compozițională.

Descrierea maselor răsculate privite pe furiș de la ferestrele palatului familiei, de care Natașa încearcă din răsputeri să-i țină departe pe băieți. Revoluția care pătrunde printre servitori (21 la număr, de la majordomul cazac la gureșele ucrainence) și întrerupe continuitatea legăturilor personale cu stăpânii. Ororile și arbitrarul războiului civil trăit în provizoriul și periculosul refugiu din Caucaz.

Igantieff încredințează un rol decisiv fotografiei, nu numai ca izvor și nu numai în contextul unei reconstituiri istorice.

Conferind o prezență tăcută generațiilor dispărute și răspândind o asemenea prezență în toată cultura, fotografia a jucat un rol de prim ordin în strădania de a pune în centrul interesului cultural problema identității personale (Ignatieff, 1993, p. 21).

În sfârșit, într-o pagină de mare densitate, rezumă sensul, motivațiile profunde, moralitatea și limitele muncii istoricului.

Sunt un istoric și, în general, lumea spune despre istorici că sunt încredințați că pot călători în timp pentru a recepta experiențe risipite peste tot de moartea generațiilor precedente. Chiar și în formele istoriei riguros științifice există o speranță a readucerii la viață, o credință în puterea imaginației și a contopirii cu subiectul studiat pentru a trece peste abisul temporal. Pentru a-și putea duce la bun sfârșit munca, istoricii trebuie să aibă certitudinea că prin cunoaștere vor putea satisface dorința, că plictisitoarea și răbdătoarea noastră cufundare printre mărturiile trecutului va putea, în sfârșit, să aducă succesul încercării de a pune sub controlul nostru pierderile provocate de timp. Imaginația istorică apare din pierdere, din deposedare și din limitare, din experiențele înseși care sunt parte integrantă a exilului și emigrației. Ne trezim atunci când trecutul nu ne mai poate vorbi ca și când ar fi o tradiție comună sau când trecutul devine o povară de care prezentul încearcă să se elibereze. Este o senzație de ruptură sau de coerciție care îi trimite pe istorici la arhive, la amintiri, la glasurile înregistrate pe bandă. Și, totuși, acest raport între pierdere și imaginație este plin de ironie. Istoria are mai puțină autoritate decât memoria, mai puțină legitimitate decât tradiția. Istoria nu va putea niciodată să vorbească doar cu vocea aceea singulară pe care o cere nevoia noastră de înrădăcinare. Nu va putea alina durerea pierderii. Cunoașterea noastră despre trecut nu va putea satisface niciodată dorința noastră de trecut. Ceea ce putem ști despre trecut și ceea ce vrem de la el sunt două lucruri diferite (Ignatieff, 1993, p. 23-24).

➽ Pentru a ști mai mult

Michael Ignatieff este și autorul unor programe de radio și televiziune și colaborator, printre altele, la „New York Review of Books". Dintre lucrările sale pot fi menționate: *The Warior's Honor. Ethnic War and the Modern Conscience*, Chatto & Windus, London 1998 și *Una ragionevole apologia dei diritti umani*, Feltrinelli, Milano 2003 (ed. orig. 2001).

O altă carte ar fi putut fi inclusă în fișa aceasta, dar are limita de a fi o autobiografie: cea a marelui cercetător al culturii și comparatist, militant politic

palestiniano-american Edward W. Said (1935-2003), intitulată semnificativ *Sempre nel posto sbagliato*, Feltrinelli, Milano 2000. În multe locuri oferă motive de reflecție asupra separării dintre două lumi, două limbi, două culturi, două timpuri ale istoriei și ale vieții: între Palestina, Egipt, Statele Unite, între lumea tatălui, a mamei și cea proprie. Nu are calitățile lui Ignatieff, ba chiar se simte povara unei experiențe personale insuficient prelucrată. Dar este o lectură bună și pentru istorici.

Bibliografie

Agulhon M. (1979), *Marianne au combat. L'imagerie et la symbolique républicaines de 1789 à 1880*, Flammarion, Paris.

Agulhon M. (1993) *Il salotto, il circolo, il caffè. I luoghi della sociabilità nelle Francia borghese, 1810-1880*, Donzelli, Roma (ed. or. 1977).

Anania F. (2003), *Immagini di storia. La televisione racconta il Novecento*, Rai-Eri, Roma.

Anderson F. (2003), *Communità immaginate. Origini e fortuna dei nazionalismi*, manifestolibri, Roma (ed. or. 1991).

Aquarone A. (1965), *L'organizzazione dellos atato totalitario*, Einaudi, Torino.

Arendt H. (1999), *Sulla rivoluzione*, Comunità, Torino (ed. or. 1963).

Arendt H. (2004), *Le origini del totalitarismo*, Einaudi, Torino (ed. or. 1951).

Arfé G. (1965), *Storia del socialismo italiano (1892-1926)*, Einaudi, Torino.

Aron R. (1967), *Introduction à la philosophie de l'histoire. Essai sur les limites de l'objectivité historique*, Gallimard, Paris (prima ed. 1948).

Arrighi G. (1996), *Il lungo XX secolo. Denaro, potere e le origini del nostro tempo*, il Saggiatore, Milano (ed. or. 1994).

Ascarelli A. (1945), *Le fosse ardeatine*, Palombi, Roma.

Ashton T.S. (1969), *La rivoluzione industriale, 1760-1830*, Laterza, Bari (ed. or. 1948).

Ballini P.L. (1988), *Le elezioni nella storia d'Italia dall'Unità al fascismo. Profilo storico-statistico*, il Mulino, Bologna.

Banti A.M. (1989), *Terra e denaro. Una borghesia padana dell'Ottocento*, Marsilio, Venezia.
Banti A.M. (1996), *Storia della borghesia italiana. L'età liberale*, Donzelli, Roma.
Banti A.M. (2000), *La nazione del Risorgimento. Parentela, santità e onore alle origini dell'Italia unita, Einaudi, Torino.*
Banti A.M. (2004), *Il Risorgimento italiano*, Laterza, Roma-Bari.
Barbagallo F. (1995), *Da Crispi a Giolitti. Lo Stato, la politica, i conflitti sociali*, în *Storia d'Italia , 3. Liberalismo de democrazia, 1887-1914*, sub îngr. lui G. Sabbatucci și V. Vidotto, Laterza, Roma-Bari, p. 3-133.
Barbagallo F. (1997), *Napoli fine Novecento*, Rinaudi, Torino.
Barbagallo F. (1999), *Il potere della camorra*, Einaudi, Torino.
Baris T. (2003), *Tra due fuochi. Esperienza e memoria della guerra lungo la linea Gustav*, Laterza, Roma-Bari.
Barraclough G. (1971), *Guida della storia contemporanea*, Laterza, Bari (ed. or. 1967).
Battaglia R. (1964), *Storia della Resistenza italiana, 8 settembre 1943-25 aprile 1945*, Einaudi, Torino.
Battista P. (2001), *Il partito degli intellettuali. Cultura e ideologie nell'Italia contemporanea*, Laterza, Roma-Bari.
Bedeschi G. (1992), *Storia del pensiero liberale*, Laterza, Roma-Bari.
Belardelli G. (1991), Introducere la G. Volpe, *L'Italia in cammino*, Laterza, Roma-Bari, p. V-XXXV.
Belardelli G. (1997), Introducere la Renzo De Felice, *Intervista sul fascismo*, Laterza, Roma-Bari, p. V-XIX.
Belardelli G. (1999), *Il "consenso"*, în G. Belardelli, L. Cafagna și alții, *Miti e storia dell'Italia unita*, Il Mulino, Bologna, p. 133-141.
Belardelli G. (2003), *Gioacchino Volpe e la nazione „in cammino"*, în *Interpretazioni del Novecento italiano. Storiografia, cultura e politica*, sub îngr. lui G. Dessi și G. Parlato, Fondazione Ugo Spirito, Roma, p. 77-87.
Benzoni A. și Benzoni E. (1999), *Attentato e rappresaglia. Il PCI e via Rasella*, Marsilio, Venezia.
Bermani C. (1999), *Le origini e il presente. Fonti orali e ricerca storica in Italia*, în *Introduzione alla storia orale, I. Storia, conservazione delle fonti e problemi di metodo*, sub îngr. lui C. Bermani, Odradek, Roma, p. 1-126.
Bevilacqua P. (2000), *Tra natura e storia. Ambiente, economie, risorse* în *Italia*, Donzelli, Roma.
Bevilacqua P. (2001), *Demetra e Clio. Unomini e ambiente nella storia*, Donzelli, Roma.

Bibliografia orientativa del fascismo, coordonată de Renzo De Felice (1991), Bonacci, Roma.

Bizzocchi R. (2002), *Guida allo studio della storia moderna*, Laterza, Roma-Bari.

Blackbourn D. și Eley G. (1980), *Mithen deutscher Geschichtsschreibung. Die gescheiterte bürgerliche Revolution von 1848*, Ullstein, Berlin.

Blackbourn d. și Eley G. (1984), *The Peculiarities of German History. Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany*, Oxford University Press, Oxford.

Bloch M. (1969), *Apologia della storia o Mestiere dello storico*, Einaudi, Torino (ed. or. 1949).

Bloch M. (1969), *I re taumaturghi. Studi sul carattere sovrannaturale attribuito alla potenza dei re, particolarmente in Francia e in Inghilterra*, Einaudi, Torino (ed. or. 1924).

Bloch M. (1995), *La strana disfatta. Testimonianza del 1940*, Einaudi, Torino (ed. or. 1957).

Bocca G. (1973), *Palmiro Togliatti*, Laterza, Roma-Bari.

Bonacchi G. și Groppi A. (sub îngr.), *Il dilemma della cittadinanza. Diritti e doveri delle donne*, Laterza, Roma-Bari.

Bongiovanni B. (2003), *„Revisionismo". Storia e antistoria di una parola*, în „Passato e presente", nr. 60, p. 17-28.

Bonnel V.E. și Hunt L. (1999), *Beyond the Cultural Turn. New Directions in the Study of Society and Culture*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London.

Bourdieu P. (1987), *What makes a social class? On the theoretical and practical existence of groups*, în „Berkeley Journal of Sociology", 1987, p. 1-17.

Bracher K.D. (1984), *Il Novecento secolo delle ideologie*, Laterza, Roma-Bari (ed. or. 1982).

Braudel F. (1981-1982), *Civiltà materiale, economia e capitalismo, I. Le strutture del quotidiano; II. I giuochi dello scambio; III. I tempi del mondo*, Einaudi, Torino (ed. or. 1979).

Brice C. (1998), *Monumentalité publique et politique à Rome. Le Vittoriano*, École française de Rome, Roma.

Bourckhardt J. (1955), *La civiltà del Rinascimento in Italia*, Sansoni, Firenze (ed. or. 1860).

Burckhardt J. (1959), *Meditazioni sulla storia universale*, Sansoni, Firenze (ed. or. 1905).

Burke P. (1992), *Una rivoluzione storiografica. La scuola delle „Annales”, 1929-1989*, Laterza, Roma-Bari (ed. or. 1990).
Burke P. (2002), *Testimoni oculari. Il significato storico delle immagini*, Carocci, Roma (ed. or. 2001).
Busino G. (1995), *Rosario Romeo tra storiografia e impegno politico*, în „Rivista storica italiana”, p. 387-477.
Cafagna L. (1999), *Contro tre pregiudizi sulla storia dello sviluppo economico italiano*, în *Storia economica d'Italia, 1. Interpretazioni*, sub îngr. lui P Ciocca și G. Toniolo, Cariplo-Laterza, Milano-Roma-Bari, p. 297-325.
Caglioti D.L. (1994), *Il guadagno difficile. Commercianti napoletani nelle secunda metà dell'Ottocento*, il Mulino, Bologna.
Candeloro G. (1984), *Storia dell'Italia moderna, X. La secunda guerra mondiale, il crollo del fascismo, la resistenza*, Feltrinelli, Milano.
Cannadine D. (1992), *Cutting Classes*, în „New York Review of Books”, 17 decembrie.
Cannadine D. (1998), *Class in Britain*, Yale University Press, New Haven-London.
Capussotti E. (2003), *Vitelloni, ribelli, teenagers. Maschilità e culture giovanili negli anni Cinquanta*, în „Contemporaneo”, iulie, p. 475-501.
Capussotti E. (2004), *Gioventu perduta. Gli anni Cinquanta dei giovani e del cinema in Italia*, Giunti, Firenze.
Caracciolo A. (1988), *L'ambiente come storia. Sondaggi e proposte di storiografia dell'ambiente*, il Mulino, Bologna.
Cardoza A.L. (1982), *Agrarian Elites and Italian Fascism. The province of Bologna, 1901-1926*, Princeton University Press, Princeton.
Carr E.H. (1967), *Sei lezioni sulla storia*, Einaudi, Torino (ed. or. 1961).
Cavandoli (1973), *Le origini del fascismo a Reggio Emilia (1919-1923)*, Editori Riuniti, Roma.
Chabod F. (1934), *Lo Stato di Milano nell'impero di Carlo V*, Tumminelli, Roma.
Chabod F. (1951), *Storia della politica estera italiana dal 1870 al 1896. I. Le premesse*, Laterza, Bari.
Chabod F. (1961), *L'idea di nazione*, sub îngr. lui A. Saita și E. Sestan, Laterza, Bari.
Chabod F. (1961), *L'Italia contemporanea (1918-1948)*, Einaudi, Torino.
Chabod F. (1969), *Lezioni di metodo storico*, Laterza, Bari.
Chabod F. (1990), *Storia della politica estera italiana dal 1870 al 1896*, Laterza, Roma-Bari (prima ed. 1951).

Chartier r. (1991), *Le origini culturali della Rivoluzione francese*, Laterza, Roma-Bari (ed. or. 1991).
Chevalier L. (1976), *Classi lavoratrici e classi pericolose. Parigi nella rivoluzione*, Laterza, Roma-Bari (ed. or. 1958).
Chevalier J.J. (1984), *Storia del pensiero politico. 3. Un'epoca di transizione (1789-1848)*, il Mulino, Bologna (ed. or. 1984).
Ciocca P şi Toniolo G. (1999), *Storia economica d'Italia, 1. Interpretazioni*, Cariplo-Laterza, Milano-Roma-Bari.
Ciocca P. şi Toniolo G. (2003), *Storia economica d'Italia, 3. Industrie, mercati, istituzioni, 1. Le strutture dell'economia*, IntesaBci-Laterza, Milano-Roma-Bari.
Cobban A. (1967), *La società francese e la Rivoluzione*, Valecchi, Firenze (ed.or. 1964).
Cohen J. şi Federico G. (2002), *Lo sviluppo economico italiano, 1820-1960*, il Mulino, Bologna.
Cole G.D.H. (1967-1968), *Storia del pensiero socialista*, Laterza, Bari, 5 vol. , 7 tomuri (ed. or. 1953-1960)
Contini G. (1997), *La memoria divisa*, Rizzoli, Milano.
Contini G. şi Martini A. (1993), *Verba manent. L'uso delle fonti orali per la storia contemporanea*, La Nuova Italia Scientifica, Roma.
Corner P.R. (1974), *Il fascismo a Ferrara, 1915-1925*, Laterza, Roma-Bari.
Corrao P. şi Viola P. (2002), *Introduzione agli studi di storia*, Donzalli, Roma.
Cortelazzo M. şi Zolli P. (1979), *Dizionario etimologico della lingua italiana*, vol I, Zanichelli, Bologna.
Crainz G. (2000), *I programmi televisivi sul fascismo e la Resistenza*, în *Fascismo e antifascismo. Rimozioni, revizioni, negazioni*, sub îngr. lui E. Collotti, Laterza, Roma.Bari, p. 463-491.
Croce B. (1917), *Teoria e storia della storiografia*, Laterza, Bari.
Croce B. (1925), *Storia del regno di Napoli*, Laterza, Bari.
Croce B. (1929), *Storia dell'età baroca in Italia. Poesia e letteratura. Vita morale*, Laterza, Bari.
Croce B. (1943), *La storia come pensiero e come azione*, Laterza, Bari (prima ed. 1938).
Croce B. (1947), *Storia della storiografia italiana nel secolo decimonono*, Laterza, Bari (prima ed. 1921, a doua ed. revăzută 1930).
Croce B. (1961), *Storia d'Europa nel secolo decimonono*, Laterza, Bari (prima ed. 1932).

Croce B. (1967), *Storia d'Italia dal 1871 al 1915*, Laterza, Bari (prima ed. 1928).
Croce B. (1967), *epistolario, I. Scelta di lettere curate dall'autore 1914-1935*, Istituto italiano per gli Studi storici, Napoli.
Croce B. (1985), *Lettere a Giovani Castellano (1908-1949)*, sub îngr. lui P. Fontana, Istituto italiano per gli Studi storici, Napoli.
Croce B. (1987), *Taccuini di lavoro, III. 1927-1936*, Arte tipografica, Napoli.
Crosby A.W. (1988), *Imperialismo ecologico. L'espansione biologica dell'Europa, 900-1900*, Laterza, Roma-Bari (ed. orig. 1986).
Crossick G. și Haupt H.-G. (1995), *The petite bourgeoisie in Europe 1780-1914. Enterprise, family and independence*, Routledge, London-New York.
Darnton R. (1997), *Libri proibiti. Pornografia, satira e utopia all'origine della rivoluzione francese*, Mondadori, Milano (ed. orig. 1995).
Daumard, A. (1963), *La bourgeoisie parisienne de 1815 à 1848*, S.E.V.P.E.N., Paris.
Daumard, A. (1982), *Case di Parigi e proprietari parigini, 1803-1880*, Angeli, Milano (ed. orig. 1965).
Daumard A. (1987), *Les bourgeois et la bourgeoisie en France depuis 1815*, Aubier, Paris.
D'Autilia G. (2001), *L'indizio e la prova. La storia nella fotografia*, La Nuova Italia, Milano.
Davis N.Z. (1996), *Donne ai margini. Tre vite del XVII secolo*, Laterza, Roma-Bari (ed. orig. 1995).
Deaglio M. (2004), *Postglobal*, Laterza, Roma-Bari.
Deane Ph. (1971), *La prima rivoluzione industriale*, il Mulino, Bologna (ed. orig. 1967).
De Cesare R. (1907), *Roma e lo Stato del Papa. Dal ritorno di Pio IX al XX settembre*, 2 vol., Forzani, Roma.
De Felice R. (1961), *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, Einaudi, Torino.
De Felice R. (1965), *Mussolini il rivoluzionario, 1883-1920*, Einaudi, Torino.
De Felice R. (1966), *Mussolini il fascista, I. La conquista del potere, 1921-1925*, Einaudi, Torino.
De Felice R. (1968), *Mussolini il fascista, II. L'organizzazione dello stato fascista, 1925-1929*, Einaudi, Torino.
De Felice R. (1974), *Mussolini il duce, I. Gli anni del consenso, 1929-1936*, Einaudi, Torino.
De Felice R. (1975), *Intervista sul fascismo*, sub îngr. lui M.A. Ledeen, Laterza, Roma-Bari.

De Felice R. (1981), *Mussolini il duce, II. Lo Stato totalitario, 1936-1940*, Einaudi, Torino.

De Felice R. (1996), *Ecco la vera storia del Novecento*, în „liberal", aprilie, p. 68-73 (ed. or. în franceză 1996).

De Felice R. (1998), *Fascismo*, Luni Editrice, Milano-Trento.

De Felice R. (2001), *Le interpretazioni del fascismo*, Laterza Roma-Bari (prima ed. 1969).

De Felice R. (2001), *Mussolini*, ediţie multimedia în 4 CD-ROM, Einaudi/Cliomedia Officina, Torino.

De Roberto F. (1959), *I Viceré*, Garzanti, Milano (prima ed. 1894).

De Rosa (1966), *Storia del movimento cattolico in Italia, I. Dalla Restaurazione all'età giolittiana; II. Il partito popolare italiano*, Laterza, Bari (prima ed. 1953-1958).

De Ruggiero G. (2003), *Storia del liberalismo europeo,* Laterza, Roma-Bari (prima ed. 1925).

Dizionario del fascismo, coordonat de V. de Grazia şi S. Luzzatto (2002-2003), Einaudi, Torino.

Dizionario delle scienze sociali, coordonat de W. Outhwaite, T. Bottomore şi alţii (1997), il Saggiatore, Milano (ed. or. 1993).

Droysen G. (1966), *Istorica. Lezioni sulla Enciclopedia e metodologia della Storia*, Ricciardi, Milano-Napoli (ed. or. 1936).

Duffy C. (1977), *Austerlitz 1805*, Seeley Service, London.

Durkheim É. (1963), *Le forme elementari della vita religiosa*, Comunità, Milano (ed. or. 1912).

Duverger M. (1970), *I partiti politici*, Comunità, Milano (ed. or. 1967).

Fabi A. (1962), *„Gli anni venti*, în „Lingua nostra", martie 1962, p. 18-49.

Fasanella G. şi Sestieri C. cu Pellegrino G. (2000), *Segreto di Stato. La verità de Gladio al caso Moro*, Einaudi, Torino.

Fioravanti M. (2002), *Stato e costituzione*, în *Lo stato moderno in Europa. Istituzioni e diritto*, sub îngrijirea lui M. Fioravanti, Laterza, Roma-Bari, p. 3-36.

Fiorentino F. (2002), *Bibliografia di e su Renzo De Felice*, în *Renzo De Felice. studi e stestimonianze*, ed. îngrijită de L. Goglia şi R. Moro, Edizioni di storia e letteratura, Roma, p. 333-506.

Flores M (sub îngrijirea lui) (1998), *Nazismo, fascismo, comunismo. Totalitarismi a confronto*, Bruno Mondadori, Milano.

Forster E.M. (1989), *Casa Howard*, Feltrinelli, Milano (ed. or. 1910).

Fumian C. (2004), *Verso una società planetaria. Alle origini della globalizzazione contemporanea (1870-1914)*, Donzelli, Roma.

Furet F. (1980), *Critica della rivoluzione francese*, Laterza, Roma-Bari (ed. or. 1978).
Furet F. (1989), *Il secolo della Rivoluzione, 1770-1880*, Rizzoli, Milano (ed. or. 1988).
Furet F. (1997), *Il passato din un'illusione. L'idea comunista nel XX secolo*, Mondadori, Milano (ed. or. 1995).
Furet F. (2001), *Gli occhi della storia. Dal totalitarismo all'avventura della libertà*, Mondadori, Milano.
Furet F. şi Ozouf M. (1988), *Dizionario critico della rivoluzione francese*, Bompiani, Milano (ed. or. 1988).
Furet F. şi Richet D. (1974), *La rivoluzione francesei*, Laterza, Roma-Bari (ed. or. 1965).
Fusi J.P. (2003), *La patria lejana. El nacionalismo en el siglo XX*, Taurus, Madrid.
Galasso G. (1975), *Sociologia e storiografia,* în *Nuovi metodi della ricerca storica*, Marzorati, Milano, p. 253-282.
Galasso G. (1991), Nota îngrijitorului ediţiei, în B. Croce, *Storia d'Italia dal 1871 al 1915*, Adelphi, Milano, p. 445-466.
Galasso G. (2002), *Chabod*, Introducere la F. Chabod, *L'Italia contemporanea (1918-1948)*, Einaudi, Torino 2002, p. IX-XXVI.
Gall L. (1992), *Borghesia in Germania*, Rizzoli, Milano (ed. or. 1989).
Gallerano N. (1995), *Storia e uso pubblico della storia*, în *L'uso pubblico della storia*, sub îngrijirea lui N. Gallerano, Angeli, Milano, p. 17-32.
Galli della Loggia E. (1996), *La morte della patria. La crisi dell'idea di nazione tra Resistenza, antifascismo e Repubblica*, Laterza, Roma-Bari.
Galli della Loggis E. (1998), *L'identità italiana*, il Mulino, Bologna.
Gallino L. (2000), *Globalizzazione e disuguaglianze*, Laterza, Roma-Bari.
Ganapini L. (1999), *La repubblica delle camicie nere*, Garzanti, Milano.
Gellner E. (1985), *Nazioni e nazionalismo*, Editori Riuniti, Rona (ed. or. 1983).
Gentile E. (1975), *Le origini dell'ideologia fascista (1918-1925)*, Laterza, Roma-Bari.
Gentile E. (1989), *Storia del Partito fascista, 1919-1922. Movimento e milizia*, Laterza, Roma-Bari.
Gentile E. (1993), *Il culto del littorio. L sacralizzazione della politica nell'Italia fascista*, Laterza, Roma-Bari.
Gentile E. (1995), *La via italiana al totalitarismo. Il partito e lo Stato nel regime fascista*, La Nuova Italia Scientifica, Roma.
Gentile E. (2001), *Le religioni della politica. Fra democrazie e totalitarismi*, Laterza, Roma-Bari.

Gentile E. (2003), *Renzo De Felice. Lo storico e il personaggio*, Laterza, Roma-Bari.
Ghisalberti C. (2002), *Storia costituzionale d'Italia, 1848-1994*, Laterza, Roma-Bari.
Giarizzo G. (1986), *Catania*, Laterza, Roma-Bari.
Giarizzo G. (1995), *Storiografia*, în *V Appendice 1978-1992* din *Enciclopedia italiană*, Istituto dell'Enciclopedia italiana, Roma, vol V, p. 292-299.
Ginsborg P. (1989), *Storia d'Italia dal dopoguerra a oggi. Società e politica 1943-1988*, Einaudi, Torino.
Ginsborg P. (1998), *Storia d'Italia 1943-1996. Famiglia, società, Stato*, Einaudi, Torino.
Goglia L. și Moro R. (sub îngr.) (2002), *Renzo De Felice. Studi e testimonianze*, Edizioni di Storia e letteratura, Roma.
Grebing H. (1986), *Der „deutsche Sonderweg" in Europa 1806-1945. Eine Kritik*, Kohlhammer, Stuttgart.
Gribaudi M. (1987), *Mondo operaio e mito operaio. Spazi e percorsi sociali a Torino nel primo Novecento*, Einaudi, Torino.
Grisham J. (2003), *Il re dei torti*, Mondadori, Milano (ed. or. 2003).
Guspini U. (1973), *L'orecchio del regime. Le intercettazioni telefoniche al tempo del fascismo*, Mursia, Milano.
Hartwell R.M. (1973), *La rivoluzione industriale inglese*, Laterza, Bari (ed. or. 1971).
Herf J. (1988), *Il modernismo reazionario. Tecnologia, cultura e politica nella Germania di Weimar e del terzo Reich*, il Mulino, Bologna (ed. or. 1986).
Hexter J.H. (1997), *Storia*, în *Dizionario delle scienze sociali*, sub îngrijirea lui W. Outhwaite și T. Bottomore, il Saggiatore, Milano (ed. or. 1993), p. 728-732.
Higonnet A. (1991), *Le donne e le immagini. Apparenza, divertimento e sopravvivenza*, în *Storia delle donne in Occidente*, coord. de G. Duby și M. Perrot, *L'Ottocento*, sub îngr. lui G. Fraisse și M. Perrot, Laterza, Roma-Bari, p. 271-287.
Hitler A. (1934-1938), Mein Kampf. La mia battaglia; la mia vita, 2 vol., Bompiani, Milano (ed. or. 1925-1927).
Hobsbawm E.J. [Francis Newton] (1963), *Il jazz*, Editori Riuniti, Roma (ed. or. 1959).
Hobsbawm E.J. (1966), *I ribelli. Forme primitive di rivolta sociale*, Einaudi, Torino (ed. or. 1959).
Hobsbawm E.J. (1971), *I banditi. Il banditismo sociale nell'età moderna*, Einaudi, Torino (ed. or. 1969).

Hobsbawm E.J. (1972), *Studi di storia del movimento operaio*, Einaudi, Torino (ed. or. 1964).
Hobsbawm E.J. (1972), *La rivoluzione industriale e l'impero. Dal 1750 ai giorni nostri*, Einaudi, Torino (ed. or. 1968).
Hobsbawm E.J. (1973), *Dalla storia sociale alla storia della società*, în „Quaderni storici", nr. 22, iannuarie-aprilie 1973, p. 49-86.
Hobsbawm E.J. (1975), *I rivoluzionari*, Einaudi, Torino (ed. or. 1974).
Hobsbawm E.J. (1976), *Il trionfo della borghesia, 1848-1875*, Laterza, Roma-Bari (ed. or. 1975).
Hobsbawm E.J. (1987), *L'età degli imperi, 1875-1914*, Laterza, Roma-Bari (ed. or. 1987).
Hobsbawm E.J. (1988), *le rivoluzioni borghesi, 1789-1848*, Laterza, Roma-Bari (ed. or. 1962; prima ed. it., il Saggiatore, Milano 1963).
Hobsbawm E.J. (1991), *Nazioni e nazionalismi. Programma, mito, realtà*, Einaudi, Torino (ed. or. 1990).
Hobsbawm E.J. (1995), *Il Secolo breve*, Rizzoli, Milano (ed. or. 1994).
Hobsbawm E.J. (1999), *Intervista sul nuovo secolo*, sub îngr. lui A. Polito, Laterza, Roma-Bari.
Hobsbawm E.J. (2002), *Anni interessanti. Autobiografia di uno storico*, Rizzoli, Milano (ed. or. 2002).
Hobsbawm E. J. și Ranger T. (sub îngr. lui) (2002), *L'invenzione della tradizione*, Einaudi, Torino (ed. or. 1983).
Hudson P. (1995), *La rivoluzione industriale*, il Mulino, Bologna (ed. or. 1992).
Huizinga J. (2001), *Autunno del Medioevo*, Rizzoli, Milano (ed. or. 1919).
Hunt L. (1989), *La rivoluzione francese. Politica, cultura, classi sociali*, il Mulino, Bologna (ed. or. 1984).
Hunt L. (2003), *The World We Have Gained. The Future of the French Revolution*, în „The American Historical Review", februarie, p. 1-19.
Huntington L. (1997), *Lo scontro delle civiltà e il nuovo ordine mondiale*, Garzanti, Milano (ed. or. 1996).
Ignatieff M. (1982), *Le origini del penitenziario, Sisteme carcerario e rivoluzione industriale inglese, 1750-1850*, Mondadori, Milano (ed. or. 1978).
Ignatieff M. (1993), *Album russo. Una saga familiare tra rivoluzione, guerra civile ed esilio*, il Mulino, Bologna (ed. or. 1987).
Ignatieff M. (1998), *The Warrior's Honor. Ethnic War and the Modern Conscience*, Chatto & Windus, London.
Ignatieff M. (2000), *Isaiah Berlin. Ironia e libertà*, Carocci, Roma (ed. or. 1998).
Ignatieff M. (2003), *Una ragionevole apologia dei diritti umani*, Feltrinelli, Milano 2003 (ed. or. 2001).

Immagine (L') e la storia. L'Italia e gli italiani nelle fotografie dell'Istituto Luce, sub îngr. lui L. Criscenti şi G. D'Autilia (2001 şi urm.), Editori Riuniti, Roma.

Isnenghi M. (sub îngr. lui) (1996-1997), *I luoghi della memoria*, 3 vol., Laterza, Roma-Bari

Katz R. (1994), *Morte a Roma. Il massacro delle Fosse Ardeatine*, Editori Riuniti, Roma (ed. or. 1967).

Kennedy P. (1989), *Ascesa e declino delle grandi potenze*, Garzanti, Milano (ed. or. 1987).

Kershaw I. (1999), *Hitler, 1889-1936*, Bompiani, Milano (ed. or. 1998).

Kershaw I. (2001), *Hitler, 1936-1945*, Bompiani, Milano (ed. or. 1999).

Klinkhammer L. (1997), *Stragi naziste in Italia. La guerra contro i civili (1943-1944)*, Donzelli, Roma.

Kocka J. (1975), *Unternehmer in der deutschen Industrialisierung*, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen.

Kocka. J. (1982), *Impiegati tra fascismo e democrazia. Una storia sociale-politica degli impiegati. America e Germania (1890-1940)*, Liguori, Napoli (ed. or. 1977).

Kocka J. (1987), *Hitler non dovrebbe essere rimosso con Stalin e Pol Pot. A proposito dei tentativi di storici tedeschi di relativizzare l'atrocità dei delitti nazisti*, în *Germania. Un passato che non passa. I crimini nazisti e l'identità tedesca*, sub îngr. lui G.E. Rusconi, Einaudi, Torino, p. 49-59.

Kocka J. (1988), *German History before Hitler. The Debate about the German „Sonderweg"*, în „Journal of Contemporary History", p. 3-16.

Kocka J. (sub îngr. lui) (1989), *Borghesie europee dell'Ottocento*, ed. it. îngrijită de A.M. Banti, Marsilio, Venezia (ed. or. 1988).

Koenigsberger H.G. şi Mosse G.L. (1969), *L'Europa del Cinquecento*, Laterza, Bari (ed. or. 1968).

Koselleck R. (1986), *Futuro passato. Per una semantica dei tempi storici*, Marietti, Genova (ed. or. 1979).

Lanaro S. (1979), *Nazione e lavoro. Saggio sulla cultura borghese in Italia, 1870-1925*, Marsilio, Venezia.

Lanaro S. (1922), *Storia dell'Italia repubblicana. Dalla fine della guerra agli anni Novanta*, Marsilio, Venezia.

Landes D.S. (1978), *Prometeo liberato. Trasformazioni tecnologiche e sviluppo industriale nell'Europa occidentale dal 1750 ai giorni nostri*. Einaudi, Torino (ed. or. 1969).

Landes D.S. (1994), *La favola del cavallo morto ovvero la rivoluzione industriale rivisitata*, Donzelli, Roma (ed. or. 1993).

Landes D.S. (2002), *La ricchezza e la povertà delle nazioni. Perché alcune sono cosi ricche e altre cosi povere*, Garzanti, Milano (ed. or. 1998).
Le Bon G. (1982), *Psicologia delle folle*, Mondadori, Milano (ed. or. 1895).
Lefebvre G. (1949), *L'Ottantanove*, Einaudi, Torino (ed. or. 1939).
Lefebvre G. (1953), *La grande paura del 1789*, Einaudi, Torino (ed. or. 1932).
Lefebvre G. (1958), *La Rivoluzione francese*, Einaudi, Torino (ed. or. 1951).
Le Goff J. (1986), *Documento/monumento*, în *Storia e memoria*, Einaudi, Torino, p. 443-455 (prima ed. 1978).
Lemmi F. (1925), *Storia contemporanea (1748-1918)*, Vallardi, Milano.
Lepre A. (1995), *Mussolini l'italiano. Il duce nel mito e nella realtà*, Mondadori, Milano.
Lepre A. (1999), *La storia della repubblica di Mussolini. Salò, il tempo dell'odio e della violenza*, Mondadori, Milano.
Levra U. (1992), *Fare gli italiani. Memoria e celebrazione del Risorgimento*, Comitato di Torino dell'Istituto per la Storia del Risorgimento italiano, Torino.
Levra U. (2001), *Dalla città „decapitalizzata" alla città del Novecento*, în *Storia di Torino, VII. Da capitale politica a capitale industriale, 1864-1915*, sub îngrijirea lui U. Levra, Einaudi, Torino, p. XIX-CLI.
Lombarès M. de (1947), *Devant Austerlitz. Sur les traces de la pensée de l'empereur*, în „Revue historique de l'armée", septembrie, p. 37-66.
Lupo S. (1955), *Croce, Volpe e l'Italia liberale*, în „Storica", iunie, p. 11-36.
Luzzatto G. (1960), *Storia economica dell'età moderna e contemporanea*, partea a II-a, *L'età contemporanea*, CEDAM, Padova.
Luzzatto G. (1968), *L'economia italiana dal 1861 al 1894*, Einaudi, Torino (prima ed. 1963).
Mack Smith D. (1959), *Storia d'Italia dal 1861 al 1958*, Laterza, Bari (ed. or. 1958).
Mack Smith D. (1970), *Garibaldi. Una grande vita in breve*, Laterza, Bari (ed. or. 1956).
Mack Smith D. (1972), *Vittorio Emanuele II*, Laterza, Bari.
Mack Smith D. (1983), *Mussolini*, Rizzoli, Milano (ed. or. 1981).
Mack Smith D. (1984), *Cavour*, Bompiani, Milano.
McNeill J.R. (2002), *Qualcosa di nuovo sotto il sole. Storia dell'ambiente nel XX secolo*, Einaudi, Torino (ed. or. 2000).
McNeill W.H. (1998), *How the West Won*, în „The New York Review of Books", 23 aprilie.
Macry P. (1988), *Ottocento. Famiglia, élites e patrimoni a Napoli*, Einaudi, Torino.

Macry P. (1995), *La società contemporanea. Una introduzione storica*, il Mulino, Bologna.
Maier C.S. (1997), *Secolo corto o epoca lunga? L'unità storica dell'età industriale e le trasformazioni della territorialità*, în *'900. I tempi della storia*, sub îngrijirea lui C. Pavone, Donzelli, Roma, p. 29-56.
Maier C.S. (1999), *Il Ventesimo secolo è stato peggiore degli altri? Un bilancio storico alla fine del Novecento*, în „il Mulino", nr. 386, p. 995-1011.
Malatesta M. (1996), *I professionisti*, Einaudi, Torino (Annali della Storia d'Italia, 10).
Manfroni C. (1890), *Lezioni di storia contemporanea d'Europa e specialmente d'Italia*, Giusti, Livorno.
Mangoni L. (1999), *Pensare i libri. La casa editrice Einaudi dagli anni trenta agli anni sessanta*, Bollati Boringhieri, Torino.
Mann T. (1967), *I Buddenbrook*, Einaudi, Torino (ed. or. 1901).
Mannori L și Sordi B. (2002), *Giustizia e amministrazione*, în *Lo Stato moderno in Europa. Istituzioni e diritto*, sub îngrijirea lui M. Fioravanti, Laterza, Roma-Bari, p. 59-101.
Maranini G. (1967), *Storia del potere in Italia, 1848-1967*, Valecchi, Firenze.
Marshall T.H. (1976), *Cittadinanza e classe sociale*, UTET, Torino (ed. or. 1950).
[Marwick A.] (1979), *Che cos'è questa storia? Come si studia e come si scrive la storia*, Mondadori, Milano (ed. or. 1977).
Maupassant G. de (1968), *Un tempo*, în *Racconti e novelle*, Einaudi, Torino, I., p. 147-150.
Mayer A.J. (1982), *Il potere dell'ancien régime fino alla prima guerra mondiale*, Laterza, Roma-Bari (ed. or. 1981).
Melis G. (1996), *Storia dell'amministrazione italiana 1861-1993*, il Mulino, Bologna.
Meriggi M. (1992), *Milano borghese. Circoli ed élites nell'Ottocento*, Marsilio, Venezia.
Merli S. (1972-1973), *Proletariato di fabbrica e capitalismo industriale. Il caso italiano, 1880-1900*, 2 vol., La Nuova Italia, Firenze.
Mieli P. (1999), *La storia, le storie*, Rizzoli, Milano.
Mieli P. (2001), *Storia e politica. Risorgimento fascismo e comunismo*, Rizzoli, Milano.
Mokyr J. (2002), *Leggere la rivoluzione industriale. Un bilancio storiografico*, il Mulino, Bologna (ed. or. 1999).
Momigliano A. (1960), *Il linguaggio e la tecnica dello storico*, în *Secondo contributo alla storia degli studi classici*, Edizioni di Storia e letteratura, Roma, p. 365-372.

Montanelli I. (1965-1997), *Storia d'Italia*, Rizzoli, Milano.
Montroni G. (1995), *Le strutture sociali e le condizioni di vita*, în *Storia d'Italia, 2. Il nuovo Stato e la società civile, 1861-1887*, sub îngr. lui G. Sabbatucci și V. Vidotto, Laterza, Roma-Bari, p. 329-426.
Montroni G. (2002), *La società italiana dell'unificazione alle Grande Guerra*, Laterza, Roma-Bari.
Montroni G. (2002), *Il tramonto del concetto di class e le vicende della storiografia sociale britannica*, în „Memoria e Ricerca", mai-august, p. 23-39.
Moore jr. B. (1969), *Le origini sociali della dittatura e della democrazia. Proprietari e contadini nella formazione del mondo moderno*, Einaudi, Torino (ed. or. 1966).
Moro R. (1998), *George L. Mosse, storico dell'irrazionalismo moderno*, în *La grande guerra. Studi in onore di George Mosse*, sub îngr. lui A. Staderini, l. Zani, F. Magni, Università degli Studi di Camerino, Camerino, p. 21-36.
Mosse G.L. (1968), *Le origini culturali del Terzo Reich*, il Saggiatore, Milano (ed. or. 1964).
Mosse G.L. (1975), *La nazionalizzazione delle masse. Simbolismo politico e movimenti di massa in Germania dalle guerre napoleoniche al Terzo Reich*, il Mulino, Bologna (ed. or. 1975).
Mosse G.L. (1977), *Intervista sul nazismo*, sub îngr. lui M.A. Ledeen, Laterza, Roma-Bari.
Mosse G.L. (1980), *Il razzismo in Europa. Dalle origini all'olocausto*, Laterza, Roma-Bari (ed. or. 1978).
Mosse G.L. (1982), *L'uomo e le masse nelle ideologie nazionaliste*, Laterza, Roma-Bari (ed. or. 1980).
Mosse G.L. (1984), *Sessualità e nazionalismo. Mentalità borghese e rispettabilità*, Laterza, Roma-Bari.
Mosse G.L. (1990), *Le guerre mondiali. Dalla tragedia al mito dei caduti*, Laterza, Roma-Bari.
Mosse G.L. (2004), *Di fronte alla storia*, Laterza, Roma-Bari (ed. or. 1999).
Musil R. (1970), *L'uomo senza qualità*, Einaudi, Torino (ed. or. 1930-33).
Nolte E. (1987), *Il passato che non vuole passare*, în *Germania. Un passato che non passa. I crimini nazisti e l'identità tedesca*, sub îngr. lui G.E. Rusconi, Einaudi, Torino, p. 3-10.
Nora P. (sub coordonarea lui) (1984-1992), *Le lieux de mémoire*, Gallimard, Paris.
Omodeo A. (1955), *L'età del Risorgimento italiano*, ESI, Napoli (prima ed. 1931).
Ortega y Gasset J. (1962), *La ribellione delle masse*, il Mulino, Bologna (ed. or. 1930).

Pace E. și Guolo R. (2002), *I fondamentalismi*, Laterza, Roma-Bari.
Paci M. (1982), *La struttura sociale italiana*, il Mulino, Bologna.
Paci M. (1992), *Il mutamento della struttura sociale in Italia*, il Mulino, Bologna.
Pansa g. (2003), *Il sangue dei vinti*, Sperling & Kupfer, Milano.
Passerini L. (1997), *Storia orale*, în *Dizionario delle scienze sociali*, sub îngr. lui W. Outhwaite, T. Bottomore și alții, il Saggiatore, Milano.
Pavone C. (1991), *Una guerra civile. Saggio storico sulla moralità nella Resistenza*, Bollati Boringhieri, Torino.
Pescosolido G. (1990), *Rosario Romeo*, Laterza, Roma-Bari.
Pescosolido G. (1995), *Il rinnovamento della storiografia politica. Studi in memoria di Rosario Romeo*, Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma.
Pescosolido G. (1998), Prefață la R. Romeo, *Risorgimento e capitalismo*, Laterza, Roma-Bari, p. VII-XVI.
Piretti M.S. (1995), *Le elezioni politiche in Italia dal 1848 a oggi*, Laterza, Roma-Bari.
Piretti M.S. (1998), *La fabbrica del voto. Come funzionano i sistemi elettorali*, il Mulino, Bologna.
Piva F. (1991), *Contadini in fabbrica. Il caso Marghera, 1920-1945*, Edizioni Lavoro, Roma.
Piva F. (1998), *Azienda e partito. Gli operai del Poligrafico dello Stato nel periodo fascista*, Edizioni Lavoro, Roma.
Pollard S. (1984), *La conquista pacifica. L'industrializzazione in Europa dal 1760 al 1970*, il Mulino, Bologna (ed. or. 1981).
Pombeni P. (1994), *Partiti e sistemi politici nella storia contemporanea, 1830-1968*, il Mulino, Bologna.
Pomian K. (2001), *Che cos'è la storia?*, Bruno Mondadori, Milano (ed. or. 1999).
Pons S. (1998), *L'età degli estremi. Discutendo con Hobsbawm del secolo breve*, Carocci, Roma.
Porciani I. (1997), *La festa della nazione. Rappresentazione dello Stato e spazi sociali nell'Italia unita*, il Mulino, Bologna.
Portelli A. (1985), *Biografia di una città. Storia e racconto. Terni 1830-1985*, Einaudi, Torino.
Portelli A. (1999), *L'ordine è già stato eseguito. Roma, le Fosse Ardeatine, la memoria*, Donzelli, Roma.
Portelli A. (1999), *Sulla diversità della storia orale*, în *Introduzione alla storia orale, I. Storia, conservazione delle fonti e problemi di metodo*, sub îngr. lui C. Bermani, Odradek, Roma. p. 149-166 (ed. or. 1979).

Prélot M. (1975), *Storia del pensiero politico*, Mondadori, Milano (ed. or. 1970).
Prins G. (1993), *La storia orale*, în *La storiografia contemporanea*, sub îngr. lui P. Burke, Laterza, Roma-Bari, p. 135-166 (ed. or. 1991).
Procacci G. (1970), *La lotta di classe in Italia agli inizi del secolo XX*, Editori Riuniti, Roma.
Pupo R. și Spazzali R. (2003), *Foibe*, Bruno Mondadori, Milano.
Rémond R. (1976), *Introduzione alla storia contemporanea, 2. Il XIX secolo 1815-1914*, Rizzoli, Milano (ed. or. 1974).
Renan E. (1993), *Che cos'è una nazione? e altri saggi*, Introducere de Silvio Lanaro, Donzelli, Roma (ed. or. 1882).
Renzo De Felice: la storia come ricerca (2001), „Annali della Fondazione Ugo Spirito", 10, 1998, Roma.
Ritter G.A. (1996), *Storia dello Stato sociale*, cu un capitol final de L. Gaeta și A. Viscomi, Laterza, Roma-Bari (ed. or. 1991).
Rodogno D. (2003), *Il nuovo ordine mediterraneo. Le politiche di occupazione dell'Italia fascista in Europa (1940-1943)*, Bollati Boringhieri, Torino.
Rodolico N. (1923), *L'età contemporanea, dal 1748 al 1920*, Zanichelli, Bologna.
Romanelli R. (1989), *Sulle carte interminate. Un ceto di impiegati tra privato e pubblico. I segretari comunali in Italia, 1860-1915*, il Mulino, Bologna.
Romanelli R. (1995), *Storia dello stato italiano dall'Unità a oggi*, Donzelli, Roma.
Romanelli R. (2003), *Retoriche di fine millennio*, în *Due nazioni. Legittimazione e delegittimazione nella storia dell'Italia contemporanea*, sub îngr. lui L. Di Nucci și E. Galli della Loggia, il Mulino, Bologna, p. 334-365.
Romeo R. (1950), *Il Risorgimento in Sicilia*, Laterza, Bari.
Romeo R. (1954), *Le scoperte americane nella coscienza italiana del Cinquecento*, Ricciardi, Milano-Napoli.
Romeo R. (1961), *Breve storia della grande industria in Italia*, Cappelli, Bologna.
Romeo R. (1969-1977-1984), *Cavour e il suo tempo, I. (1810-1842), II. (1842-1854), III. (1854-1861)*, Laterza, Roma-Bari.
Romeo R. (1978), *Federico Chabodi,* în *L'Italia unita e la prima guerra mondiale*, Laterza, Roma-Bari, p. 163-181.
Romeo R. (1981), *Italia mille anni. Dall'età feudale all'Italia moderna ed europea*, Le Monnier, Firenze.
Romeo R. (1990), *Scritti storici, 1951-1987*, il Saggiatore, Milano.
Romeo R. (1998), *Risorgimento e capitalismo*, Laterza, Roma-Bari (prima ed. 1959).

Rosi M. (1917), *Storia contemporanea d'Italia. Dalle origini del Risorgimento alla conflagrazione europea*, UTET, Torino (prima ed. 1914).

Rossi-Doria A. (1996), *Diventare cittadine. Il voto delle donne in Italia*, Giunti, Firenze.

Roveri A. (1979), *L'affermazione dello squadrismo fascista nelle campagne ferraresi, 1921-1922*, Bovolenta, Ferrara.

Rusconi G.E. (1993), *Se cessiamo di essere una nazione. Tra etnodemocrazie regionali e cittadinanza europea*, il Mulino, Bologna.

Sabbatucci G. (1995), *Le riforme elettorali in Italia (1848-1994)*, Unicopli, Milano.

Sabbatucci G. (1999), *La crisi dello Stato liberale*, în *Storia d'Italia, 4. Guerre e fascismo, 1914-1943*, sub îngr. lui G. Sabbatucci și V. Vidotto, Laterza, Roma-Bari, p. 101-167.

Sabbatucci G. (1999), *I misteri del caso Moro*, în G. Belardelli, L. Cafagna și alții, *Miti e storia dell'Italia unita*, il Mulino, Bologna.

Sabbatucci G. (2003), *Il trasformismo come sistema. Saggio sulla storia politica dell'Italia unita*, Laterza, Roma-Bari.

Sabbatucci G. și Vidotto V. (1994), *Storia d'Italia, 1. Le premesse dell'unità. Dalla fine del Settecento al 1861*, Laterza, Bari.

Sabbatucci G. și Vidotto V. (2004), *Storia contemporanea. Il Novecento*, Laterza, Roma-Bari (prima ed. 2002).

Sabine G.H. (2003), *Storia delle dottrine politiche*, Etas, Milano (ed. or. 1961).

Said E.W. (2000), *Sempre nel posto sbagliato. Autobiografia*, Feltrinelli, Milano (ed. or. 1999).

Salvadori M.L. (2002), *Il Novecento. Un'introduzione*, Laterza, Roma-Bari.

Salvati M. (1992), *Il regime e gli impiegati. La nazionalizzazione piccolo-borghese nel ventennio fascista*, Laterza, Roma-Bari.

Salvati M. (1993), *L'inutile salotto. L'abitazione piccolo-borghese nell'Italia fascista*, Bollati Boringhieri, Torino.

Sasso G. (1979), *La „Storia d'Italia" di Benedetto Croce. Cinquant'anni dopo*, Bibliopolis, Napoli.

Schmitt C. (1972), *Legalità e legittimità*, în *Le categorie del „politico". Saggi di teoria politica*, sub îngr. lui G. Miglio și P. Schiera, il Mulino, Bologna, p. 209-244 (ed. or. 1932).

Schulze H. (1990), *La tentazione dell'absoluto, La cultura politica tedesca nel XIX e XX secolo*, în „Dimensioni e problemi della ricerca storica", p. 3-24.

Scott J. (1993), *La storia delle donne*, în *La storiografia contemporanea*, sub îngr. lui P. Burke, Laterza, Roma-Bari, p. 51-79 (ed. or. 1991).

Sestan E. (1983), *Federico Chabod e la „nuova storiografia": profilo di una generazione di storici*, în *Federico Chabod e la „nuova storiografia „ italiana dal primo al secondo dopoguerra (1919-1950)*, sub îngr. lui B. Vigezzi, Jaca Book, Milano, p. 1-18.

Sewell Jr. W.H. (1987), *Lavoro e rivoluzione in Francia. Il linguaggio operaio dall'ancien régime al 1848*, il Mulino, Bologna (ed. or. 1980).

Simoncelli P. (2001), *Renzo De Felice. La formazione intellettuale*, Le Lettere, Firenze.

Skocpol T. (1981), *Stati e rivoluzioni sociali. Un'analisi comparata di Francia, Russia e Cina*, il Mulino, Bologna (ed. or. 1979).

Smith A.D. (1992), *Le origini etniche delle nazioni*, il Mulino, Bologna (ed. or. 1986).

Soboul A. (1973), *La Rivoluzione francese nella storia del mondo contemporaneo*, în *Feudalesimo e stato rivoluzionario. Problemi della Rivoluzione francese*, Guida, Napoli.

Socrate F. (1995), *Borghesie e stili di vita*, în *Storia d'Italia , 3. Liberalismo e democrazia, 1887-1914*, Laterza, Roma-Bari, p. 363-442.

Socrate F. (2003), *Autoritratto dell'Ottocento. La retorica del primo secolo moderno*, Biblink editori, Roma.

Soldani S. (1993), *Fare gli italiani. Scuola e cultura nell'Italia contemporanea, I. La nascita dello stato nazionale; II. Una società di massa*, il Mulino, Bologna.

Sombart W. (1978), *Il capitalismo moderno*, UTET, Torino (ed. or. 1902).

Sombart W. (1994), *Il borghese. Lo sviluppo e le fonti dello spirito capitalistico*, Guanda, Parma (ed. or. 1913).

Soresina M. (1992), *Mezzemaniche e signorine. Gli impiegati privati a Milano (1880-1939)*, Angeli, Milano.

Spagnolo C. (sub îngr. lui), *Segreti personali e segreti di Stato. Privacy, archivi e ricerca storica*, European Press Academic Publishing, Fucecchio (SISSCO, Quaderni I/2001).

Spriano P. (1958), *Socialismo e classe operaia a Torino dal 1892 al 1913*, Einaudi, Torino.

Spriano P. (1960), *Torino operaia nella grande guerra (1914-1918)*, Einaudi, Torino.

Spriano P. (1964), *L'occupazione delle fabbriche. Settembre 1920*, Einaudi, Torino.

Spriano P. (1967-1975), *Storia del Partito comunista italiano, I. Da Bordiga a Gramsci* (1967); *II. Gli anni della clandestinità* (1969); *III. I fronti popolari,*

Stalin, la guerra (1970); *IV. La fine del fascismo. Dalla riscossa operaia alla lotta armata* (1973); *V. Le Resistenza, Togliatti e il partito nuovo* (1975), Einaudi, Torino.

Staron J. (2002), *Fosse Ardeatine und Marzabotto. Deutsche Kriegsverbrechen und Resistenza. Geschichte und nationale Mythenbildung in Deutschland und Italien (1944-1999)*, Schoningh, Paderborn.

Stiglitz J.E. (2002), *La globalizzazione e i suoi oppositori*, Einaudi, Torino (ed. or. 2002).

Stoppino M. (1976), *Ideologia*, în *Dizionario di politica*, sub îngr. lui N. Bobbio și N. Mateucci, UTET, Torino, p. 464-476.

Storia delle donne in Occidente, coordonată de G. Duby și M. Perrot (1990-1992), 5 vol., Laterza, Roma-Bari.

Storia del marxismo, îngr. de E.J. Hobsbawm, G. Haupt și alții (1978-1982), 4 vol., 5 tomuri, Einaudi, Torino.

Storia d'Italia, îngr. de R. Romano și C. Vivanti (1972), *I. I caratteri originali*, Einaudi, Torino.

Storia economica Cambridge (1974), *VI. La rivoluzione industriale e i suoi sviluppi*, îngr. de H.J. Habakkuk și M.M. Postan, 2 vol., Einaudi, Torino (ed. or. 1965).

Storia economica Cambridge (1979-1980), *VII. L'età del capitale*, îngr. de M.M. Postan și P. Mathias, 2 vol., Einaudi, Torino (ed. or. 1978).

Storia economica Cambridge (1979-1980), *VII. L'età del capitale*, îngr. de M.M. Postan și P. Mathias, 2 vol., Einaudi, Torino (ed. or. 1978).

Storia economica d'Europa, sub direcția lui C.M. Cipolla (1980), *III. La rivoluzione industriale*, UTET, Torino (ed. or. 1973).

Storia economica d'Europa, sub direcția lui C.M. Cipolla (1980), *IV. L'emergere delle società industriali*, UTET, Torino (ed. or. 1973).

Storia economica e sociale del mondo, îngr. de P. Léon (1980), *III. Le rivoluzioni, 1730-1840*, 2 vol., Laterza, Roma-Bari (ed. or. 1977).

Storia economica e sociale del mondo, îngr. de P. Léon (1980), *IV. Il capitalismo, 1840-1914*, 2 vol., Laterza, Roma-Bari (ed. or. 1978).

Storia (La) e la privacy (2001), *La storia e la privacy. Dal dibattito alla pubblicazione del codice deontologico*, Ministero per i Beni e le attività culturali, Direzione generale per gli archivi, Roma.

Storia fotografica della società italiana, îngr. de G. De Luna și D. Mormorio (1998-2001), Editori Riuniti, Roma.

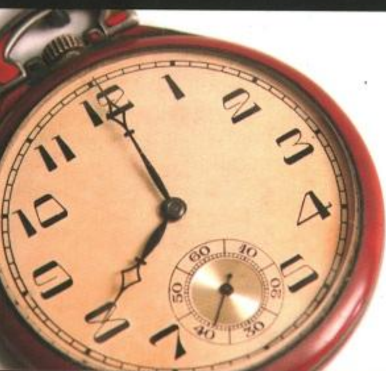
Sylos Labini P. (1974), *Saggio sulle classi sociali*, Laterza, Roma-Bari.

Sylos Labini P. (1986), *Le classi sociali negli anni '80*, Laterza, Roma-Bari.

Talmon J.L. (1967), *Le origini della democrazia totalitaria*, il Mulino, Bologna (ed. or. 1952).
Tasca A. (2002), *Nascita e avvento del fascismo*, La Nuova Italia (ed. or. 1938).
Taylor G.V. (1981), *Borghesia non capitalistica e le origini della Rivoluzione francese*, în A. Cobban și alții, *Il mito della Rivoluzione francese*, sub îngr. lui M. Terni, il Saggiatore, Milano, p. 62-95 (ed. or. 1967).
Thompson E.P. (1969), *Rivoluzione industriale e classe operaia in Inghilterra*, il Saggiatore, 2 vol., Milano (ed. or. 1963).
Thompson E.P. (1981), *Società patrizia, cultura plebea. Otto saggi di antropologia storica sull'Inghilterra del Settecento*, Introducere de E. Grendi, Einaudi, Torino 1981.
Thompson E.P. (1989), *Whigs e cacciatori. Potenti e ribelli nell'Inghilterra del XVIII secolo*, Firenze, Ponte alle Grazie (ed. or. 1975).
Thompson F.M.L. (sub îngr. lui) (1990), *The Cambridge Social History of Modern Britain, 1750-1950*, 3 vol., Oxford University Press, Oxford.
Tobia B. (1991), *Una patria per gli Italiani. Spazi, itinerari, monumenti nell'Italia unita (1870-1900)*, Laterza, Roma-Bari.
Tobia B. (1998), *L'Altare della Patria*, il Mulino, Bologna.
Tocqueville A. de (2000), *L'Antico regime e la Rivoluzione*, Rizzoli, Milano (ed. or. 1856).
Tolstoi L. (1974), *Guerra e pace*, Einaudi, Torino (ed. or. 1863-1869).
Topolski J. (1975), *Metodologia della ricerca storica*, il Mulino, Bologna (ed. or. 1973).
Tranfaglia N. (1996), *Un passato scomodo. Fascismo e postfascismo*, Laterza, Roma-Bari.
Una storiografia afascista per la „maggioranza silenziosa" (1975), în „Italia contemporanea", mai-iunie, p. 3-7.
Valentini F. (1979), *Il pensiero politico contemporaneo,* Laterza, Roma-Bari.
Venturi F. (1980), *Chabod, Federico,* în *Dizionario biografico degli italiani*, vol. XXIV, Istituto dell'Enciclopedia italiana, Roma, p. 344-351.
Vera storia d'Italia (La) (1995), *La vera storia d'Italia. Interrogatori, testimonianze, riscontri, analisi. Giancarlo Caselli e i suoi sostituti ricostruiscono gli ultimi vent'anni di storia italiana*, Pironti, Napoli.
Vidotto V. (1994), *Rosario Romeo*, în Università degli studi di Roma „La Sapienza", Facoltà di Lettere e Filosofia, *Le grandi scuole della facoltà*, Roma, p. 301-323.
Vidotto V. (1999), *La nuova società*, în *Storia d'Italia contemporanea, dal 1963 a oggi*, sub îngr. lui G. Sabbatucci și V. Vidotto, Laterza, Roma-Bari, p. 3-99.

Vidotto V. (2001), *Roma contemporanea*, Laterza, Roma-Bari.
Vidotto V. (2002), *La capitale del fascismo*, în *Roma capitale*, sub îngr. lui V. Vidotto, Laterza, Roma-Bari, p. 379-413.
Vigezzi B. *Frederico Chabod e la „nuova storiografia" italiana dal primo al secondo dopoguerra (1919-1950)*, Jaca Book, Milano.
Viola P. (2000), *Il Novecento*, Einaudi, Torino.
Vitali S. (2004), *Passato digitale. Le fonti dello storico nell'era del computer*, Bruno Mondadori, Milano.
Vivarelli R. (2003), *Problemi del nostro tempo nell'opera di David S. Landes*, în „Rivista storica italiana", p. 240-284.
Volpe G. (1967), *Una scuola di Storia Moderna e Contemporanea. Roma, 1927-43. Nota del 1964*, în *Storici e Maestri*, Sansoni, Firenze, p. 455-505.
Volpe G. (1973), *Italia moderna*, 3 vol., Sansoni, Firenze (prima ed. 1943-1952).
Volpe G. (1991), *L'Italia in cammino*, Laterza, Roma-Bari (prima ed. 1927).
Volpe G. (1999), *Il Medio Evo*, Laterza, Roma-Bari (prima ed. 1926).
Wallerstein I. (1978-1995), *Il sistema mondiale dell'economia moderna, I. L'agricoltura capitalistica e le origini dell'economia-mondo europea, 1600-1750; III. L'era della secunda grande espansione dell'economia-mondo capitalistica, 1730-1840*, il Mulino, Bologna (ed. or. 1974-1989).
Weber E. (1989), *Da contadini a francesi. La modernizzazione della Francia rurale, 1870-1914*, il Mulino, Bologna (ed. or. 1976).
Weber M. (1995), *Economia e società*, Comunità, Milano (ed. or. 1922).
Weber M. (2002), *L'etica protestante e lo spirito del capitalismo*, în *Sociologia della religione. I. Protestantesimo e spirito del capitalismo*, sub îngr. lui Pietro Rossi, Comunità, Torino (ed. or. 1904-1905).
Zagrebelsky G. (1992), *Il diritto mite. Legge diritti giustizia*, Einaudi, Torino.

Index antroponimic

Ghid pentru studiul istoriei contemporane

Vittorio Vidotto

Seria *Ghid pentru studiul istoriei*, elaborată de personalități ale lumii academice, este menită să furnizeze celor interesați de studiul istoriei universale (elevi, studenți, profesori) cele mai noi date privind stadiul actual al cercetărilor în domeniu. Concepute ca instrumente de lucru, aceste cărți prezintă un inventar analitic al problemelor pe care le pune fiecare epocă cercetată: izvoarele istorice pertinente şi edițiile la zi ale acestor surse, temele de studiu impuse de fiecare perioadă istorică analizată.

Seria cuprinde lucrările:
• *Ghid pentru studiul istoriei medievale*, de Paolo Cammarosano, profesor de istorie medievală la Universitatea din Trieste
• *Ghid pentru studiul istoriei moderne*, de Roberto Bizzocchi, profesor de istorie modernă la Universitatea din Pisa
• *Ghid pentru studiul istoriei contemporane*, de Vittorio Vidotto, profesor de istorie contemporană la Universitatea din Roma

„Ghidul pentru studiul istoriei contemporane" analizează cauzele şi consecințele constituirii domeniului de studiu „Istoria contemporană" (concept, periodizare, tipologie); propune clarificarea marilor chestiuni ale epocii: revoluții politice; idei politice, ideologii; revoluție şi contabilitatea morală a secolului al XX-lea; prezintă sursele care stau la baza studiului şi cercetării istorice: izvoarele şi istoria, clasificări ale izvoarelor istorice; descrie munca istoricului şi explică: originile conştiinței de clasă, popularizarea istoriei; dinamica ideologiilor.

Vittorio Vidotto este profesor de istorie contemporană la Facultatea de Litere şi Filosofie a Universității din Roma „La Sapienza". A publicat numeroase studii de istorie contemporană, în mod special de istoria Italiei şi a Romei. Dintre lucrările sale amintim: *Storia d'Italia* (1994-1999), 6 volume, editată împreună cu Giovanni Sabbatucci; *Roma contemporanea* (2001); *Roma capitale* (2002).

www.all.ro